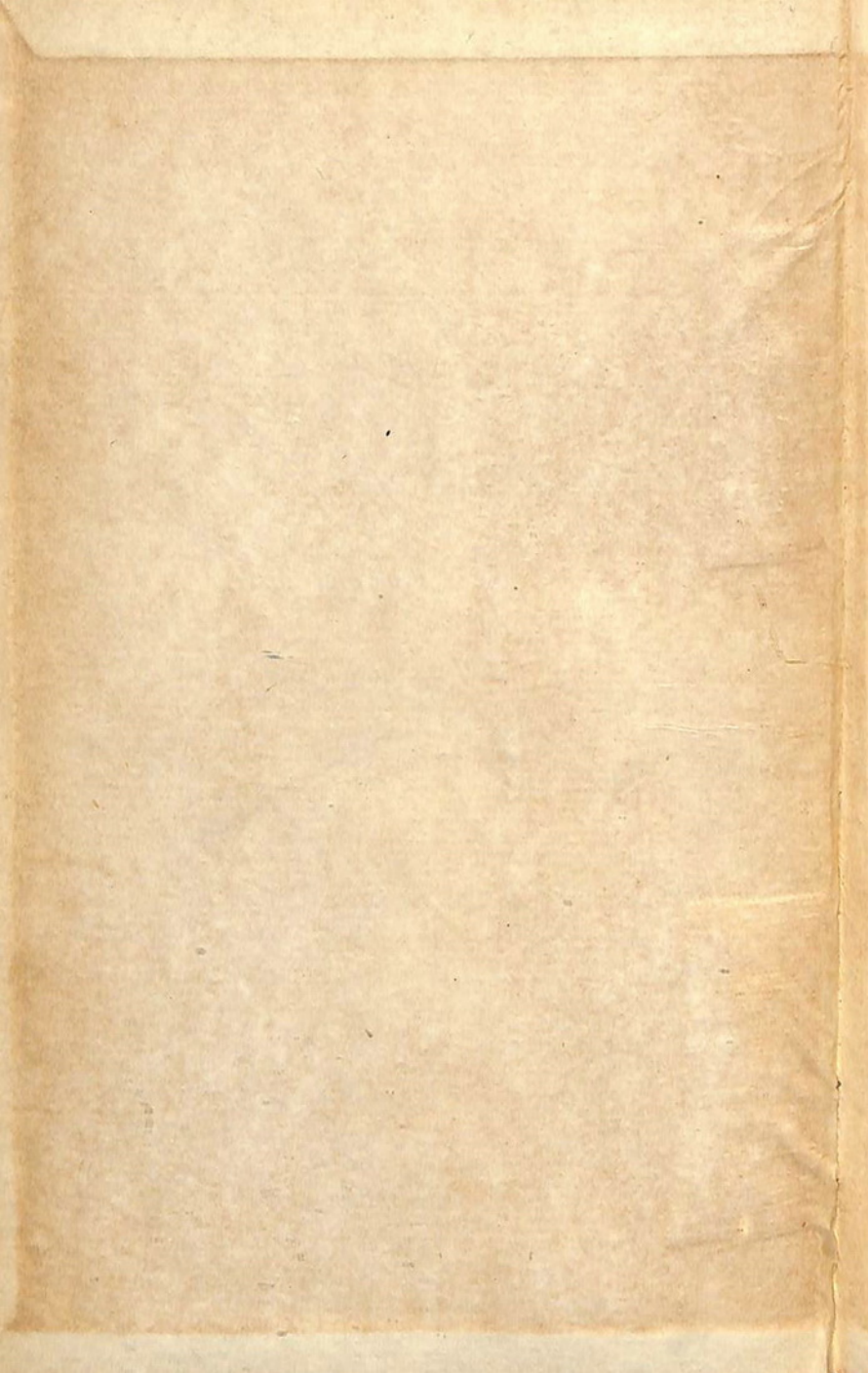
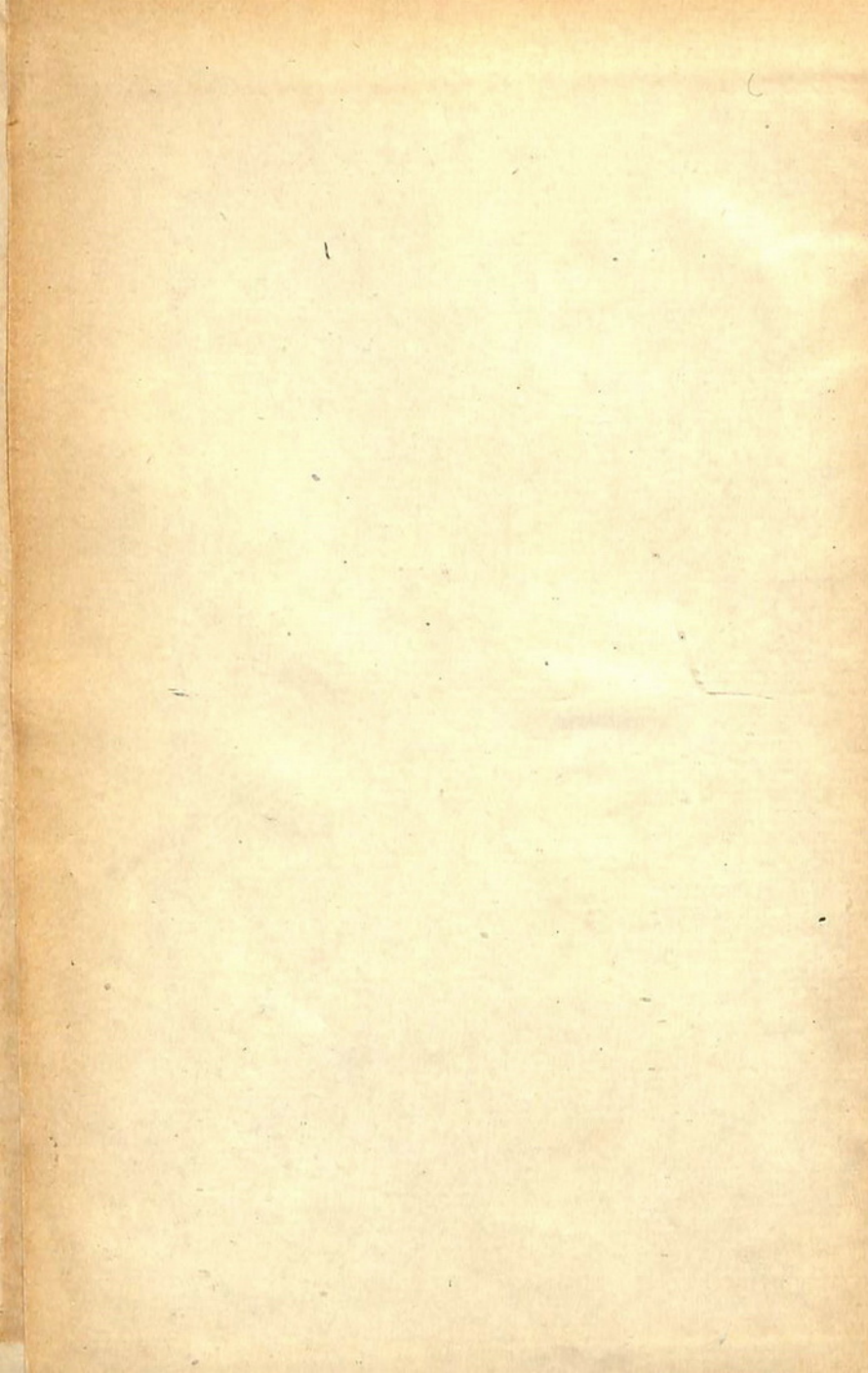

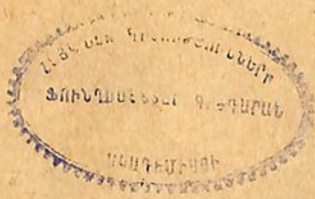

Ֆ Ր Ի Կ

(ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ)

ՀԵՍՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
779
679

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ՔՍԱՆԵՐՈՐԴ
ՏԱՐԵԴԱՐՁԻՆ

Միջնադարի հայկական խոեռագույն բանաստեղծ Քրիկի բանաստեղծությունների ժողովածու նրա տարակելու մասին Հայկական ԽՍՀ Կենսգործկոմի նախագահությունը 1937 թ. մայիսի 4-ին ընդունեց հետևյալ վորոշումը.

1. Հանձնարարել Պատմության յեւ Գրականության Ինստիտուտին՝ պատրաստել հրատարակման համար միջնադարի խոշորագույն հայկական աշխարհիկ դեմոկրատական բանաստեղծ Ֆրիկի բանաստեղծությունների ժողովածուն, ամփոփելով այդ ժողովածվի մեջ բոլոր յեղած՝ թե հրատարակված և թե չհրատարակված բանաստեղծությունները, վորոնց թվում՝ նայել արտասահմանում յեղածները:

2. Առաջարկել Պետհրատին՝ ապահովել Ֆրիկի բանաստեղծությունների գրքի բարձրորակ հրատարակումը 1937 թ., կցելով այդ գրքին նախաբան և գիտական մեկնաբանություններ:

Ա Ռ Ա Զ Ա Ռ Ա Ն

Ֆրիկը, վորին նվիրված է այս ժողովածուն, միջնադարյան մեր աշխարհիկ պոեզիայի նշանավոր դեմոկրատ ներկայացուցիչներից մեկն է, վորը բուրժուական նացիոնալիստների ֆեուսարալական գործունեության հետեանքով շատ քիչ է ծանոթ մեր ընթերցող հասարակությանը: Բուրժուազիան և նրա գաղափարախոսները ղրտավորյալ կերպով արգելք են հանդիսացել ուսումնասիրելու վոչ միայն Ֆրիկի, այլև գրեթե մեր բոլոր դեմոկրատ գրողների ստեղծագործութունները, վորովհետև այդ գրողները իրենց յերկերում մերկացնում են ժամանակակից շահագործող դասակարգերի շահատակութունն ու կեղեքումը:

Մեր անցյալի կուլտուրական ժառանգությունը ժխտելու գիծ ելին վարում նաև հայ սպեցիֆիկ նացիոնալիստ տարերը՝ ժողովրդ-թշնամիները՝ Ա. Հովհաննիսյանը, Խանջյանը, Ամատունին և մյուսները: Սակայն հայ ժողովրդի ամենասեծ բարեկամ, բոլորի կողմից սիրված մեծ Ստալինի անմիջական ղեկավարությամբ և ցուցումներով Հայաստանի բոլշևիկները մերկացրին ու ջախջախեցին ժողովրդի այդ յերիցս անարդ թշնամիներին, լայն հնարավորություններ ստեղծելով ուսումնասիրելու մեր անցյալի կուլտուրական ժառանգությունը, վեր հանելու նրա դեմոկրատական ներկայացուցիչներին, նրանց, վորոնց համառորեն շարունակում ելին անտեսել հայ ժողովրդի կուլտուրայի այսպես կոչված «բարեկամները»:

Հայ բուրժուազիայի ու նրա լակեյների կողմից մոռացության մատնված գրողներից մեկն էլ միջնադարյան հայ դեմոկրատիայի ձգտումների և ապրումների, կեղեքողների դեմ բմբոստացման տրամադրությունների լավագույն յերգիչ Ֆրիկն է: Մեր միջնադարյան այդ խոշորագույն աշխարհիկ գրողը յերկերի լիակատար ակադեմիական հրատարակության նախապատրաստման համար Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության Կենտրոնական Գործադիր Կոմի-

տեղի վերողումով կազմված Եջատուկ հանձնաժողովի, Հանձնաժողովի ար-
դեն վերոջ ձեռնարկումների դիմել և՛ իրեն արված այդ պատվավոր հանձ-
նարարությունները կատարելու: Ներկա ժողովածուն այդ հանձնարարու-
թյան կատարման առաջին նախապատրաստական քայլն է: Փրիկի յեր-
կերի լիակատար հրատարակումը պահանջում է յերկարատե և համառ
աշխատանք, քանի վոր այդ մեծանուն բանաստեղծի աշխատություն-
ները, բացի 11 վոտանավորներից, մնացած բոլորն ել մինչև որս չեն
հրապարակված և ցրված են Խորհրդային Հայաստանի ու Հայաստանից
դուրս գտնվող հայկական հին ձեռագրերի մեջ: Ներկա ժողովածուի մեջ
բացի հիշյալ 11 տաղերից, մնացած 10 տաղերը տպագրվում են առաջին
անգամ:

Հայկական ԽՍՀ Պատմության և Գրականության Ինստիտուտն
արդեն հարկ յեղած միջոցների ձեռք է առել հավաքելու Փրիկի բո-
լոր յերկերը, դրանով նախադատարաստելով այդ մեծանուն բանաստեղ-
ծի գործերի լիակատար հրատարակությունը:

Նկատի ունենալով, վոր վերոհիշյալ գործը մատնանշված դժվա-
րությունների պատճառով կարող է վորոշ չափով ուշանալ, Ինստիտու-
տը հրատարակության է հանձնում ներկա ժողովածուն՝ Փրիկին մեր
Ընթերցող աշխատավոր մասսային ծանոթացնելու համար:

Ժողովածուի մեջ զետեղված հետազոտություններն առաջին փոր-
ձերն են և այդ պատճառով ել թերություններից զերծ լինել չեն կա-
րող: Ընթերցող մասսաների շահեկան դիտողություններով հնարավոր
կլինի ակադեմիական հրատարակությունն ավելի անթերի կատարելու:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Կ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ ՅԵՎ. Հ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՖՐԻԿԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԸ

XIII—XIV ԴԱՐԵՐ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

I.

11-րդ դարի կեսերին Առաջավոր Ասիան, վորի թվում և Հայաստանը, ընկնում է սելջուկ թուրքերի գերիշխանության ներքո, սակայն նրանց տիրապետությունն Առաջավոր Ասիայում յերկար չի տևում: Այդ լայնածավալ պետությունն արագ թափով քայքայվում է 12-րդ դարի առաջին քառորդում: Սելջուկյան պետության տերիտորիայի վրա առաջանում են բազմաթիվ մանր ֆեոդալական իշխանություններ, վորոնք իրենց տիրապետության սահմաններն ընդարձակելու համար անվերջ կռիվների մեջ են իրար հետ, կռիվներ, վորոնք խիստ բացասաբար են անդրադառնում ինչպես Առաջավոր Ասիայի, նույնպես և Հայաստանի տնտեսական զարգացման վրա:

Սելջուկյան պետության անկումից հետո, Հայաստանի հայկական ֆեոդալ իշխանություններից¹⁾ մնացել էյին միայն Բաղրատունյաց Կյուրիկյան կամ Զորագետի և Սյունյաց Կապանի իշխանությունները, վորոնք Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական կյանքում քիչ դեր են խաղում և տիրում էյին շատ սահմանափակ զավառներ: Հայաստանի մնացած մեծագույն մասը գտնվում էր սելջուկ —

¹⁾ Արարական խալիֆայի քայքայման ժամանակ՝ 10-րդ դարի կեսերին Հայաստանում առաջանում են մի շարք հայկական ֆեոդալական մանր իշխանություններ (Բաղրատունյաց՝ Անիի, Կարսի, Կյուրիկյան, Արծրունյաց և Սյունյաց Կապանի):

արաբական ամիրայությունների գերիշխանության ներքո։
12-րդ դարի յերկրորդ կեսից արդեն Վրաստանն ու-
ժեղանալով աստիճանաբար նվաճում է Գանձակի և Շալ-
դադյան ամիրայությունները և դարավերջին իրեն և յեն-
թարկում Հայաստանի հյուսիս — արևելյան գավառները և
միջնաշխարհը, վորը սակայն յերկար չի տևում, քանի վոր
ծալր առնող մոնղոլական արշավանքն սպառնում է նաև
Վրաստանի անկախությանը։

Մոնղոլական պետությունը, վոր կազմակերպվել էր Մոն-
ղոլիայում 1203 թվին Չինգիզիսանի գլխավորութեամբ, կարճ
ժամանակվա ընթացքում նվաճում է Չինաստանը (1215 թ.),
ապա դրանից հետո մոնղոլական բանակները շարժվում են
դեպի արևմուտք՝ Առաջավոր Ասիա։ Առաջավոր Ասիայում
մոնղոլների նվաճումների համար ստեղծվել էյին քաղաքա-
կան նպաստավոր պայմաններ։ Չկար կենտրոնացած մի
պետություն, վոր կարողանար դիմադրել մոնղոլական ար-
շավանքներին։ Արաբական խալիֆաթն իր քայքայման
դռանն էր հասել, բյուզանդական կայսրությունն ապրում
էր իր անկումը, վրացական պետությունը թամար թագու-
հու (1184—1213) մահվանից հետո բռնել էր իր վայրենքը,
իսկ Խվարեզմի պետությունը՝ Իրանի բարձրավանդակի
հյուսիսային մասում, անվերջ կռիվների հետևանքով, խիստ
թուլացել էր։ Հետևաբար մոնղոլների դեմ քիչ թե շատ
կռիվ միակ ուժը մնացել էր Փոքր Ասիայի Իկոնիայի սել-
ջուկյան սուլթանությունը, վորը նույնպես կարճատև կռիվ-
ներից հետո տեղը զիջում է մոնղոլներին։ Այդ նպաստա-
վոր պայմանների հետևանքով մոնղոլները կարճ ժամա-
նակվա ընթացքում (1235—1260) մի քանի արշավանքնե-
րով նվաճում են Առաջավոր Ասիայի բոլոր յերկրները։

II

Մոնղոլական արշավանքների հետևանքով Առաջավոր
Ասիան տնտեսական և կուլտուրական խոշոր հարված ըս-
տացավ և քայքայման յենթարկվեց։

Մարքսն իր հոգեվածներից մեկում, ուր խոսում է ուսուցիչականության նկատմամբ մոնոպոլիզմի վարած քաղաքականության մասին, ասում է.

«Թաթարական լուծը տեղի է 1257-ից մինչև 1462 թիվը, այսինքն ավելի քան յերկու դար. այդ լուծը վոչ միայն ճնշում, այլ և վերավորում և հորացնում է նրա դոհը դարձած ժողովրդի բուն վոգին: Մոնղոլական թաթարներն ստեղծեցին սիստեմատիկ տերրորի ռեժիմ, ընդ վորում քայքայումն ու մասնատման սպառնալուծությունները կազմում ելին նրա մշակական ինստիտուտները»:

Մոնղոլական արշավանքների և նրա տիրապետության քայքայիչ դերը յուրահատուկ չեր միայն ուսուցիչական հանդեպ: Նրանք տերրորի ռեժիմ կիրառում ելին նաև իրենց նվաճած մյուս ժողովուրդների և յերկրների նկատմամբ: Մոնղոլները մեծ մասամբ քարուքանդ արին դարգացման բարձր աստիճանի վրա գտնված քաղաքները, խաղան դարձրին Մերձավոր Արևելքի բերրի դաշտերը, ցիբ ու ցան արին բնակչությունը, վորի մի մասը կռվի ժամանակ կոտորվեց, մի մասը դուրս փախավ յերկրից, իսկ մնացածներից ել դգավի չափով գերեվարվեցին:

Հայաստանը նույնպես յենթարկվեց ավերումների ու կողոպուտի: Ամենամեծ չափով քանդումների և ավերածության յենթարկվեցին Անին, Կարսը, Դվինը, Կարինը և այլն, վորոնք արշավանքներից հետո կորցնում են իրենց տնտեսական, քաղաքական ու կուլտուրական նշանակությունը: Մոնղոլական արշավանքներն ու մոնղոլների տիրապետությունը Հայաստանում կասեցրին յերկրի արտադրողական ուժի զարգացումը և տարան յերկիրը դեպի տնտեսական անկում:

Սակայն այդ րնդհանուր քայքայման պայմաններում Փոքր Ասիական յերկրների և Հայաստանի տնտեսական կյանքում 13-րդ դարի 60-ական թվականներից սկսած տեղի յին ունենում վորոշ փոփոխություններ: Մոնղոլները նվաճելով Առաջավոր Ասիան, վերջ տվին այդտեղ իրենց տիրապետությունը հաստատած սելջուկ — արաբական մանր-

մունք ամիրայություններին, վորոնք խանգարում եյին Արևմուտքի և Արևելքի ապրանքափոխանակութեան և անաւոր ընթացքը և արգելակում եյին յեվրոպական յերկրների ազդեցութեան ներթափանցումն Առաջավոր Ասիայ։ Նրանք՝ այդ ամիրայությունների վերացումով և Արևմուտքի յերկրների հետ խաղաղ հարաբերութեաններ ստեղծելով, հնարավորութեան տվին Արևմուտքի, հատկապես իտալական հանրապետութեանների առևտրականներին՝ թափանցելու Փոքր Ասիական յերկրները և Հայաստան։ Իսկ իտալական առևտրական կապիտալի ազդեցութեան տակ սկսեց աշխուժանալ և զարգանալ այդ յերկրներում առևտուրը, արդյունագործութեանը և քաղաքային կյանքը։ Ի հարկե այս յերևույթը չեր բղխում նվաճված յերկրներում մոնղոլների վարած քաղաքականութեանից, ընդհակառակը, մոնղոլների քաղաքականութեանը յեղել և քայքայել։ Բայց այն հանգամանքը, վոր Առաջավոր Ասիայում ստեղծվեց մի ամբողջական պետութեան, վերջ դնելով մանր-մունք իշխանութեաններին, որպիսիք իմրեն հնարավորութեան տվեց առևտրական կապիտալի զարգացմանը, վորովհետև առևտրականները անարգել կերպով սկսում են շրջագայել այդ պետութեան սահմաններում, իսկ մոնղոլները չեյին արգելում այդ, քանի վոր նրանցից հակառակ հարստութեան ելին քամում։

Հայաստանի տնտեսական կյանքի աշխուժացման գործում զգալի դեր ե խաղացել նաև Կիլիկիան։ Նրա և նրա միջոցով Արևմտյան առևտրական կապիտալի ազդեցութեանը ավելի չե խորանում յերկրում և նպաստում ե առևտրի և արհեստագործութեան զարգացմանը։ Այդ ազդեցութեանը ղեկ ե դառնում մանավանդ այն ժամանակ, յերբ Կիլիկյան հայկական թագավորութեանը խաղաղ հարաբերութեանների մեջ ու մտնում մոնղոլների հետ։

Հայտնի չե, վոր Կիլիկիայի հայկական թագավորութեան յերկու ներկայացուցիչները՝ Սմբատ զորավարը (Հեթում թագավորի չղբայրը) և հետո ինքը Հեթումը (1226—

1270) գնում են Մանկու մեծ Ղանի մոտ (1250—1255) իրենց հնազանդությունը հայտնելու և վորոշ արտոնություններ ձեռք բերելու ու յերկրի ծանր վիճակը թեթևացնելու համար: Այս այցելությունները կատարվել են իտալական հանրապետությունների ազդեցութեամբ՝ մոնղոլներին քրիստոնեյություն ընդունել տալու և իրենց կողմը դրավելու համար՝ ընդդեմ արաբական, սելջուկյան և մեմլուկների իշխանություններին, վորոնք մի կողմից արգելակում էին յեվրոպական առևտրականների մուտքը Լեվանտական յերկրները և մյուս կողմից սպառնալիքի տակ եյին գնում Կիլիկիայի թագավորությունը: Այս այցելությունները միաժամանակ դրական նշանակություն ունեցան Հայաստանի տնտեսական ծանր դրությունը բարելավելու համար: Այս մասին ուշագրավ տեղեկություններ են տալիս ժամանակակից պատմիչներ Կիրակոս Գանձակեցին և Հեթումը: Նրանցից առաջինն ասում է, վոր Հեթումը նեղվելով իր հարեան սելջուկ և արաբ իշխանություններից՝ գնում և Մանկու Ղանի մոտ և նրանից ստանում է՝ «Հրովարտակ նշանավոր՝ զի մի՛ ոք իշխեսցէ նեղել զնա և զաշխարհս նորա»¹⁾, իսկ Հեթում պատմիչը մանրամասնորեն բերում և Մանկու Ղանի հետ կնքված դաշինքը:

«Իսկ թագաւորն Հայոց յետ աւուրց ինչ աղաչեաց զինքնակալն վասն դաշին խաղաղութեան և այլոց իրաց՝ որոց ցանկայր. և ի հաճել ինքնակալին, առաջի եղ նմա արքայն Հայոց զինդիրս իւր: Նախ աղաչեաց զինքնակալն, զի հանդերձ աղաւ իւրով դարձցի ի հաւատս Քրիստոսի, և ընկալցի զմկրտութիւն: Երկրորդ՝ զի խաղաղութիւն և բարեկամութիւն մշտնջենաւոր հաստատեսցի ի մէջ նոցա: Երրորդ՝ զի յամենայն երկիրս Թաթարաց կարեցան շինել եկեղեցիս քրիստոնէից. և Հայք ազատ լինիցին յամենայն կառաւարց և յայլոց ծանրութեանց: Չորրորդ՝ զի զսուրբ երկիրն և զսուրբ գերեզմանն առցէ ի ձեռաց Թուրքաց, և տացէ քրիստոնէից: Հինգերորդ՝ զի բարձցէ ի Բաղտատայ գետալիֆայն, որ էր գլուխ զենի: Վեցերորդ՝ զի ամենայն Թաթարք յօգնականութիւն իւր հասցեն ի խնդրել իւրուս: Եւ թներորդ՝

1) Գանձակեցի՝ Եջ 353

զի ամենայն գաւառք աշխարհին Հայոց, յորս տիրեալ էին Թուրքք, յինքն դարձուցին:

Յայնժամ ինքնական Թաթարաց խորհուրդ արարեալ ընդ իշխանս և ընդ մեծամեծս իւր՝ ետ պատասխանի արքային Հայոց. Չաղաչանս քո յանձն առնումք. զիս տաց մկրտել, ընկալայց զքրիստոսական հաւատս, և խնամկալայց՝ զի ընկալցին ամենայն հպատակք իմ. բայց առանց ամենայն բռնութեան: Ըստ երկրորդին՝ խաղաղութիւն լիցի ի մէջ մեր և ձեր մշտնջենաւոր՝ զնասողական և պաշտպանողական: Նոյնպէս կտմիմք, զի ամենայն եկեղեցիք քրիստոնէից՝ եկեղեցականք և աշխարհականք վայելեացեն ի շնորհս ազատութեան, և ոչ ոք իշխեսցէ նեղիկ զՀայս: Չսուրբ երկիրն՝ եթէ կարացուք՝ անձամբ յարգեսցուք. այլ քանզի մեք յայլ իրս եմք զբաղեալ, յեղբայրն մեր Հուլառն առնիցէ զայդ, և զերկիրն սուրբ դարձուցէ ի քրիստոնէայս: Զխալիֆայն բառնալ ի Բաղտատայ յանձնեսցուք Պալտոնի զորազլխի Թաթարաց և իւրոցն բնակելոյ ի Թաղաւորութեան երկրին Թուրքաց և շուրջ զնովաւ. Թաթարք զասենայն ձեռնտուութիւն արասցեն հայոց. և զաշխարհս որ սեփական են Հայոց, կամիմք զի անյապաղ տացին նոցա անգրէն. և ևս հրամայեմք, զի ամենայնիւ ամբողջ և երկիրն զորս առաք, տացին՝ արքային Հայոց ի պաշտպանութիւն Հայաստան աշխարհի առանձին շնորհիւս¹⁾:

Մեջբերված հատվածից յերևում ե, վոր Հեթումի առաջագրած խնդիրները, վորոշ լսմբազրուծվամբ, ընդունվել են մոնղոլական Մեծ Ղանի կողմից, ընդ վորում այդ դաշնագրության մեջ բավականին սեղ ե տրված Կիլիկիայի հայկական թագաւորությանն ոգնելու գործին:

Զնայած վոր Հեթումը հանդես ե գալիս հայերի և Հայաստանի անունից, սակայն նրա իշխանությունը սահմանափակվում եր միայն Կիլիկիայի հայ գաղութով և չեր տարածվում Հայաստանի վրա: Այնուամենայնիւ Հեթումի միջամտությունը Հայաստանի համար ե նրա դաշինքը մոնղոլների հետ վորոշ պայմաններ ե ստեղծում Հայաստանում գյուղատնտեսության, արդյունագործության և առևտրի զարգացման համար, ու միաժամանակ լայն հնարավորու-

1) Հեթում, «Պատմութիւն Թաթարաց», գլխ. իգ, էջ 43—44, Վենետիկ, 1842 թ.:

Թյուն տալիս լեւորապական առևտրականներին՝ Թափանցե-
լու Փոքր Ասիական յերկրները և Հայաստան, մանավանդ
վոր Կիլիկիայի Թագավորությունը, այդ դաշինքից հետո,
լայն արտոնություններ ե տալիս Վենետիկի և Ջենովայի
առևտրականներին՝ լայն Հափով գործելու Կիլիկիայում և
Փոքր Ասիական յերկրներում և ազատ կերպով Այաս նավա-
հանգստով ապրանքներ տեղափոխելու:

Մոնղոլական դաների դիվումներն ու բարեկամական
դաշինքը Կիլիկիայի Թագավորության հետ՝ բացատրվում ե
վոչ թե նրանով, վոր նրանք շահագրգռված եյին Հայաս-
տանի և առհասարակ Փոքր Ասիական յերկրների տնտեսա-
կան կյանքի զարգացմամբ և բնակչության ծանր կացու-
թյան բարելավմամբ, — այդպիսի չեղակետ նրանք չեն ու-
նեցել, — այլ այդ բացատրվում ե այն հանգամանքով, վոր
մոնղոլները ցանկացել են ոգտադործել Կիլիկիայի իշխա-
նությունը Սիրիական մահմեդական ամիրայությունների
և Յեզիպոտսի մեմլուկների դեմ, վորոնք թշնամական դիրք
եյին բռնել մոնղոլների հանդեպ:

13-րդ դարի յերկրորդ կեսի Հայաստանի առանձին
շրջանների գյուղատնտեսության մասին ուշագրավ տեղե-
կություններ ե տալիս հայտնի ճանապարհորդ Մարկո-Պո-
լոն: Նա Մուշի և Մերդինի մասին խոսելիս ասում ե. «Այս
նահանգի մոտ (խոսքը վերաբերում ե Մուսուլի նահանգին:
Հեղ.) կա մի ուրիշը՝ Մուշ և Մերդին, վոր արտադրում են
մեծ քանակությամբ բամբակ...»: Իսկ ավելի ուշ ժամա-
նակի մի ճանապարհորդ՝ իսպանացի Կլավիտոն, յերբ 1403
թվին անցնում ե Յերզնկայի շրջակայքով, նկարագրում ե
այդ շրջանի գյուղերը և նշում ե գյուղատնտեսության
բարգավաճ վիճակը: Նրա նկարագրած պատկերը ամբողջու-
թյամբ վերաբերում եր նաև 14-րդ դարին: Նա ասում ե.
«Շրջապատի բոլոր կողմերից կարելի յե տեսնել գյուղեր՝
վորթատունկերով և բուսականությամբ, ամբողջ դաշտում

մշակվում եր վորթատունկ և հացահատիկ։ Ամեն քայլափոխին կային շատ դեղեցիկ պարտեզներ և այգիներ»։

Գյուղատնտեսութունից վոչ պակաս սկսում են զարգանալ նաև արդյունագործությունն ու առևտուրը։

13-րդ դարի վերջերին Առաջավոր Ասիայի տնտեսական կենտրոնը Բաղդադից տեղափոխվում և արևմտյան ելլանության մայրաքաղաք Թավրիզը, վորը դեպի իրեն եր ձգում ժամանակի առաջավոր բոլոր յերկրների առևտրականներին ու դառնում և միջազգային առևտրի ու տնտեսական խոշորագույն կենտրոններից մեկը։

13-րդ դարի յերկրորդ կեսից սկսած այս հարուստ քաղաքից դուրս են գալիս առևտրական մի շարք ճանապարհներ, վորոնք Թավրիզը կապում են միջին Ասիայի, Հնդկաստանի, Զինաստանի, Միջագետքի, Փոքր Ասիայի, Հայաստանի և Սև ծովի հետ։ Այդ ճանապարհներից մեկը Թավրիզից տանում եր դեպի Հայաստան՝ Խոյ, Մակու, և Բայազետի, Ալաշկերտի հովիտներով անցնում եր դեպի Կարին քաղաքը, վորտեղ ճանապարհը բաժանվում եր յերկու ճյուղի, վորից մեկն անցնում եր Տրապիզոն — Սև ծով և կապվում եր Յելրուպայի հետ, իսկ մյուսը Յերդնկայի և Սեբաստիայի վրայով միանում եր Կիլիկիայի և Միջերկրականի ափերի գլխավոր քաղաքների հետ։ Հայաստանի վրայով անցնող առևտրական ճանապարհի այս գլխավոր մագիստրալից Խոյի մոտից անջատվում եր մի ճանապարհ և գնում եր դեպի Վանա լճի յեղերքը՝ Բերկրի, Վան, Վոստան, Բիթլիս և Ամիդ քաղաքների վրայով դարձյալ միանում եր Միջերկրականի նավահանգիստներին և այդպիսով Հայաստանը կապում եր մի կողմից ելլանության արևելյան կենտրոնների հետ, իսկ մյուս կողմից՝ Փոքր Ասիական յերկրների ու իտալական հանրապետությունների հետ։ Վերջիններիս առևտրականներն այդ ժամանակ վողողել էին վոչ միայն Միջերկրական և Սև ծովերի շրջակայքը, այլ և

Հայաստանի վրայով թափանցել ելին Կասպից լճի շրջակայքերը և իրենց ձեռքն ելին վերցրել առևտրական հիմնական ճյուղերը: Այդ առևտրական ճանապարհներով կատարվում էր աշխույժ ապրանքային փոխանակություն Արևմուտքի և Արևելքի միջև, մի հանգամանք, լուրն իր հերթին խոշոր հափով նպաստում էր վոչ միայն Հայաստանի հարավային շրջանների տնտեսական կյանքի աշխուժացմանը, այսինքն արդյունաբերության, առևտրի ու շուկայական հարաբերությունների ծավալմանը, այլև սոցիալական հարաբերությունների զարգացմանը:

13 — 14-րդ դարերում Հայաստանի քաղաքներից կարևոր դեր էր կատարում Յերզնկա քաղաքը, փորպես արդյունաբերության և առևտրի կենտրոն: Այդ մասին դարձյալ արժեքավոր տեղեկություն և տալիս Մարկո-Պոլոն. նա ասում է. «Այս մի մեծ յերկիր է (Նոսքը Հայաստանի մասին և. հեղ.): Սկսվում է մի քաղաքից, վր կոչվում է Արդինգա (Յերզնկա), ուր հյուսում են աշխարհի լավագույն բահեղները»: Մակայն Յերզնկայի դերը չեմ արտահայտվում միայն բահեղեղենների արտադրությամբ: Իսպանացի Կլավելիսոն խոսելով Յերզնկայի և շրջապատի մշակույթների մասին՝ գրում է.

«Արդինգան (Յերզնկա) քաղաքը գտնվում է մի դաշտում, մի գետի յեղերի, վոր (Արևմտյան) Յեփրատն և...: Այն դաշտը, վորի մեջ տարածվում է քաղաքը, յետևի կողմից շրջապատված է բարձր լեռների շղթայով, և նրանց գագաթներն այժմ ծածկված են յին ձյունով, բայց ներքե, հովիտներում ձյուն չկար: Շրջապատի բոլոր կողմերից կարելի յե տեսնել գյուղեր, վորթատուն-կերով և բուսականությամբ. ամբողջ դաշտում մշակվում էր վորթատունի և հացահատիկ: Ամեն քայլափոխին կային շատ գեղեցիկ պարտեզներ և այգիներ: Հայերն են շինել Արդինգան, և քաղաքի պարտեզներում կարելի յե տեսնել շատ տեղեր քարերի վրա փորագրված խաչի նշանը: Քաղաքի բոլոր տներն ունեն տափակ կտուրներ, վորով մարդիկ կարող են անցնել մեկ անից մյուս, կտուրների վրայով, ինչպես փողոցից: Քաղաքը շատ

բազմամարդ է և այնտեղ կարելի յե տեսնել շատ զեղեցիկ փողոցներ ու հրապարակներ: Շատ պաշտոնական անձնավորութիւններ ապրում են այստեղ, վորոնց մեծագոյն մասը հարուստ մարդիկ են, և կան շատ փարթամ վաճառականներ:

Յերզնկայից վոչ պակաս զարգացած էր Մուշը: Այս քաղաքի բնակչութիւնը մեծ մասամբ նույնպէս զբաղվում էր արհեստներով և առևտրով: Այստեղ մշակվում էր բամբակ, վորը ծառայում էր քաղաքի արհեստավորութիւնը: Վորպէս հումութի գործվածքային արտադրութիւն համար:

«Այս նահանգի մոտ կա մի ուրիշը՝ Մուշ և Մերզին, վոր արտադրում և մեծ քանակութեամբ բամբակ, վորից շինում են մեծամասամբ բեհեզ և ուրիշ կտորեղէն: Ժողովուրդն արհեստավոր և առևտրական է և ամենքը հպտակ են թաթար թաղավորին»:

Նույնը կարելի յե ասել Վանի, Բիթլիսի, Դիաբերքի, Արճնշի, Կարինի և այլ քաղաքների մասին, վորոնց բնակիչների զգալի մասն ալլ ժամանակաշրջանում հայեր էին:

Հայաստանի հյուսիսային մասերը, մոնղոլների արշավանքներից հետո, թեև չկարողացան վերականգնել իրենց նախկին դիրքը, ձեռք բերել տնտեսական ու կուլտուրական կյանքի զարգացման նույն ընթացքը նույն չափով, ինչ վոր հարավը, բայց այնուամենայնիւ վորոշ աշխուժացում սկսեցին ապրել: Այս շրջանում առևտրի և արհեստագործութեան զարգացման մեջ վորոշ դեր են սկսում խաղալ Յերևանն ու նրա շրջակայքը, վորի մասին վկայում են հատկապէս վերջերս Յերևանի Կաթողիկէ յեկեղեցու քանդման ժամանակ բացված արձանագրութիւնները:

Հայաստանում շուկայական հարաբերութիւններէ զարգացման հիման վրա, հողն սկսում է ապրանքայնանալ և դառնալ առ ու ծախի առարկա, վորով սկսում են խախտ-

Վել ֆեոդալական հարաբերությունների հիմքերը և այդ-
 պիսով սկիզբ և գրվում ֆեոդալիզմի քայքայմանը: Հայաս-
 տանի ֆեոդալիզմի քայքայումն ընթացել և յուրահատուկ
 ձևով, ընդվորում այդ քայքայումն արտահայտվել և նախ և
 առաջ հայ աշխարհիկ ֆեոդալների աստիճանական կերպա-
 րանափոխումով: Հայ աշխարհիկ ֆեոդալների քայքայման
 գործում վորոշ դեր և խաղացել նաև եղանության վարած
 քաղաքականությունը: Մոնղոլներն աշխատում էին զրկել
 ֆեոդալներին իրենց նախկին քաղաքական իրավունքներից
 և դարձնել նրանց պետական պաշտոնյաներ: Նրանք իրենց
 արշավանքների ժամանակ, յերբ գրավում էին Հայաստա-
 նի գավառներն ու քաղաքները, իրենց կողմից այդ վայրե-
 րում նշանակում էին կառավարիչներ. «Եւ ապա ի վաղիւն
 ուրախությամբ մեծաւ յարձակեցաւ ի վերայ աշխարհին
 Հոռոմոց աւին զԵրզնկայն յառաջագոյն և թողին Շահնայ...»¹⁾:
 Յեւ այսպես բոլոր գրաված գավառներում և քաղաքներում
 նշանակում էին իրենց կառավարիչները: Ի հարկե այդ
 կառավարիչներին մոնղոլները բոլորն էլ իրենց հետ չեյին
 բերում, այլ նրանց վորոշ մասը կազմում էին տեղական
 ֆեոդալները: Այդ ֆեոդալները դառնալով մոնղոլական պե-
 տության պաշտոնյա՝ տվյալ շրջանի հողատերերն էին
 այնքան ժամանակ, վորքան նրանք պաշտոնյա էին այդ
 տեղում: Այսպիսով աստիճանաբար հայ ֆեոդալները կորց-
 նում են իրենց տնտեսական և քաղաքական նախկին իրա-
 վունքները, իրենց կալվածների և այդ կալվածների վրա
 ապրող գյուղացիների նկատմամբ: Մոնղոլական տիրապե-
 տության շրջանում ավելի նպաստավոր պայմանների մեջ
 էին գտնվում հոգևոր ֆեոդալները, նախ նրանով, վոր մոն-
 ղոլները վերջիններին շնորհել էին մեծ արտոնություն-
 ներ: Նրանք լավ էին հասկանում, վոր ժողովրդին հլու և
 հնազանդ պահողները հանդիսանում էին լեկեղեցին և հո-

¹⁾ Մաղաքիա արեղա, «Պատմութիւն վասն ազգի նետողաց», էջ 16,
 Ա. Պետերբուրգ, 1870. թ.:

զևորականները, վորովհետև հողեորականության ձեռքն երգտնվում իղեղոգիական զենքը և նրանք այդ զենքով կարող եյին մասսաներին ավելի լավ հնազանդության մեջ պահել քան տեղական ֆեոդալներն իրենց սրերով, վորոնք միաժամանակ յերբեմն — յերբեմն ուղղվում եյին հենց եղանության դեմ:

Քայքայվող հայ աշխարհիկ ֆեոդալները, իրենց կալվածները չկորցնելու համար, 13-րդ դարի յերկրորդ կեսից ավելի ուժեղ չափով «նվիրում են» այդ կալվածներն իրենց չենթակա վանքերին ու յեկեղեցիներին, և հողատիրությունը յեկեղեցական կալվածատիրության կերպարանք և ստանում: Այս տեսակետից բազմաթիվ փաստեր կան, վորոնք հաստատում են այդ յերևույթը: Բերենք թեկուզ այդ փաստերից մի քանիսը:

1. «ԶԺԱ... ես Թաիկս, դուստր Շարապչահին, կտու զիմ գանձագին հայրենիքն զՆորսն ի մեր ուխտս, ի Բզնայրս, ի սուրբ Աստուածածինս. եւ հայր Արքայամ եւ այլ մկարանեալ սուրբ եղբայրքս փոխարէն հատուցին յամենայն ամի ժ. աւր պատարագ, ր. աւրն ինձ տոնեն, Թաիկանս, եւ ք. աւրն Գրիգորիոս. արդ որք կատարեն... հաստատ է Սենսցն անդաստանաւքն, հոգովն եւ ջրովն...»¹⁾:

2... «Եւս Սմբատ իշխանս, որդի մեծին Լիպարիտին, միաբանեցայ սուրբ ուխտիս Դատուվանացս առաջնորդությամբ տ. Աթանասի եւ գնեցի զՊռանտառանց այդին եւ յեղեգիս իմ գնած ձիթահանքն եւ այլ արդիւնք ըստ պարին եւ զվանաչաւոր զեղն եւ այլ, որ հաստատեցի ամեն խարճովն անչար... թուին չժող...»²⁾:

3. «Այս գիր յիշատակի եւ արձան անջնջելի է իմ Տարսայիճին, իշխանաց իշխանի, որդեոյ մեծին Լիպարտի, եղբայր Սմբատայ, մեծ իշխանի, կողմնակալին յայսմ նահանգի, որ իշխեցող էի այսմ գավառացի գրանէն Բարկուշատայ մինչեւ ցտանմանն Բջնոյ. միաբանեցայ Տաթևու սուրբ Առաքելոցս եւ տուի... գիրս վեց. զոր յուեալ էաք ի հին ժամանակաց ժառանգութիւն լեալ սմին, զՇնհէր իւր սահմանովն լերամբ եւ դաշտով, զՊոտն ավան սահմանաւք իւրովք, լերամբ եւ դաշտիւ, եւ ի խո-

1) Կ. Կոստանյանց, «Վիմական տարեգիր», հջ 105, Ս. Պետերբուրգ, 1913 թ.:

2) Նույն՝ հջ՝ 107:

տադետ և ի Պոստ դմեր ձեռնատունկ այգին ևւ դՅուր իւր սահմանովն... ևւ զՀարժիս իւր սահմանովն... ևւ ի Բորտի զԳէթիվանս իւրովք սահմանովք...»¹⁾։

Այսպիսով հողն սկսում և կենտրոնանալ վանքերի ու յեկեղեցիների ձեռքը։ Միաժամանակ աշխարհիկ ֆեոդալներն աշխատում են, վորպեսզի յեկեղեցու այդ ունեցվածքը մնա իրենց ձեռքին, վորովհետեւ յեթե աշխարհիկ ֆեոդալը «նվիրաբերում ե» իր կալվածք յեկեղեցուն, այդ չի նշանակում, վոր նա ավորոգութեամբ կորցնում ե իր իրավունքներն այդ հողի նկատմամբ։ Ընդհակառակը՝ նվիրատուութունների ժամանակ նվիրատուդն ու յեկեղեցին վորոշ հարաբերութունների մեջ են մտնում և վերջինը վորոշակի պարտավորութուններ և վերցնում իր վրա առաջինի նկատմամբ, և այդ վոչ թե «հողու վերկութեան», այլ նախ և առաջ այդ հողերը պապանելու համար։ Այդ տեսակետից հետաքրքիր ե Հռոմոսի վանքի 1228 թվի գրած արձանագրութեան հետեւալ դարձվածքը։ «... Եւ հայր, որ ի վանիցս հաց ծախէ կամ ի վանից ի բացս խորհէ, նորովեալ եղիցի...»²⁾։ Սակայն այս չի նշանակում, վոր յեկեղեցու ինչքը դադարում ե առ ու ծախի առարկա լինելուց։ Ընդհակառակը՝ կան հետաքրքիր փաստեր, վորոնք ցույց են տալիս հողի առ ու ծախի առարկա լինելու մասին։ Այդ մասին Գոշավանքի արձանագրութուններից մեկում ասված ե.

«... Ես ճարս, որդի պարոն Ումէկին... գնեալ էր գրեալի ի քառասուն հաղար կարմիր տուգատի. ես ճարս գնեցի գՅովս իւր ամէն սահմանաւքն ի դռն ժամանակի, որ հայրենիքն արժան էր ու ոսկին թանկ, ի դռ. կարմիր տուգատ տուի Գեաղա Աստուածածնին իմ հողւոյ տանս յիշատակ անջնջելի իմ ծնողացն Ումիկին ևւ Թագուհւոյն, ինձ և իմ որդեացն, Արդութին և իւր եղբարցն՝ առաջնորդութեամբ Ղասապ վարդապետին ևւ միաբանքս սահմանեցին... չլր»³⁾։

1) «Վիմ. տարեգիր», էջ 116—117։

2) Նույնը, էջ 72։

3) «Վիմ. տարեգիր» էջ 124—125։

Յերկրի ներսում տեղի ունեցող այդ յերևույթները խոր ազդեցութիւն են թողնում ինչպես տնտեսութեան, նույնպես և ազգաբնակչութեան դասակարգային կառուցվածքի վրա: Մոնղոլական տիրապետութեան շրջանում աչքի չեն ընկնում գյուղի և քաղաքի ազգաբնակչութեան քայքայման ու շերտավորման պրոցեսը: Այդ քայքայման ու շերտավորման պրոցեսը տեղի յետեւնում մի կողմից մոնղոլական եղանակութեան և տեղական ֆեոդալների ծանր հարկապահանջութեան և մյուս կողմից՝ առևտրավաշխառական կապիտալի շահագործման ուժեղացման հետեւնում: Դադաքննելով և քաղաքատիպ վայրերում լցվում են մեծ քանակութեամբ ընչազուրկ մասսա: Այդ ընչազուրկ մասսան առաջանում են մեծ մասամբ ծանր հարկերի ու պարտքերի հետեւնում, վերի տակից դուրս գալու համար նա ստիպված եր վոչ միայն վաճառել ու զբաղվել իր իր հողն ու ունեցվածքը, այլ և հաճախ իր կամ իր հարազատների անձը. «... և որ ոչ կարէ հատուցանել զսակն զմանուկս նոցա առուին ընդ պարտուցն...»¹⁾:

Այդպիսի ճանապարհներով յերկրի հարստութեան աստիճանաբար սկսում են կուտակվել մի խումբ ավելի փոքրածիւ մարդկանց ձեռքում: Այս յերևույթը բնորոշող տեղեկութիւն ենք գտնում մենք Մարկո-Պոլոյի ճանապարհորդութեան մեջ Թավրիզ քաղաքի մասին, վորտեղ նկարագրելով քաղաքի հարուստներին և վաճառականներին՝ վերջում ավելացնում են. «Տեղացի ժողովուրդն աղքատ արարածներ են, և մեծ խառնուրդ են տարբեր դասերու²⁾»: Այնտեղ կան հայեր, նեստորականներ, հակոբիկներ, վրացիներ, պարսիկներ և վերջապես քաղաքի բնիկներ...»: Թեև այս տեղեկութիւնը վերաբերում է Հայաստանի հա-

1) Գանձակեցի, էջ 349:

2) Յեվրոպացի ճանապարհորդներից շատերը, ինչպես նաև Մարկո-Պոլոն, «զատ» ասելով հասկանում են տվյալ վայրում ապրող տարբեր ժողովուրդներ:

րևան յերկրի՝ Ատրապատականի քաղաքային կյանքին, սա-
կայն ալդ յերևույթն ավելի կամ նվազ չափով կար նաև Հայաս-
տանի քաղաքներում: Դասակարգային այդ անտոգոնիզմը
հատուկ չի յեղել միայն քաղաքին, այդ յերևույթը գոյու-
թյուն ե ունեցել նաև գյուղում: Այստեղ Հայաստանի տար-
բեր վայրերում այդ յերևույթը դրսևորվել ե տարբեր ձե-
վերով: Շիրակում ե Արարատյան դաշտում ու Սյունիքում,
վորտեղ գյուղացիության ճորտացումը շատ ավելի խիստ
ե արտահայտվել մեզ դառնեցնող դարաշրջանում, քան Հա-
յաստանի այլ վայրերում, գյուղացին լուջ միայն հողա-
զրկվում ե ե աղքատանում, այլև վաճառքի, նվիրատվու-
թյան առարկա յե դառնում թե ամրացված հողին ե թե
կտրված, որիննա՛կ «... ե տուաք նուերք ի սուրբ Յովանէս...
այգին ի Թալին բոլոր ազատ յամենայն հարկէ եւ շինա-
կան մի...»¹⁾: Կամ «ԶԺԱ... ես խառնաղ... ի Բգներս տուի
յԱստուածածինս, դ՛կերին էգին իւր ընձանովս, բ. շինա-
կան, դ՛Խհրեւան ու դ՛Սաչատուր, Դուլուսին փեսայն,
իւրջանց հողովս ու ջրովս...»²⁾:

Տնտեսապես քայքայվում եր լուջ միայն աշխատա-
վորությունը, այլ նաև մանր հողատերերը: Նրանք շուկա-
յական հարաբերությունների դարգացման տվյալ պայման-
ներում չէին կարողանում իրենց կյանքը պահել իրենց
հողակտորների յեկամուտներով, վորովհետև բարձրանում ե
նրա պահանջը շուկության, պերճանքի առարկաներ գնե-
լու մեջ, վորի համար նա կարիք ուներ մեծ գումարների,
իսկ այդ գումարները նա պետք ե ստանար իր կալվածք-
ներից, սակայն այդ այնքան չնչին եր, վոր նա ստիպված
եր դիմել փողատիրոջը — վաշխառուին, վորից ստացած
գումարի դիմաց նա դնում եր դրավ իր կալվածքը, իսկ հե-
տագայում չկարողանալով վճարել կուտակված պարտքը՝
զբկվում եր այդ կալվածքից:

1) Վիմ. տարեգիր, էջ 117:

2) Նույնը, էջ 104:

Ժողովրդի տնտեսական քայքայման և աղքատացման վրա խոշոր չափով անդրադարձել են նաև մոնղոլական ելզանության ծանր հարկերը: Մոնղոլներն իրենց նվաճումների ժամանակ, նվաճված ժողովուրդներից վերցնում էլին բազմապիսի հարկեր ու տուրքեր՝ գործելով ամեն տեսակի կամայականություններ, և վերցնում են ան ամեն, ինչ վոր նրանք գտնում են գյուղերում և քաղաքներում: Թե մոնղոլական այդ ծանր հարկապահանջությունն «անյասախ» շրջանում և թե տեղական ֆեոդալները ու վաշխառուները շահագործումն ու կամայականությունները ծանր կացության մեջ էլին դրել յերկրի աղքատակությանը: Ինչպես մոնղոլ հարկահանները, նույնպես և դրանց հետ միացած տեղական բնիկ իշխանները կողոպտում և կեղեքում էլին ժողովրդին, նրանց վրա դնում էլին իրենց կալոցությունից ավելի բարձր հարկեր ու տուրքեր, նրանք, վորոնք չէին կարողանում վճարել, յենթարկվում էին ֆեդիկական տանջանքների, պարտքերի դիմաց վերցնում էլին նրանց յերեխաներին, իսկ նրանք, վորոնք թաղնվում էին, վորպեսզի չվճարեն պահանջված հարկը, բռնվելու դեպքում սպանվում էին:

«... Եւ յամենեցունց պահանջեալ խտտագոյն հարկս, աւելիքան զկար մարդոյն, և սկսան չքաւորիլ. և նեղէին անհնարին կտտանօք և չարչարանօք և դելոցօք. և որ թագչէր՝ քմբունեալ սպանանէին, և որ ոչ կարէր հատուցանել զսակն՝ զմանկունս նոցա առնուին բնդ պարտուցն... Այլ և իշխանքն տեսրք գաւառացն նոցուն գործակից լեալ ի նեղելոցն և ի պահանջին վասն իւրեանց շահելոյ...»¹⁾

Մեջբերված հատվածում պարզ յերևում է, վոր մոնղոլական հարկապահանջների հետ միասին տեղական իշխանները, այսինքն հայ ֆեոդալները, նույնպես կեղեքում և կողոպտում էին ժողովրդին, գործակցելով հենց մոնղոլ տիրապետողների հետ: Այս վկայությունը ցույց է տալիս

1) Փանձակեցի, էջ՝ 48—49:

հայ բուրժուական պատմագրության սխալ և միաժամանակ միտումնավոր բացատրությունն այն հարցին, վոր իբր թե մեր ժողովրդին շահագործել են միայն չեկվորները, ոտար տիրողները, վոր շահագործման մասնակից չեն յեղել հայ ֆեոդալները — իշխանները, վորոնք ըստ բուրժ. պատմագրության, ժողովրդի ներկայացուցիչներն են (եղել, նրանց պաշտպանները, և վոչ թե նրանց շահագործողները: Բուրժուական պատմագրությունն աշխատում եր ցույց տալ, վոր հայ իշխանները յեղել են ժողովրդի «խնամակալներ», վորոնք իբր թե «պաշտպանել» են նրանց ոտարների ճնշումից և շահագործումից:

13-րդ դարի կեսերին ժողովրդի այս ծանր դրությունն առաջացնում և բնակչության մեջ դժգոհություններ տեղափան և արտաքին շահագործողների դեմ. այդ դժգոհություններն աստիճանաբար խորանալով՝ վեր են ածվում դուռնադարձական շարժումներին Այդալիսի մի շարժում տեղի չե ունեցել 13-րդ դարի 50-ական թվականների սկզբին Սյունյաց նահանգի Գեղարքունյաց և Սաշենի գավառներում (ալժմյան Մարտունու, Բասարգեհաբի շրջաններում), վորին գլխավորել է Ծար գյուղի ջրաղացպան Դավիթը. «ի չքաւորաց և ի տնանկաց, պահէ զջրաղացս նոցա, և յայնամանէ կերակրէր ինքն և կինն իւր և որդիք...»¹⁾ Աղքատ Դավիթ Ծարեցու քարոզները լսելու յեն գալիս շրջակայքի դուռնադարձները, սակայն Դավիթին և նրա հետևորդներին հալածանքի չեն յենթարկում իշխողները. հալածողների առաջին շարքում ընթանում են հոգևորականները, նրանք ասպարեղ են հանում վոչ միայն չեկեղեցու «բարոյական» ամբողջ ուժը, Ծարեցուն վարկաբեկելու և ժողովրդին վախեցնելու ու նրանից հետ պահելու համար, այլ և փորձում են նրան ու նրա հետևորդներին զրկել գործելու հնարավորությունից, քանդում են նրա հավաքատեղին և կործանում ձիթհանքի սյունից սարքած խաչը,

1) Գանձակեցի, էջ 307.

Վոր Ծարեցին դարձրել եր իր շարժման սիմվոլը, վորովհետեւ միջնագարում գլուղացիական շարժումները հանդես են լեկել գերադանցապես կրոնական քողի տակ, իրենց պաշքարն ուղղելով միաժամանակ նաև յեկեղեցու դեմ՝ վորպես ֆեոդալական սիստեմի պահպանողի ու ցաքուցրիվ ֆեոդալ իշխաններին միացնողի և միաժամանակ վորպես աշխատավորական մասսաների շահագործողի «... Յուրաքանչյուր պաշքար ֆեոդալիզմի դեմ այն ժամանակ պետք ե կրոնական զգեստավորում ընդունել, ուղղվել առաջին հերթին յեկեղեցու դեմ»¹⁾։ Սակայն նրանց այդ վործը վերջանում ե անհաջողությամբ, վորովհետև «յարեաւ ամենայն ամբոխն բազմութեանն սրով և բրով, կամենային սպանանել զնոսա»²⁾ և նրանք, իշխողների աչք կամակառարները, փախուստի դիմելով են միայն աղատվում հուզված ամբոխի վրեժխնդրությունից։

Դավիթ Ծարեցու գլխավորած շարժումը լայն ծավալ էի ստանում. շուտով նա ձերբակալվում ե, և շարժման կողմնակիցները ցրվում են։ Սակայն աշխատավոր բնակչության մեջ ուժեղացող դժգոհություններն ու հուզումներն առհասարակ շահագործողների դեմ՝ մի կողմից, և Հայաստանում ու Վրաստանում ու նվաճված այլ յերկրներում մոնղոլական տիրապետության դեմ՝ դուրս գալով վորձերը՝ մյուս կողմից, հարկադրում են մոնղոլական եղանակներին վորոշ կարգ ու կանոն մտցնել իրենց լենթակա յերկրներում, «անյասախ» դրությունը վերացնելու, հարկերի դանձումը կարգավորելու ու վորոշ սիստեմի բերելու այն և միաժամանակ սահմանափակելու զորավարների կամայականություններն ու այգպիսով մեղմացնելու այն ուժեղ դժգոհությունն ու թշնամանքը, վոր կար ժողովրդի մեջ ընդդեմ մոնղոլների։

1) Ենդելս, «Սոցիալիզմի զարգացումը ուտոպիայից դեպի դեմոկրատիզմ», էջ 19։

2) Գանձակեցի, էջ 312։

Բայց այս ձեռնարկումները բոլորովին ել չեն մեղմացնում աշխատավոր ժողովրդի շահագործումը և սոցիալական հարաբերությունների խորացումը: 13-րդ դարի վերջերին և 14-րդ դարին վերաբերող բազմաթիվ փաստեր կան, վորոնք վկայում են ազգաբնակչության շահագործման ծանր պայմանների մասին: 13-րդ դարի 50-ական թվականներին Հայաստան են գալիս Մեծ Ղանի կողմից ուղարկված աշխարհագիր անցկացնող և հարկահավաք Արղունն ու Բուդան: Արղունն Անդրկովկասում անց ե կացնում աշխարհագիր, ըստ վորի հաշվի յե առնվում սկսած 10—15 տարեկան աշխատող ձեռքերից մինչև 60 տարեկանը և գլխահարկ ե պահանջում, շատացնում ե միաժամանակ հարկերի քանակն ու չափը: Հարկերի տակ են ընկնում ձկնորսական գետերն ու լճերը, քաղաքի արհեստավորները, մետաղի և աղի հանքերը, մինչև իսկ «արտոնյալ» վաճառականները: Մոնղոլական հարկահանները ամենազաժան կերպով բռնապանծում են այդ հարկերը ազգաբնակչությանից, այնինչ տեղական իշխանները և հոգևորականությունը ազատվում եյին ամեն տեսակի պարտականություններից և միաժամանակ մոնղոլ տիրողների հետ միասին շահագործում եյին բնակչությանը: Ահա թե ինչպես ե նկարագրում Արղունի անցկացրած աշխարհագիրը ժամանակակից պատմիչ Նիրակոս Գանձակեցին.

«Արդ յեօթն հարիւր և երեք թուականին Հայոց առաքեաց Մանգու Ղանն, և մեծ զօրավարն Բաթու, զայլ մի ոստիկան, Արղուն անուն, որ ի Գիւղէ Ղանէն առեալ էր հրաման վերակացութեանն հարկացն արքունի ի հնազանդեալ աշխարհացն, և զմիւս ևս ի գլխաւորաց ի տանէ Բաթունն, որում անուն էր Թօրա Աղա, հանդերձ ալլովք բազմօք, որ ընդ նոսա, աշխարհագիր առնել յամանայն ազգս, որ ընդ ձեռամբ նոցա էին հնազանդեալ, եւ նոցա առեալ զայս հրաման, ելին ընդ աշխարհս ամենայն կատարել զգործն. հասին և յաշխարհս Հայոց և Վրաց և Աղուանից, և որ շուրջ զնոքօք դաւառք, սկսեալք ի տասնամենից և ի վեր ընդ գրով համարոյ արկանել, զամենեսին, բաց ի կոնանց, եւ յամենեցունց պահանջեալ խստագոյն հարկս, եւելի

քան զկար մարդոյն, և սկսան չքաւորիլ. և նեղէին անհնարէն կտտանօք և չարչարանօք և զեւոքօք և որ թագչէր՝ ըմբռնեալ սպանանէին, և որ ոչ կարէր հատուցանել զսպին՝ զմանկունս նոցա առնուէին ընդ պարտուցն... Այլ յեմ ի յեկանն քեարք գաւառացն նոցուն զործակից լեալ ի նեղոցն յեմ ի պտնանջելն վասն իւրեանց շանկոյ 1)։

Եւ այսու ոչ բաժականացան, այլ և զամենայն արուեստագէտս, և թէ ի քաղաքս և ի թէ ի գիւղս, զամենայն ի հարկի կացուցին։ Այլ և զծովակս, և զլինձս ձկնորսաց, և զերկաթահանս, և զարքինս, և զշապարարս, և զլ՝ պիտոյ է մանրամասնաբար ասել, զամենայն դուռն շահից հատից ի մարդկանէ, և ինքեանք միայն շահին. և զամենայն աղահանսն առին, որ ի Կողբ, և որ յայլ կողմանս Նա և ի վաճառականաց յբազում ինչս շահեալ, կուտեցին դանձա սաստիկս ոսկոյ և արծաթոյ և ականց պատուականաց. և այսպես զամենեւին սղացուցեալ, և վայիւ և աշխարով յցեալ զաշխարհս, թողին չար ոստիկանս ի վերայ աշխարհացս դնոյն պահանջել յամենայն ամբ, նովին համարով և գրով... Բայց եկեղեցականացն ոչ ընչ առին հարկս, զի չունէին հրաման ի զանէն» 2)։

Պատմիչը Արդուների կատարած այս աշխարհագիրը մանրամասն նկարագրելուց հետո, մի այլ տեղ և այլ կապակցութեամբ թվարկում և, թե ինչպես աշխարհագրից հետո Հուլաու Դանը ավելացնում ե հարկերի տեսակներն ու չափը և միաժամանակ ցույց ե տալիս, թե ինչպիսի հարկեր են գանձում մոնղոլները աղգարնակութեանից։

«... Յամենայն գլխոյ՝ որ մտեալ էր ի գիրն արքունի, պահանջէին հարկւր լիտր ցորեան, յիսուն լիտր զինի, երկու լիտր բրինձ և ծնծատ, երեք տոպրակ, երկու չուան՝ մի սպիտակ, մի նեւ, մի նալ, թող զայլ կաշառսն և քսան անասնոյն. մի անասուն և քսան ստակ. և ոյր ոչ դոյր, զուստերս և զզստերսն առուին ընդ պահանջմանն. և այսպէս նեղացաւ և տառապեցաւ ամենայն երկիր» 3)։

Ժամանակակից մի այլ պատմիչ— Մաղաքիա արեղան, նույնպես խոսելով Արդուների աշխարհագրի մասին, դարձյալ նշում ե հարկահանութեան ծանր վիճակը և միաժամանակ

1) Ընդգծումը մերն է։

2) Գանձակեցի, եջ՝ 348—350։

3) Նույնը, եջ 359—360։

սովեկացնում ե, վոր բացի նատուրալ հարկերից, յուրաքանչյուր աշխատող ձեռք պետք ե վճարել մոնոպոլներին 60 սովետակ դրամ «... Զի մի փոքր գեղն Ծ մարդ համարէին կամ 1. ի ժն տարեկանէն ի վերն դամենի համարէին մինչ կ տարեկանն, ե յամէն գլխոյ, որ համարէին, կ սովետակ առնուին...»¹⁾),

Բերված փաստերը ցույց են տալիս, նախ՝ հարկերի ծանրությունը մոնոպոլների տիրապետության յերկրորդ շրջանում, ե յերկրորդ՝ դրամական հարկը մեծ չափով դանձելու հանգամանքը, իսկ հարկերի դրամով դանձումն ավելի յեր սաստկացնում հարկատուի կացությունը, վորովհետեւ հարկատուն ստիպված եր լինում հարկերը դրամով վճարելու համար իր արտադրանքի վորոշ մասը շուկա հանել: Թեեւ այս հանգամանքը նպաստում եր շուկայական հարաբերությունների խորացմանն ու ծավալմանը, բայց ե այնպես հարկատուների՝ գյուղացիների ե արհեստավորների մեծագուցն մասն ընկնում եր վաշխառուների ե առևտրականների ձեռքը ե կախման մեջ ընկնելով նրանցից՝ հաճախ զրկվում իր արտադրության միջոցներից: Մոնոպոլական ելլանության ծանր հարկերի ե տեղական ֆեոդալների կեղեքման հետևանքով ազգարնակության ընչազրկման ե նրա տնտեսության քայքայման հետաքրքիր պատկեր ե ներկայացնում Անի քաղաքի անկման պատմությունը: Այդ քաղաքի բնակիչներն աղքատացման յենթարկվելով թողնում ե հեռանում են այդտեղից ե գնում այլ վայրեր՝ գեպի Սև ծովի ափերը՝ Դրիմ, Կասպիականի ափերը ե Անդըրկովկասի այլ քաղաքները: Քաղաքի արտադնացության առաջն առնելու համար, Անիի հայ ե մոնոպոլ կառավարիչները մի ջարձ փորձեր են արել, սակայն, ինչպես հետագա գեպքերն են ցույց տալիս, հաջողություն չեն ունեցել: 1301 թվին Անիի հայ կառավարիչներից մեկը - Զաքարյան-

1) Մաղաքիս, էջ 22:

հերի սերնդից, Աղբուղան—հետաքրքիր մի արձանագրութ-
յուն և թողել Անու յեկեղեցիներից մեկի վրա.

«ԹՎ. ՀԾ... ես Աղբուղէս, որդի Իւանէի, թոռն մեծացե-
ջաքարիայի, եկի յԱնի հրամանաւ Շահնշահի, տեսայ զքաղաքս
աղբատացեալ և խիստ ի վէր մնացել. զի շատ հարկ եր ի վերայ
դրած, որ ի սկզբանէ չէր եղել. ես դ: հարկ ի վեր կալա վասն
յերկար կենդանութեան եւ արեւշատութեան եղբարցն իմոց
Շահնշահի եւ իմ' եւ վասն իմ նախնեաց դերեզմանին համար
թողի զեղինն հազրն, զկողին համբէլէն, զոչխարին աղ-
հակն...»¹⁾

Անիի կառավարիչ Աղբուղան ձգտել և հարկերի թե-
թեւցման միջոցով կասեցնել քաղաքի քաջքայման պրո-
ցեսը, սակայն հետագա դեպքերը ցույց են տալիս, վոր
այդ միջոցառումը չի փրկել դրությունը, Անին շարունակ-
վել և քաջքայվել և աղբաբնակությունը գաղթել և քաղա-
քից, վորովհետեւ 14-րդ դարի 20—30-ական թվականներին
Աբու-Սայիդ Ելդանը հատուկ յառիկ (հրովարտակ) և տա-
լիս Անիին՝ փորձելով թեթեւացնել բնակչությանը մի շարք
հարկերից և տուրքերից: Այդ յառիկը, վոր գրված և Անիի
Մանուչեյի մզկիթի պատի վրա, ասում և. «Թող բացի
թամդայից²⁾ և արգարացի հարկերից ուրիշ վոչինչ չառ-
նեն, և վոչ մի մարդուց կալանի³⁾, նեմրի⁴⁾, թարխի⁵⁾ և
ուրիշների (հարկերի) պատրվակով վոչինչ չպահանջեն.
ինչպես սրանից առաջ Անի քաղաքում վրաստանի այլ
գավառներում աղորինարար սահմանված կալան և նեմրի
(հարկերի) և թարխի բռնի հարկապահանջության պատճա-

1) Վիսական տարեգիր, էջ 151:

2) Թամդա — քաղաքներից առնվող առևտրի և արդյունադործու-
թյան հարկ և յեղել:

3) Կալան — հարկի մի տեսակ է, վոր հավաքում են նստակյաց
ժողովուրդներից՝ հողամշակման համար:

4) Նեմրի — զորքերի պահպանման համար արտակարգ տուրք և
յեղել:

5) Թարխ — կոչվում էր այն հարկը, վոր հատկացվում էր հողեր
հաստատություններին:

ուով բռնութիւնն ելին առաջ բերում և գործ դնում: (Յերկիրը) անապատ դարձաւ, հասարակ ժողովուրդը ցիր ու ցան յեղաւ, քաղաքի և գավառի ավազները կալան և զըռնագիր¹⁾, հարկերի պատճառով²⁾»:

Այս արձանագրութեան մեջ մեզ հետաքրքրում է այն, վոր Աբու-Սալիդը իր հրովարտակով վորոշակի կերպով ասում է, թե քաղաքի բնակչութեան վիճակը ծանր է, ապրիւնի հարկապահանջութեան հետեանքով աղքատացել է և ցիր ու ցան է լեզել: Յեւ իրոք, 14-րդ դարի առաջին քառորդին մոնղոլական արեւմտեան ելղանութիւնն ապրում եր ֆինանսական ծանր ճգնաժամ. ելղանութիւնն իր ալդ ճգնաժամից դուրս գալու համար հպատակ ժողովորդների վրա բաղմաթիւ հարկեր է դնում: Հայաստանը ևս վորպես հպատակ յերկրներից մեկը, յենթարկւել է այդ խիստ հարկապահանջութեանը, վորը քաջքայման է հասցրել յերկրի արտադրողական ուժերը, մանաւանդ Հայաստանի հյուսիսում, վորի հետեանքով աղգաբնակութեան զգալի մասը, հատկապես քաղաքի բնակչութիւնը, չի կարողանում ալլեւ հայթաթել իր առօրյա ապրուստը և հարկադրւած է լինում հեռանալ յերկրից: Այդ պարզ և վորոշակի ցույց են տալիս Անի քաղաքի վերաբերյալ փաստերը:

Անիի մասին վերը նկարագրւած դրութիւնը չի կարելի անվերապահօրեն տարածել Հայաստանի բոլոր շրջանների և հայաբնակ վայրերի վրա: Անիին, Դվինին, Կարսին խոշոր հարւած հասցրեց նաեւ այն, վոր միջազգային տրանզիտի առևտրական ճանապարհների ուղղութիւնների փոփոխման հետեանքով արհեստավորներն ու առևտրականները զրկւում են առևտրական լայն գործունեութեան հնարավորութիւններից, իսկ հարավային մասի քաղաքները թեւ յենթարկւում էյին նույնպիսի հարկերի և կո-

⁶⁾ Դռնագիր — կոչւում է այն հարկը, վոր քաղաքի ղոնների մաս հողուտ քաղաքի առնվում եր ներս մուծվող սթեքներէից:

⁷⁾ Որբելի — «Անվո ավերակները», եջ 58, Վաղպատ, 1911 թ.:

դոպուտներէ, սակայն արտաքին և ներքին շուկայական վերոջ հնաքավորություններէ առկայութեան պայմաններում վոչ միայն քայքայման չեն չենթարկվում, այլև զարգանում են, ինչպես վերելք նկարագրել ենք: Սակայն յերկրի տնտեսական կյանքի զարգացումից ոգտովել են կալվածատեր — վաշխառուները, վաճառականները, պետական պաշտոնյաները, և հոգեորականութիւնը, վորովհետև հարկերի հիմնական ծանրութիւնը, վաշխառուի տոկոսը, պաշտոնյայի կամայականութիւններն ու կաշառակերութիւնները և յեկեղեցու տասանորդն ընկնում եյին աշխատավորութեան վրա: Այս հանգամանքն ավելի ևս սրում ու խորացնում ե աշխատավոր ընդհնութեան ընչազրկումն ու հարստութիւնը սակավաթիվ մարդկանց ձեռքը կուտակվելու պրոցեսը, վորպիսի դրութիւնը վոչ միայն հատուկ ե յեղել ելլանութեան մայրաքաղաք Թավրիզին, այլ և Հայաստանի հարավային մասերի, Փոքր Ասիական յերկրներ և Կիլիկիայի քաղաքներին, վորով նախապայմաններ են ստեղծվում կապիտալի նախնական կուտակման համար:

Հայերի մեջ քաղաքային կյանքի զարգացումը, Ֆեոդալական հարաբերութիւններէ քայքայման պրոցեսի խորացումը 13—14-րդ դարերում և կապիտալի նախնական կուտակման սկզբնավորումը նախապայմաններ են ստեղծում նաև կուլտուրայի աշխարհականացման համար, նախնականագէտարվեստական դրականութեան ընդգոյացում:

Աշխարհիկ գրականութեան առաջին արտահայտիչը չեղել ե Յրիկը: Նա հավանաբար ապրել և գործել ե 13-րդ դարի յերկրորդ կեսին և 14-րդ դարի սկզբներին: Այդ ավելի հավանական ե դառնում, յերբ նա իր բանաստեղծութիւններից սկսելում հիշատակում ե Արղուն Դանին (1284—1287) և դրա դեմ ապստամբութիւն բարձրացնող Բուղային:

Յրիկը վորպես բանաստեղծ ծնունդ ե վերը նկարագրված սոցիալական միջավայրի: Նա աւանատես ե յեղել դասականագալին այն իրադրութեան, վոր առաջացել եր այդ ժամանակաշրջանում: Նա շրջագայել և Հայաստանի

և Փոքր Ասիայի մի շարք քաղաքները, յեղեկ ե նաև Կի-
լիկիայում: Այդ վայրերում շրջադայելու ժամանակ նա տե-
սել ե սոցիալական խոշոր հակասություններ, վերոնք
ստեղծվել եյին այդ քաղաքներում: Տաղանդավոր տաղեր-
գուն պատկանելով շահագործվող ե ընչազուրկ խավե-
րին, կրել ե իր վրա ժամանակի սոցիալական հարաբերու-
թյունների ծանր կնիքը ե սոցիալական այդ հակասու-
թյունները գեղարվեստորեն արտահայտել ե իր տաղերում,
հատկապես իր «Գանդատ»-ում: Ֆրիկն իր «Գանդատի» մեջ
տրտնջում ու բողբոջում ե այդ անարդարության ե անհա-
վասարության դեմ:

Մէկն ի պապանց պարոնորդի,
Մէկն ի հարանց մուրող լինի.
Մէկին հազար ձի ե ջորի,
Մէկին ոչ ուլ մի, ոչ մաքի:

Մէկին հազար դեկան ոսկի,
Մէկին ոչ փող մի սլողնձի.
Մէկին հազար հատ մարդարիտ,
Մէկին ոչ ուլնիկ մի ապկի:

Մէկին հազար դառնով մաքի,
Մէկին ոչ մէկ չորքոտանի.
Մէկին բեհեզ ե ծիրանի,
Մէկին բրդէ շալ մի չանկնի:

Մէկին առլաս ե զըրմզի,
Մէկին շապիկ մի չի հառնի.
Մէկին հարամբն յաջողի,
Մէկին հալալն կորուսի:

Մէկն ի զրկանացն հարբսաի,
Մէկն յիւրայնոցն աղքատացի...

.

Մէկին բռախա ե զըրեհի,
Ճոխով նըսաի ի պէտաւ ձի.

Մէկ պոկիկ և անվարտիկ,
Հետեակին առաջ փախչի¹⁾:

Ֆրիկն իր աչս բանաստեղծությամբ շատ ավելի պարզ
ու վորոշ և տալիս այդ ժամանակաշրջանի Հայաստանի տըն-
տեսական ու սոցիալական փոխհարաբերությունները, քան
վորեւ մի պատմագիր կամ ճանապարհորդ: Նա լողոքում
է այն անարդարության դեմ, վոր մեկը մեծ միջոցների
տեր է, իսկ մյուսը՝ դառն ու աղքատ: Ֆրիկին պետք է
ուսումնասիրեն վոչ միայն գրականագետները, այլ և պատ-
մաբանները, վորովհետև նրա ամեն մի գրվածքը մեր անց-
յալ շրջանի աշխատավոր մարդկանց կյանքի ու պայքարի
լավագույն վավերագիր է:

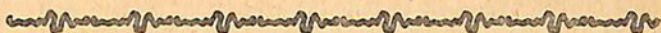

Զարանկար (Վաղարշապատի Զեռագ-
րատուն — Մատենադարանի հայկական
նիւն ձեռագրերից)

1) Արիստակես վարդապետ Տեվկանց, Հայերգ, Մեղեդիք, աղբ և
երգք, էջ 146 - 147, Թիֆլիս, 1882 թ.:

ՇԵ. ԹՈՐՈՍԵԱՆ

10—14-րդ դարերի ԱՇԽԱՐՀԻԿ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Մոտ յոթ հարյուր տարի առաջ ապրած մեծանուն հայ պոետի և քաղաքացու կյանքով ու ստեղծագործությամբ հետաքրքրվում ե արդի մեր վողջ հասարակայնությունը: Հրատապ, կենսական հարց ե այսօր հնության փոշուց դուրս քաշել հարյուրամյակներ առաջ ապրած ու ժամանակի հասարակարգի դեմ պայքարող մի անձնավորություն և արժանապես գնահատել նրան:

Այն մարդը, վոր վեց ու կես դար առաջ ըողոքել ե սոցիալական անիրավությունների դեմ — «Մեկն ի ունի հաղար մաքի, մեկն ի չունի իսկի ուլ մի» — չի կարող մեր ուշադրությունից վրիպել:

Անցյալի տաղանդներն ու ազնիվ քաղաքացիները կարող են գնահատվել միայն և միայն սոցիալիստական հասարակարգում, մինչդեռ ֆաշիստ բարբարոսներն իրենց յերկաթե կրունկի տակ անողորմաբար վոչնչացնում են անցյալի գեղարվեստական ու գիտական հարուստ ժառանգությունը:

Իմ նպատակից դուրս ե՝ տալ Ֆրիկի կյանքի ու ստեղծագործության ուսումնասիրությունը: Իմ ցանկությունն՝ ե այս հոգվածով համառոտակի շարադրել միջնադարյան (10—14-րդ դար) աշխարհիկ գրականության զարգացման աստիճանը, այն ֆոնը, վորի վրա բարձրացավ այդ մեծանուն հայ բանաստեղծը:

Յես Ֆրիկին կանդրադառնամ միայն այն չափով, ինչ

չափով վոր նրա ստեղծագործությունը կապվում ե ժամանակի գրականության հետ: Վորպեսզի մենք կարողանանք հասկանալ ու ճանաչել միջնադարի այդ տաղանդավոր պոետին, անհրաժեշտ ե պարզել միջին դարերի մեր գրականության զարգացման աստիճանը:

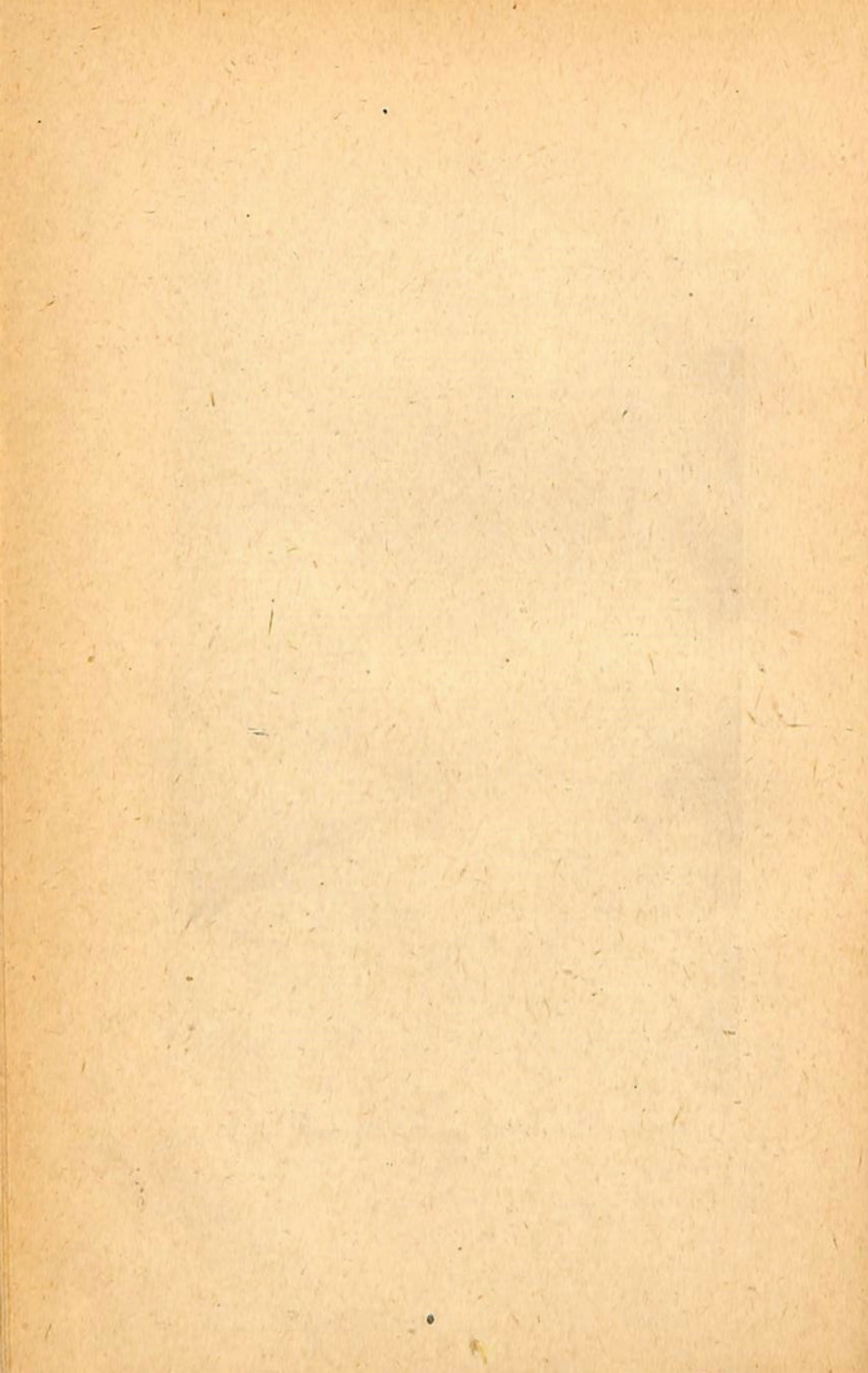
*
* * *

Մինչև այժմ Ֆրիկով զբաղվող մի քանի անձինք, վորոնց թիվը դժբախտաբար շատ չե, այն կարծիքն են հայտնել, թե նա մի յերջանիկ բացառություն ե մեր պատմական անցյալում, իբրև առաջին մարդը, վոր համարձակվել ե բողոքի խոսք ասել «ճակատագրի» դեմ: Այդ դատողությունը սխալ ե և ձգտում ե պատմության զարգացման որինաչափությունից դուրս նետել Ֆրիկին, վորպես վաղահաս բողոքողի, և նրա արվեստը վորպես ընկեցիկ գաղափարախոսություն — իրականության մակերեսը բարձրացած չերևուլթ, վորը վորպես պատմականորեն չարդարացված մի փաստ ե սոսկ: Հիրավի, աչդպիսին կլիներ Ֆրիկը, յեթե մեր գրականությունը 10—14-րդ դարերին չտար սոցիալական ու տնտեսական յերևույթների մի շարք աղաղակող փաստերի արձագանքը: Յեթե մենք ուշադրությամբ աչքի անցնենք 10—14-րդ դարերի հայ գրականությունը, կտեսնենք, վոր բոլոր նախադրյալները կային, վորպեսզի Ֆրիկն իր ռադիկալիզմն քնարը հանդես բերեր իրավադուրի մարդկանց դադափարները յերգելու համար: Ֆրիկը մենակ չեր: Ամենից առաջ նրա հետ եր դեմոկրատիան:

Որերս «Խորհրդային Հայաստան»-ում լույս տեսած մի անոնիմ հոդված, վորը 1918 թվին «Արարատ» ամսագրում լույս տեսած Տիրայր յեպիսկոպոսի ուսումնասիրության համառոտագրումն եր, Ֆրիկին հայտարարում ե «անզրագետ», բայց միաժամանակ յեզրակացնում, վոր «այդ անզրագետը» «առաջիններից առաջինն եր», ամե-

Զարդանկար (վաղաբազմի Չեազրանուն—Մանեհարանի հայկական հին
ձևազրնից)

նակուլտուրական մարդը 13—14-րդ դարերում և «առաջիններից առաջինը», վոր համարձակվել և ծառանալ սոցիալական անհավասարությունների դեմ:

Ի՞նչպես համատեղել այս յերկու՝ մեկը մյուսին հակասող յեզրակացությունները: Առաջին դեմոկրատը, ամենակուլտուրական ու համարձակ մարդը, աշխատավորական իդեոլոգը և... անգրագետ: Յեթե այդպես լիներ, այդ դեպքում շատ դժբախտ և յեղել մեր անցյալ իրականութունը, վորն ունեցել և միայն մի դեմոկրատ յերգիչ... և այն ել անգրագետ: Փաստերի բացահայտ խեղաթյուրում լինելով հանգերձ, այդ տեսակետը նաղիոնալիստական տարրերի բամբասանք և այն դասակարգերի հասցեյին, վորի յերգիչն էր Ֆրիկը,—մի բամբասանք, վորը գալիս և շատ հնուց:

Յեղել են և կան մարդիկ, վորոնք պնդում են, թե միջնադարյան հայերենը «գոհնիկ», «յեկաթե» դաբի լեզու յի: Գեղեցիկ ու մշակված լեզուն 5-րդ դարի «վոսկեդարյան» գրաբարն է: Գոհնիկ լեզվով արվեստ չի ծաղկում:

Միջին հայերենը, ժամանակի գրական լեզուն, ժողովրդի խոսակցական լեզուն լինելով՝ բավականաչափ ձկուն լեզու չեր, կարող եր ձևեր ու դարձվածքներ վերցնել թե ժողովրդի և թե գրաբարի հարուստ գանձարանից և ստեղծել գեղեցիկ յերկ: Բացի այդ, «վոսկեդարյանների» այն կարծիքը, վոր իբր թե միջին դարերի գրականութունը բոլորովին կապ չունի իրեն նախորդ շրջանի գրական մշակութի հետ, անհիմն և, այդ կապը յեղել և վոչ միայն տիրապետող շահագործող դասակարգերի, այլ և շահագործվող դասակարգերի կուլտուրաների մեջ, և շահագործվող դասակարգը նույնպես ունեցել և իր կուլտուրան:

Ինչ հեթանոսական ժամանակներից անդիբ բանահյուսությունը մեզ ժառանգություն և թողել ժողովրդական ստեղծագործության նմուշներ. դրանք ցույց են տալիս թե աշխատավոր մարդը վորքան խոշոր դեր և կատարել կուլտուրայի պատմության մեջ:

Երկնէր երկին, երկնէր երկիր,
Երկնէր և ծովն ծիրանի,
Երկն ի ծովուն ունէր
Նւ զկարմրիկն եղեգնիկ:

Ընդ եղեղան փող ծուխ ելանէր,
Ընդ եղեղան փող բոց ելանէր,
Նւ ի բոցոյն վաղէր
Քարտեաշ պատանակիկ:

Նա հուր հեր ունէր,
Բոց ունէր մորուս,
Նւ աշխուճն էին արեգակունք:

Հին եպոսի այս յերկը, վոր յերգվել և գուսանների
բերանով, ներկայացնում և ժողովրդական հավատալիքի մի
առասպել, ըստ վորի «Վիշապաքաղ Վահագնը» կռվել և
վիշապների հետ ու հաղթել նրանց, ցանկանալով բարիք
անել ժողովրդին ճիշտ այնպես, ինչպես հին Հունաստա-
նում Պրոմեթեոսը կրակն աստվածներից գողացավ ու տվեց
մարդկանց: Այս վեպի կենտրոնում դրված և հավաքական
ուժի մարմնացումը, իսկ հավաքական ուժը ժողովուրդն և,
ինչպէս չպետք և ընդունել, վոր այս վեպն իր նախնական
վիճակում մշակել և ժողովուրդը, վորից հետո նա մտել և
պալատները, վորպես դշուցազներգություն և այնուհետև
ստացել և ազնվակոխության հոգևոր կուլտուրական ար-
տադրանքի դրոշմը: Ինչպես Մուրոմցի Իլիան՝ ուսսա-
կան «былина»-ների հերոսներից մեկը, հունական Անթեյը
— հին հունական միֆոլոգիայի հերոսներից մեկը, վորոնք
իրենց ուժն առնում եյին մայր հողից և իրենց մեջ եյին
ամբողջացրել ժողովրդի կենսունակությունը, այնպէս և
մեր ժողովրդական վեպի մեջ «Վիշապաքաղ Վահագնը» իր
նախնական ծագումով կարող եր լինել հասարակ ժողովրդի
հավաքական ուժի ու կենսունակության մարմնացումը:
Յեթե բերված որինակի վրա հարկավոր և բանավիճել, ապա
«Սասունցի Դավիթը», «Մհերը» և ժողովրդական վեպի
այդպիսի հերոսներ հո մինչև այսօր ել ապրում են բանա-

հյուսուության մեջ, ժողովուրդը նրանց սիրում, գուրգու-
րում ե վորպես իր հոգևոր կուլտուրայի արտադրանքները:
Յեթե «Սասնա ծռերը» պալատներից ծագելին և մնային-
միայն պալատներում, չեղին կարող այնքան ժողովրդակա-
նություն վայելել և ապրել նրա ընդերքում:

Մեր դրույթն ապացուցող շատ փաստեր կան, վերե-
վում յես բերի ծիրանի ծովի նկարագիրը. ծովի մի այլ
նկարագիր, վորը մենք կարգում ենք միջնադարյան շատ
տաղարաններում, խիստ նման ե ծիրանի ծովի նախորդ
նկարագրին.

Ահայ տեսէք, թ' ինչ կայր ծովին,

Որ նաւն ուռամբ դայր.

Տեսան, որ վէմ կայր ի նաւին

Նաւն ի ծովին, ծովն աւազին,

Ահա ցրնծայր ծովն ու ծփայր

Է ալն ի դալին տայր:

(Զեռագիր 395)

Պետք ե նկատի առնել, թե բանահյուսական կտորներն
ինչքան փոփոխության են չնթարկվում բերանից-բերան
անցնելով: Յես կըրերմ ծովը նկարագրելու մի այլ վա-
րիանտ, վորի բովանդակությունը նույնն ե՝ տարբեր շա-
րահյուսությամբ.

Ելէք տեսէք, դնիչ կայր ծովին:

Ելին տեսին՝ զնաւն ի ծովին:

Ծովն ծփայր.

Ալին դալին տայր:

(«Արարատ», 1899 թ.)

Ահա ելի մի վարիանտ, վորը ձեռվ տարբերվում ե
առաջին յերկուսից ել, բայց բովանդակությունը նույնն ե.

Երթանք նայինք ինչ կա ծովին,

Ինչն է այդ ուռուցք նաւին.

— Գացանք, տեսանք, նաւ կայր ծովին,

Լայն կտաւն էր լարած նաւին.

Հով կը փչէր մեջ կտավին.

Կտաւն ուռէր ի դեմ հովին:
 Հովըն շարժէր՝ ծիւէր դալին,
 Ալին զարնէր՝ շարժ տայր նաւին:
 (Նույն տեղ)

Սրանք հիշեցնում են ժողովրդական բանահյուսական կրկնակները, վորոնց բազմաթիւ տեսակները խիստ տարածված են և 19—20-րդ դարերի դրի առնված բանահյուսութեան մեջ:

Եկէք արտէք ի՞նչն ի կերի զթոփ,
 Էծն ի կերի զթոփ ..
 («Արարատ», 1899)

Կամ՝

Յեկէք, տեսեք են վորն եկավ.
 Յեկան տեսան քեռիւկն եկավ:
 («Անտիպ, ժող.»)

Իմ բերած որինակաների բազմաթիւ վարիանտները գտնվում են Յերևանի և Վաղարշապատի ձեռագիր տաղարաններում. այս հանգամանքն առիթ է տալիս ասելու, վոր յեթե միջին դարերը կապվում են 19—20-րդ դարերի հետ, ապա ինչո՞ւ հին և միջին դարերի արանքում անջրպետ պիտի լինի:

Քրիստոնեյութեան մուտք գործելու հետո կղերական—ֆեոդալական իդեոլոգիան խիստ ճնշեց աշխարհիկ մտտիւմը. դրանով պետք է բացատրել հին և միջին՝ մինչև 10—11-րդ դարերը ժողովրդական վոգու թուլացումը գրականութեան մեջ: Սակայն այդ մի ժամանակավոր դադար էր, և ահա 11-րդ դարից սկսած դեմոկրատական տարրերը մեր գրականութեան մեջ նորից նոր թափ են ստանում:

* * *

Վերլուծելով միջնադարյան մեր գրականութեանը, համարձակ կարելի է պնդել, վոր նրա մեջ յերկու ուժեղ տարր կա՝ մեկը ժողովրդական հավաքական բանահյուսութեանն է, վորը հորինվում է վորևէ անհատի կողմից,

թյուններին, մոռանալով, վոր չի կարելի անջատել նրանց կամ հակադրել իրար:

Պատկերացնելով մեր անցյալի գրականությունը տխուր ու աղքատ, մի քանի ռեակցիոն բանասերներ այնտեղ փնտրել են միմիայն յեկեղեցական մրմունջներ, հուսահատության ու կյանքից խուսափելու մոտիվներ: Լավագույն դեպքում այդ մարդիկ միջին դարերի գրականության մեջ գնահատել են միայն սիրային յերդերը, վորոնք և համարվել են միակ ոպտիմիստական կողմը, պատկերացնելով այդ շրջանի գրականությունը լիկ վորպես արձագանք յեկեղեցական հոգեմաշ, ձանձրույթ առաջացնող տրաֆարետի և պլատոնական սիրո: Բայց այդ ճիշտ չե: Հայ աշխատավոր ժողովուրդը ունեցել է իր ինքնուրույն դասակարգային շահերը և նրանից բղխող նրա ընդվզումները, հույզերն ու տրամադրությունները պատկերող դեղարվեստական կուլտուրան:

*
* * *

Այժմ տեսնենք, թե զարգացման ի՞նչ աստիճանի վրա յեր մեր քննության յենթակա ժամանակաշրջանի աշխարհիկ գրականությունը:

11—12-րդ դարերից սկսվում է մեր աշխարհիկ գրականության ծաղկման շրջանը: Տնտեսական ու քաղաքաքական փոփոխությունների հետևանքով հոգևորականությունը, վոր խոշոր դեր էր խաղում գրականության մեջ, յենթարկվում է աշխարհիկ մտածողության: 10-րդ դարից առաջ յեկած Թոնդրակյան աղանդը խիստ հարվածեց յեկեղեցու հիմքերը: Լինելով պաշտոնական յեկեղեցու դեմ հակոտնյա գաղափարախոսություն, նա քարոզում էր դեմոկրատական մտքեր:

Զնայած այդ շարժումը պարտվեց, բայց աղանդն իր վարակիչ հետևանքները թողեց մարդկանց մտքի վրա. հոգևորականներից վոմանք ընկնելով նոր հոսանքի ազդե-

ցության տակ, սկսեցին հրապարակով գրել ու յերգել աշխարհիկ բաների մասին: Մինչև այդ իշխող գրական ձևը — հոգևոր չերգը — չեղեցական տխուր ու միակերպ փառաբանությունը սկսեց տեղի տալ գրական շատ նոր ձևերի: Առաջ յեկավ աշխարհիկ նոր բանաստեղծութուն, վիպասանություն, չերգիծաբանություն: Գրականության և մտածողության այս նորաձևություններին խիստ նպաստում եր հարուստ քաղաքացիների (վաճառականների և քաղաքային արիստոկրատիայի) շարժումը կյանքի վոլորտում: Նրանք պատելով շատ յերկրներ՝ բերում ելին նոր սովորություններ, կյանքի ու աշխարհի մասին նոր տեսակետներ, շքովում ելին բազմաթիվ ժողովուրդների հետ ու յուրացնում նրանց բարքերը, — այն փոխադրում ելին իրենց հայրենիքը, այս հանգամանքը խոշոր ազդակ եր հանդիսանում նոր փոփոխությունների համար: Իրենք՝ հոգևորականներն ել, ֆեոդալների նման շահագործելով, մեծ հարստություն ելին զիջում և մտնում ելին առևտրի մեջ, շքովում կենդանի մարդկանց հետ ու աստիճանաբար մոտենում աշխարհիկ կյանքին: Ֆեոդալները, վոր մինչև այդ քիչ ելին զբաղվում աշխարհիկ գիր ու գրականությամբ, այժմ սկսում են ուսումնասիրել գիտությունը, փիլիսոփայությունը. սկսում են ուսումնասիրել հունական լեզուն ու գրականությունը, սովորել պարսկերեն, արաբերեն: աշատուր կենդանոց թողած թղթերի մեջ մնացել ե մի հիշատակություն, վորից իմանում ենք, վոր հոգևորականները զբաղվում ելին պոեզիայով և առհասարակ գրականությամբ: «Աղեքսանդրու աշխարհակալի պատմության» առաջաբանում նա գրում ե.

«Իսկ զայս պատմութիւնս աշխարհակալին Աղէքսանդրու զոր գրեցի իմով ձեռամբս, որբագրեալ ի հնոցն սակո ոգտի ինձ, և այլ համբակաց, որբ կամին ոգտիլ յԱղէքսանդրէ: Զի թէպէտ եր ընտիր և ի հին որինակէ, այլ անյարմար և շողիւղալի:

Վասնորոյ զատեալ և քերեալ, քերողօրէն արարի անխոտորինակ ճանապարհ, զի յընթեհնուն իմացին պոեթիկոս և

հարձակում և ապա դիտացեն զաշխատանս ի տմայ, զոր լիապէս
վաստակեցի...» (Պ. Թ. ձ. 1112):

Կեչառեցու այս առաջարանից կարելի չէ յեզրակաց-
նել, թե վորքան զարգացած պետք և լինել թարգմանական
և ինքնուրույն գրականությունը հայերի մեջ, վոր զեղար-
վեստական ստեղծագործությունների նկատմամբ աչապիսի
խստապահանջություն կար, վորովհետև «անգարմար և
շաղփաղփ» գրականությունը հղկվում ու մշակվում եր ժա-
մանակի «պուեստիկոսների» ու «քարտուղարների» գրական
ճաշակը գոհացնելու և նրանց մշակված գրականություն
առաջարկելու համար:

Մոտավորապես նույն ձևի մի հիշատակություն էլ
թողել է Գրիգոր Նարեկացին, ըստ վորի նա հանձն է ա-
ռել մեկնելու Սողոմոնի «Երգ երգոցը»: Ինչպես լեռնում ե,
գեռ Նարեկացու ժամանակ էլ «Երգ երգոցի» խիստ աշ-
խարհիկ և հրապուրիչ տողերը գայթակղում էյին հոգեո-
րական մարդկանց, վորովհետև «... զխորին ծածուկսն որ
ի նոսա, որ են քաղցր առ ի լսել»: Ինչպես հայտնի չէ՝
«Երգ երգոցը» կնոջը նկարում ե միայն «աղամա թղենով»
և խիստ գայթակղիչ ե:

Ուստի Նարեկացին հանձն է առնում մեկնել «Երգ
երգոցը», վորպեսզի կանխի նրա վարակիչ ազդեցությունը
և ահա թե ինչ ե գրում նա.

Ի Ն. Ի. Զ. Թուականութեանս հայոց հարգեցայ ևս Գրիգոր
քահանայ ի Նարեկայ որդի տեառն Թորոմայ Անձեացեաց, եպիս-
կոպոսի ի Գուրգենայ աստուածասէր քրիստոսապաւկալ աբբայ,
յորդոյ Աբղեսահալի Համազասպ թագաւորի՝ առ ի մեկնութիւնս
ահաւոր բանիցն Սողոմոնի, և բացայայտել զխորին ծածուկսն
որ ի նոսա, որ են քաղցր առ ի լսել: Վասն զի զփեսայէ և զհարս-
նէ ասէ, որ և զստանց զկարմրացեալ շրթանց և զայտից զեղեց-
կութենէ և աչաց ցանկալեաց և սքեռ և զեղբոր որդւոյ և զօրերո-
ղաց և զայլն ամենայն աշտիսեաց բանից առփականաց և սրբից
խորտանաց սեռն սիրոյ շաղկառ մլաւորութեան, զոր լուեալ
մարդկան անխմանալօք յայլ և յայլ իրս իմանային...:

Գրեգոր Նարեկացու հիշատակարանից մեզ յերկու քան ե պարզվում, մեկ՝ վոր հոգևորականներն ել արդեն սկսել եյին սիրով կարողալ «Երգ երգոցը» և բոլորովին ել ցանկությունն հունեյին այլ կերպ հասկանալ նրա բովանդակությունը քան վոր կար, այսինքն պատկերել կնոջ — «կարմիր շրթունքներով», «գեղեցիկ այտերով», «ցանկալի աչքերով», մի խոսքով՝ տեսնել նրա մեջ այն բոլորը, ինչ «որ են քաղցր առ ի լսել», և այլևս ակունջ կախել տա՛նարանյա տախտակների «մի շնար» թեզիսին: Յերկրորդ՝ վոր խիստ դարգացած եր հունարենից, պարսկերենից, արաբերենից և ասորերենից կատարված թարգմանական գրականությունը:

11—12-րդ դարերից հետո հրապարակի վրա կային արաբերենից ու պարսկերենից թարգմանված վեպեր ու յերկասիրություններ: Հայերին հայտնի եյին «Ալեքսանդրի վեպը», «Ասմար և Ֆարման» սիրավեպը, հնդկական «Կալիլա և Դիմնա» հուշակամոր առակագիրքը, «Յովասափ և Բաղրամ» — Բուդդայի վեպը: Հայ գրականագետներին լավ ծանոթ եյին Յեզդպոսի, Ուրմպիանի և «Բարոյախոսի» առակների ժողովածուները և այլ աշխարհիկ գործեր: Դրականության աճումն ու աշխարհականացումն արդեն փաստ եր:

Արևելյան վառ յերևակայությունն առաջ եր բերել հսկողիկ յերկերի խոշոր կտավ: Դրանք հեքիաթների ու պատմվածքների բազմաթիվ վարիանտներ եյին, վորոնք այսօր ել առատորեն կան մեր տաղարաններում, — վոր կազմում են մեր աշխարհիկ գրականության բաղկացուցիչ մասը:

«Աղեքսանդրի վեպը», «Պղնձե քաղաքի պատմությունը» (թարգմանված յերկրորդ անգամ 1222 թվին Առաքել Անեցու ձեռքով), «Պատմություն վասն մանկանն և աղջկանն» հեքիաթները, ինչպիսիք են՝ «Շահ-Իսմայիլ և Դյուլիզար», «Աշուղ Ղաթիբ և Շահ-Մանամ», «Ֆարաբ և Շիրին», «Լեյլի և Մեջնուն», «Բյարամ և Ասլի» և այլն:

Հայկական գրականության զարգացմանը խիստ ուժանշակ միջոց հանդիսացավ իրանական 10-13-րդ դարերի գրականությունը, հատկապես պոեզիան: Այդ դարերին իրանի բանաստեղծությունն իր մեծ վերելքի շրջանն էր ապրում: Այդ ժամանակ ապրում էր համաշխարհային հանճարների թվին պատկանող Ֆիրդուսին (935—1025 թ.): Պարսկական այս հուշավոր պոետը խոշոր աղբյուր է ունեցել հայ «Բանք չափալ» գրողների վրա: Ներսես Շնորհալին ընդորրինակել է «Շահ-Նամեյի» տաղաչափու-

Չարդանկար հայկական հին մուսուլմանական (Պեթրոպոլիսի թանգարան)

թյունը: Սև լեռան վանականները, վորոնց մոտ ապրում էր Ներսես Շնորհալին, խնդրում էին նրան վոտանալորնեք գրել «Շահ Նամեյի» տաղաչափությամբ:

Հայտնի չէր Ստադին (1184—1291) — Շիրազի մեծագույն պոետ — մորալիստը, վոր հանդիսանում է աշխարհիկ:

գործնական կյանքի, սուֆիականության ներկայացուցիչը։
Պարսկական պոեզիայի մեջ մեծ տեղ և բռնում նաև Ջա-
լալեդդին Ռումին (1207—1273) իբրև տիղերական վոգու-
լիբիկ-լերգիչ։ Ջալալեդդինը խոշոր հոչակ ձեռք բերեց իրա-
նում իբրև սուֆիական աղանդի խոշոր դեմքերից մեկը,
վորը մի մեծ դպրոց ստեղծեց և բազմաթիվ հետևողներ
շահեց։ Ռումին կասկածում եր արարչի գոյությանը և հրա-
տեղ ընդունում եր պանեթիզմը։

Մերթ հաղթող եմ հոգուս վրա,

Մերթ նա յե հաղթում ինձ։

(Крымский «Перс. антер.» 368)

Ջալալեդդինի մտքերն ու չերգած թեմաները գտնում
ենք մեր գրականության մեջ։

Հոգիս թե իվեր կու քաշե,

Հոգս ի ծանր ի վար կու հաղե։

(Ձեռ. 397, էջ 50 բ.)

Սաադին ու Ջալալեդդինը յերգել են համաշխարհային
թեմաներ և խիստ մեծ ազդեցություն են թողել ինչպես
արևելյան շատ ժողովուրդների, նույնպես և հայկական
գրականության վրա։

Այնուհետև Հաֆիզը — Շիրազի բլբուլը, սիրո չերգիչը
— կյանքի առույտ հարաբերություններից չի հեռացել,
չերգել և սեր, կեր ու խում և չերգել և մեծ վարպետու-
թյամբ։

Ուր էր՝ լինել էնքան յերջանիկ,

Որ սրտիս վշտերն ու դադունիք

Քեզ պատժել լոկ, իմ քաղցրեկ,

Մի օր Շահնդ չնաշխարհիկ

Գայիր պատեկ բունիկս անուշիկ...։

Հաֆիզի նմանությամբ սիրային զեղումների բազմա-
թիվ քառյակներ գտնում ենք մեր միջնադարյան բանա-
ստեղծությունների մեջ։

Ես ձադ ծըծեռնիկ պիտէի,
Զօրն ըզքո տունըդ մտնուի,
Ան բարձր ու մէյտան չարտախդ
Ես ի հոն բուն շինեյի:

Ոնց որ մութըն մութնանար,
Յածնայի ծոցըտ մտնուի,
Ոնց որ լուսը լուսանար,
Բարձրանայի բունս մտնուի:
(Հայերեններէց, ձեռ. 2394)

Ոմար Խայյամը — նշանավոր պարսիկ փիլիսոփայ,
գիտնական-բանաստեղծ — յերգել է գինին և նրան ու-
ղեկցող խորհրդածութչուններ և արել: Ոմար Խայյամը
սովորեցրել է վայելել կյանքը: Աշխարհը միայն մար-
դու համար և ստեղծված. հանդերձյալ կյանքը սուտ և,
վայելիւր աշխարհիկ գեղեցկութչունն ու բույրը, քարոզում
էր Ոմար Խայյամը: Իր փիլիսոփայության մեջ նա հետեւել
է հույն նշանավոր փիլիսոփա Շպիկուրին:

Բրտանոց գնացի այցի որն անցած,
Տեսա վարպետին անիվի մոտ կանգնած՝
Շինում եր կրժի կանթ ու փող, արքայի
Գանդն ու մուրացկի վոտն իրար խառնած:

կամ՝

Ըզգույշ, կամաց դիւր վոտըդ այդ հողին՝—
Դա բիւրն եր կնոջ մի գեղանկար:

(Խայյամ)

Նույն խորհրդածութչունները գտնում ենք մեր գրա-
կանության մեջ:

Մահալոքս ի վար կուգի,
Նայ տեսայ չոր գանգ մի պառկած,
Ոտօքըս թաքալ տըվի,
Նա երեսո ի վեր ծիծաղեաց:
Դարձավ պատասխան հրետ.
— Ի՞նչ կանես, կտրիճ շըվացած,

Երէկ քեզի պէս էի,
Այս որս զիս այս հալս եւ ձգած:

Կամ՝

Գրթխան ալ ի գինով լցած,
Խմէ՛, յէյ եար, իմ զիմաց,
Որ ելնէ հոգիս քո զիմաց:
(Հայրեններէց, ձեռ. 2394)

Այս բոլոր վաստերը վկայում են այն մասին, թե վորքան սերտ եւ յեղեղ պարսիկ և հայ ժողովրդի կուլտուրական հարեանությունը: Մի շարք մարդկանց այս ընդհանրությունն ալն աստիճանի յե շփոթել, վոր դրանից ուղղակի յեղրակացություններ են հանել, թե հայկական միջնադարի կուլտուրան ամբողջապէս փոխառություն եւ պարսիկներից կամ հույներից: Այս դատողությունը յուրահատուկ ազգայնամոլական մի դիտավորություն եւ, վորով ձգնում են ապացուցել, թե հայ աշխատավոր ժողովուրդը ոտարի լուծը կրելով դադարել ե ստեղծագործելուց, թե նա ստրկանալով կորցրել եր իր ազգային դիտակցությունը և անվերապահորեն ընդունել ե ոտար շահագործողի տիրապետությունն ու նրա թելադրած կուլտուրան: Այդ կարգի նացիոնալիստները դիտմամբ անգիտանում են, վոր հայ աշխատավորությունը հավասարապէս ճնշվել ու շահագործվել ե թե հայրենի տանը նստած և թե ոտար շահագործողից: Բայց հաչ աշխատավորութեանը չի կարելի պատկերացնել վորպէս մորթվող զոհ, վորը ճակատագրի թելադրութեամբ, անտրտունջ, վիզը մեկնում եր դահճին: Այդ ճիշտ չե, մյուս ժողովուրդների նման նա ել ե ըմբոստացել բռնութեան դեմ: Նա ընդվզվել ե թե ոտար բռնակալների և թե հայ շահագործող դասակարգի դեմ, նա ընդունակ ե յեղել պաշտպանելու իր հավաքական ամբողջությունը: Յեթե կղերական պատմագրությունը պատմութեան եջերից խնամքով դուրս ե դցել մեր ժողովրդի դասակարգային կռիւ պատմությունը, այդ դեռ բավական չե ապացուցելու, թե մեր ժողովուրդն անմասն ե դասակար-

գային կռիւն և թե աշխատավորական ընդլզումներ չենք
ունեցել և այդ ամենը մեր գրականություն մեջ արտա-
հայտություն չի դուրս:

*
*
*

Գրականության մեջ բեկումն սկսվում և Գրիգոր Նա-
րեկացու, վորը հիմք և դնում յեկեղեցական լիբրալիզմին:
Մինչև Նարեկացին յեկեղեցական գրականությունը չոր ու
ցամաք, աստծու միակերպ փառաբանությունների կրկնու-
թյունն էր: Նարեկացին այդ փառաբանությունները գունա-
զարդեց ու պատկերավորություն մտցրեց նրանց մեջ:
Բայց Նարեկացու առավելությունն այն է, վոր նա կրո-
նական թեմատիկայի վերացականությունը զարգարում էր
իրական աշխարհից վերցրած նմանություններով: Նարե-
կացին (940-ական թ.) իր կրթությունն ստացել և նշանա-
վոր դիտնական Անանիա Նարեկացու մոտ, Նարեկա վան-
քում:

Նարեկա վանքում նա ձեռք է բերում բարձր կըր-
թություն վորքան կարող էր տալ ժամանակի դպրոցը:
Նա ուսումնասիրում և աստվածաբանություն, աստվածա-
բանական գրականություն և, ինչպես վոր պետք է կար-
ծել, նաև բանաստեղծական արվեստն և ուսումնասիրում:
Նարեկացուց մեզ հասել են հաշակավոր «Մատեան վող-
բոց»-ը, վոր միատիկական պոեզիայի մի խոշորագույն
կոթողն է—ներբողներ, տաղեր, թղթեր և այլն: Հին գրա-
կանության մեջ խոշոր արժեքն ունեն նաև նրա
տաղերը, վորոնք թեպետ սյուժետ չունեն, բայց հրաշալի
յերաժշտություն ունեն: Առաջին անգամ Նարեկացին և աշ-
խարհիկ թեմաների մասին գրում: Աստծու և հրեշտակնե-
րի փոխարեն նա յերգում և բնությունը:

Գոհար վարդն վառ տեւալ,
ի վեհից վարսիցն արփենից:

Պամ

Ի վեր ի վերայ վարսից
Ծափալէր ծաղիկ ծովային:

Երփին երփնունակ ծաղկին
Շողշողէր պտուղն ի հղին:

Այդ սօս ու տոսախ ծառերդ
Վարդաղոյն ոստոս արձակեյին:

Շուշան շողէր յովտին,
Շողշողեր դեմ արեգականն:

Շուշանն շաղով լցեալ,
Շող շաղով և շար մարդարտով:

Գրելով Աստվածածնի մասին՝ Նարեկացին նրան պատկերել է վորպես իսկական կին, գովել է նրա շրթունքները, ստինքները, աչքերն ու հասակը, համեմատելով նրան վոշթե յերկնային հրեշտակների կամ քերոքենների հետ, այլ լուսնի, արևի, վարդի, բողբոջների, վոստերի և բնության այլ հրաշալիքների հետ: Յեւ յեթե վորևե նկարիչ կտավի վրա վերցնել Նարեկացու Աստվածածինը, կստացվեր իտալական վերածնության շրջանի մադոննան՝ գուտ սովորական մի գեղեցկուհու տիպար:

Մեծ հավանականութեամբ Նարեկացին յենթարկվեց թոնդրակյան շարժման տարերքին, վորի պատճառով բանադրվեց պաշտոնական յեկեղեցու կողմից և ստիպվեց մի թղթով անիծել թոնդրակեցիներին: Մի կողմից նրա բանաստեղծական յերևակայութունը, վորի մեջ այնքան սլանում էր Նարեկացին, մյուս կողմից մարդկային զգացմունքների դաժան ճնշումը յեկեղեցու կողմից՝ խոշոր ազդակ հանդիսացան Նարեկացուն միստիցիզմի գիրկը նետելու գործում: Նրա տաղերը հրապուրիչ են, լավատեսութեամբ տողորված, բանաստեղծական խանդով գրված, մինչդեռ «Մատյան վողբոցը»

Նարեկացուն տանում ե դեպի տիեզերական ցնորքներ՝ կլանված վոչնչականության ձգտումներով: Նրա մորալը աշխարհից կարոտ և յերկնքում փրկություն չգտած մարդու մորալ է: Նա միշտ կասկածում ե յերկնքի արքայությունից բաժին, յերկնային դաժան դատաւորից ներում ստանալ, իսկ աշխարհին ել հրաժարական եր տվել, ավելի ճիշտ ստիպել եյին հրաժարվել, և այդ նրա հոգեկան ու բարոյական կյանքի վողբերգությունն եր, վորն իր կնիքն ե դրել նրա ստեղծագործությունների վրա: Նարեկացու բանաստեղծությունը, բացի նրա տաղիկներից, ամբողջովին վողբերգություն ե: Հետագայի բանաստեղծները մեծ մասամբ որինակ վերցրին Նարեկացու տաղիկներից:

Նարեկացուն ժամանակակից եր Գրիգոր Մազիստրոսը (990—1058), վոր իր ժամանակի նշանավոր գիտնականներից եր: Նա լավատեղյակ եր հունական փիլիսոփայության, հոետորության ու առասպելներին: Նա լրագմանեց Պլատոնի «Տրամախոսությունը», Եվկլիդեսի «Յերկրաչափությունը»: Գրեց Դիոնիսիոս Քերականի մեկնությունը, վտանաւորներով շարադրեց հունական, հայ և արեւելյան առասպելներ: Սակայն այս Գրիգոր Մազիստրոսը պատկանում եր կղերա-ֆեոդալական ռեակցիային, նա խիստ հայածանք հարուցեց և բանադարանքներ գրեց թոնդրակեցիների դեմ:

Այնուհետե հրապարակ ե իջնում Ներսես կաթողիկոսը (1102—1173), վորը «Շնորհալի» մականունն ե ստանում, իբրեւ տաղանդավոր արձակ և չափածո գործերի հեղինակ: Նա գրել ե ճառեր, ներբողներ, մի վողբերգական պոեմ՝ «Ողբ Նդեսիո», վորը Յեղեսիա քաղաքի առումն ե պատկերում:

Շնորհալին գրականության մեջ հայտնի լե իր առակներով, առածներով և հանելուկներով: Հակառակ Նարեկացու, Շնորհալին իրական աշխարհը պատկերում ե բավական ռեւիֆ, ունի պատկերներ, վորոնք կոնկրետ են: Նա նկարագրում ե քաղաքներ, կենդանի մարդիկ, նրանց հարաբերությունները և առօրյան: Շնորհալին խիստ զար-

գացրեց թե հոգևոր և թե աշխարհիկ տաղաչափությունը: Ամբողջ քառյակներ, գլուխներ, նույնիսկ ամբողջական յերկեր վերջացնում և միանման հանդերձ: Սակայն Նարեկացու համեմատությամբ նրա խոյանքները ազատ չեն և զգացվում և, վոր Շնորհալին Նարեկացու ազատ ձևերը չունի: Ներսես Շնորհալու ութմիկալի մշակումը մեծ ազդեցութուն և թողել իր հետնորդների վրա:

Ներսես Շնորհալուն ժամանակակից եր Հովհաննես Սարկավազը (1129 թ.), վոր ապրում եր Հաղբատի մեհնաստանում: Նա գիտնական-փիլիսոփա համարում եր ստացել ժամանակակիցների կողմից: Նա հմուտ եր մատենագրության և տոմարագիտության մեջ: Իր նախորդ և ժամանակակից հեղինակներից Հովհաննես Սարկավազը մի գլխով բարձր եր գեղարվեստի բնագավառում: Հավանորեն նա ծանոթ եր հունական բանաստեղծության չափական կանոններին և Արիստոտելի «Պոետիկային», վորովհետև բանաստեղծութունը նա համարում և բնության նմանողութուն: Բանաստեղծութունը, ըստ Հովհաննես Սարկավազի, սկսոք և ձգտի տալ այնպիսի մոմենտներ, վորոնց մեջ գրված լինի կյանքից առած մի պատկեր, սա ռեալիզմի առաջին թույլ շառագուռումներից մեկն և մեր հին գրականության մեջ:

Այս կարգի թվածս հեղինակները բոլորն ևլ շահագործող ֆեոդալ դասակարգին ելին կապված և ծառայում ելին վերջինիս նպատակներին: Սակայն 12-րդ դարից հետո հանդես են գալիս մի շարք բանաստեղծ տաղերգուներ ու արձակագիրներ, վորոնք ձգտում են դեպի ժողովուրդը: Յերկի նյութը դառնում և հասարակ ժողովուրդը, նրա առօրյան, հասարակական հարաբերությունները: Լեզուն ևլ յենթարկվելով այն տարրի ազդեցությանը, վորից վերջվում եր նյութը, սկսում և ժողովրդականանալ: Ներսես Լամբրոնացին (1154 - 1219) թարգմանում և «Բյուզանդական որենսգիրքը» և «Զինվորական որենսգիրքը»: Նրանից հետո Մխիթար Գոշը (1213) հավաքում ու խմբա-

գլխում ե ուրեք ութ ստացած հայերի սովորութիւնները: Թե Լսմբրոնացու թարգմանած որենագրքերը և թե Գոշի խմբագրած «Դատաստանագիրքը» (1184 թ.) ցույց են տալիս, վոր քաղաքացիների իրավունքներն արդեն սկսում են գրանցվել՝ Ֆիքսացիայի յենթարկվել, վորը նշան եր նոր հարաբերութիւնների սաղմնավորման: Իհարկե «Դատաստանագրքի» հոգւածները դժվար թե ապահովէին գլխաւորներին հարստահարութիւններից, սակայն այդ ևս առաջագիմութիւն ե ֆեոդալական ըայարձակ սանձարձակութեան համեմատութեամբ: Գոշի խոշոր արժանիքներից մեկն ել այն ե, վոր նա թողել ե առակների մի ժողովածու: Հայտնի յե, վոր առակները դեռևս 7-րդ դարից հայտնի եյին մեր գրականութեանը, իսկ 11-րդ դարից սկսած՝ մեծ տեղ են գտել դպրոցներում ու վանքերում, վորպես մեկնութիւնների առարկա և բարոյաստական աշխարհութիւններ: Աշակերտները պարտավոր եյին դպրոցներում ճարտասանութեան, քերականութեան և աստվածաբանութեան հետ միաժամանակ «Առասպելաբանութեանը» սովորել, — այսինքն՝ առակներն անգիր անել և մեկնութիւն տալ նրանց: Գոշի առակների մեծամասնութիւնն ուղղված ե աշխատավորների իրավունքի դեմ: Նա վանական արխատկրատիայի տիպիկ ներկայացուցիչն ե: Իր առակների մեջ խիստ կծու ծաղրում ե ստորին հոգևորական աստիճանավորներին և աշխարհականներին, առավել ևս աշխատավորներին:

Երկրի հայեցեալ ի բարձրութիւն լերանց՝ համարձակեցաւ լինել և երկին և ոչ կարաց զլուստորս ընդ ինքեամբ առնել նման երկնի և յուռաւորել:

Յանդիման նշանակս — ասում ե Գոշը — զաշխարհական ոմանս, զոր փքացեալ ճողփութեան իւրեանց, զքահանայից կամեն յափշտակել զպատիւ:

Իբրեւ արխատկրատական գաղափարների պաշտպան Գոշն որինականացնում ե բռնութիւնն ու շահագործումը

ճնշված դասակարգերի հանգեալ: Նրա առակներէց մեկի մեջ
կարդում ենք.

Նդև յերբեմն տրտունջ անդէոց, թէ վասն ծննդոց մեր աշ-
խարհմբ և ստեամբք ժողովեմք կաթն, և մարդիկ ճմլեալ զպրո-
կունս՝ առնուն ի մէնջ զվաստակս մեր. ելցուք և այլեւ՝ մի դարձ-
ցուք առ նոսա՝ և յի ոմն ի նոցանէ իմաստուն ասէ. ոչ է այդ-
պէս. զի դաւելորդսն քան զպէտս ծննդոց մերոց առնուն մար-
դիկ և խնամեն մարդիկ զմեզ յեւ զծնունդ մեր, զի առնումք զս-
խան քէ քամբ: (Ընդգծումն իմն է. Յե. Թ.):

Խրատէ առակս. զքրթննջոց սպառաւորք շատ կարծեն զնն-
քենանք, քան զտերանցն, զոր առնուն:

Այս և Գոշի բարոյագիտությունը: Քանի վոր տերերը
«հոգատար են» դեպի իրենց ճորտերն ու ստրուկները,
ուստի վերջինների բողոքն անիմաստ է: Այս նշան էր այն
բանի, վոր դասակարգային հարաբերությունները խիստ
սրվել էյին և Գոշի այդ դրույթները չէյին կարող իրենց
հակադրությունը չառաջացնել:

Այգեկցին մի սերնդով կրտսեր և Գոշից. նա ծնվել և
Հալիւրի շրջակայքում գտնվող Մարաթ գյուղում: Կրթու-
թյունն ստացել և Առքակաղնի գյուղում: Յերկար ժամանակ
ապրելով Սիրիայում, նա բովականաչափ ծանոթ էր արա-
բական, յեգիպտական, հրեական ու հելլենական կուլտու-
րաներին: Իր մասին նա ասում է. «Որդեակք իմ, ի ման-
կութենէ մինչև ի ծերութիւն շրջեցայ ի մեջ աշխարհի, և
տեսի զբաղումս զմեծամեծս: Նւ անչափ լուաջ ծածկա-
բար զգործողացն զչարս, նաև ուսա ասուածեղէն գրոց, որ
ոչ գոյ թիւ»: Այգեկցին հաստատվում է Կիլիկիայի Հոռմկլա
քաղաքում և քարոզներ կարդում: Բայց նրա բարոյախո-
սությունները չէյին սաղում այնտեղի վաճառականների ու
հաբուստ քաղաքացիների հայացքներին, վորովհետև Այգեկ-
ցին իր առակներով խարաղանում էր նրանց պերճանքը, քըն-
նադատում էր առևտրի ընթացքում և նրանց կենցաղում յի-
ղած կեղծիքները և անբարոյականությունը: Վարդան Այգեկ-
ցին անիծելով հեռանում և այդ քաղաքից և բնակություն

հաստատում Սև լեռների «Ալգեակ» անուհով մի մենաստանում: Ալգեակցին Գոշի համեմատությամբ ավելի մոտիկ և ժողովրդին և իր դեմոկրատական առաքներով խիստ աչքի ընկնող տեղ ունի մեր անցյալի գրականության մեջ:

Ալգեակցին, իբրև մորալիստ, կարծում եր, թե աշխարհում չեյին լինի հարուստներ ու նեղյալներ,—լեթե բոլոր հարուստները բարի լինեյին, ցոլություն չեր լինի,—լեթե բոլոր կանայք համեստ լինեյին, իսկ տղամարդիկ՝ ժուժկալ: Վարդանի բարոյախոսությունը, անկասկած ժամանակի կղերական մտայնությունից հեռու չեր գնում, սակայն աչքպես չե նրա առաքների աչք մասը, վրոն առնված և ժողովրդից և ուղղված իշխող դասակարգի դեմ:

Եւ արդ՝ ահա տեսանեմք զմեծատունս, որ ի ձեռն մշակաց դորձեն՝ և փշովք պատեն՝ և պահեն զայգիս՝ և գղթախորս և ի ժամ ճաշակման ողկուղից պտղուցրն ոչ զմշկան յիշեն, ոչ զծառայս. այլ տանուտեառն շնորհակալ լինին և նմա երկար և խաղաղական հայցեն յաստուծոյ:

Բռնությունը խարաղանելու և տիրող դասակարգի դեմ բուռն դայրույթ հայտնելու ավելի լավ որինակ, քան ստորև բերված առակը, դժվար և գտնել ժամանակակից հայ գրականության մեջ:

Իշխան մի կայր յոյժ չար և անիրաւ Եւ այրի կին մի կայր ի նոյն քաղաքի, և իշխանս հարկ պահանջելով նեղէր զնա. և կինն աղօթելով ասէր. թէ աստուած՝ զինքն խաղաղութեամբ պահէ: Գնաց ն ասացին իշխանին, թէ քու չարիդ համար աղօթիլու առնէ: Եկն ձեռնաւորն և ասէ. ես քեզ լավ չեմ արել, դու ինձ համար է՞ր կու աղօթես: Նա ասաց, թէ քու հայրն վատ մարդ էր, ես անիծեցի, նա մեռաւ, դու նստար նորա տեղն այլ խիստ չար. կու վախեմ, թէ մեռանիս, նա քո որդին այլ լինի խիստ չար:

Ալգեակցու առաքնների մեծ մասն իրենց բնույթով աթիստական են: Մի առակում Ալգեակցին պատմում և, թե մի մենաստանում մի վանական եր ապրում, վրոն ամեն գիշեր դուրս եր գալիս իր խցից և մտնելով մի կնոջ տուն

շնանում երբ Վերադառնալով իր խուցը աղոթում եր աստ-
ծուն, վորպեսզի նա հալածի չար սատանային և իրեն
հեռու պահե գայթակղութունից, բայց և այնպես ամեն որ
կրկնում եր նուէնը: Այդ իմանալով գյուղի տանուտերը
գիշերն ազատ ե թողնում գամփուր, յերբ վանականը պնում
ե շնանալու, գամփուր հարձակվում ե նրա վրա և գզգզում:
Վախեցած վանականը հաղիվ-հաղ ընկնելով իր խուցը ա-
ղաչում ե աստծուն. — տեր աստված, լես միշտ խոստովա-
նում եյի քեզ և չաղատիցի այդ ակտից, բայց գամփուր
սարսափը քոնից շատ եր, յես այլևս չեմ համարձակվի
գնալ պոռնկության:

Այգեկցին ըստ ակադ. Մառի վկայության 22 տրակ-
տատ ե գրել: Այգեկցու առակների թիվը հասնում ե
շուրջ 500-ի¹⁾: Դրանք մեծ մասամբ ժողովրդական եպոսի
նյութեր են, առակներ, առասպելներ, լեգենդներ, արձակ
պատմվածքներ, վորոնց սկիզբը հասնում ե մինչև կենդա-
նական եպոսը: Այգեկցին բանաստեղծական ձևականու-
թյուններ չի անում, գրում ու պատմում ե հանդարտ, չա-
փավոր, առանց ճոռումության ու դրվատումների:

Վարդան Այգեկցու նման առակներ ու խրատներ ե գրել
նաև մեկ ուրիշը — Կարապետ վարդապետը, վորը գրել ե
նաև հանելուկներ, վորոնք վերցված են ժողովրդից:

Թոփ մի ատլաս ունիմ.

Թեզկէն չէ տեսեր,

Չուալ մի ալիւր ունիմ,

Չաղաց չէ տեսեր,

Կոճ մի ունիմ, մեշե չէ տեսեր:

(Փշատ)

13-րդ դարից սկսած գրականութունը կենտրոնանում
ե կոնկրետ խնդիրների վրա: Այժմ կենցաղն ու սոցիալա-
կան հարցերը կազմում են գրականության միջուկը. այդ

1) Պետ. Թանգարանի № 650 ձեռագրում ինձ հաջողվեց գտնել
Այգեկցու մի քանի անտիպ առակներ:

ժամանակի խոշոր դեմքերն են՝ Ֆրիկ, Հովհաննես Յերզնկացի, մի ուրիշ Հովհաննես Յերզնկացի, վորին հաճախ շփոթել են Պլուզի հետ, և Կոստանտին Յերզնկացի։ Սրանցից վոմանց մոտ հանդես ե դալիս հումանիզմը. մարդը դառնում ե ստեղծագործության, սիրո և հարգանքի առարկա։

Ֆրիկը, վորի չերկերի լիակատար ժողովածուն հրատարակելու մասին ՀԽՍՀ Կենտգործկոմը վորոշում ունի, պատվավոր տեղ ե ըսնում մեր միջնադարյան գրականության մեջ և հանդիսանում ե մեր գրականության մեջ, ինչպես տեսանք, հանդես յեկող աշխարհիկ — դեմոկրատական տենդենցի հետևողական շարունակողն ու զարգացնողը։ Մինչ այժմս մեզ ծանոթ ժամանակակից հեղինակների համեմատությամբ՝ Ֆրիկի ամենախոշոր արժանիքն այն չեղավ, վոր սոցիալական բողոքը նա դրեց ռեալ հողի վրա և վորոշակի ու մեկին ցույց տվեց, թե աշխարհում կան տերեր ու ծառաներ, գոյութուն ունի սոցիալական անհավասարություն, վորի դեմ Ֆրիկը ուժգին բողոք հայտնեց։ Մինչև Ֆրիկը, շատերն են անիծել հարուստին, բռնակալին, սպառնացել են նրանց աստծու դատաստանով, աշխարհն համարել անիրավության ու անառակության բուն, բոլոր մարդկանց մեղավոր և այլն, սակայն Ֆրիկը, իբրև իրերի վիճակին գիտակ մարդ, ժողովրդական աղքատությունն ու ճնշումը փնտռում եր մարդկանց հարաբերությունների մեջ և վոչ թե յերկնքում իբրև նախախնամության կանխասահմանում։ Ֆրիկը շատ լավ եր հասկանում մարդկանց միջև յեղած տնտեսական տարբերությունը.

«Որ մէկն ունի և վայելի,

Մէկն ոչ ունի և ոչ վայելի,

Եւ է կարօտ զոն մի հացի»։

(Վաղ. Մ., 3595)

Ինչո՞ւ այդպես անարդար ե աշխարհը.

Մտռոյ յայս բանիս վերայ ժամանակ մի հոգս եմ ընկած,

Կասեմ, թե այս է՞ր լինի որ ամենն հաւատար չէ

զուգաց։

(Պետ թանգարանի ձեռ., 1112)

Յեւ Յրիկը գտնելով պատասխանը՝ զայրացած բացա-
կանչում եւ.

... է՞ր չես առնել ըղորդ դատաստան, է՛յ ծուռ դատաւոր:

Արձանագրելով, վոր մարդու իրավունքի բռնադա-
տումը անարդար մարկանց ձեռքով եւ կատարվում, դրա-
նից Յրիկը չեղրակացնում եւ, վոր անհավասարությունը
մարդկային հարաբերության արդյունք եւ եւ վոչ թե ճակա-
տագրական նախասահմանում. բայց այս փաստերի առաջ
Յրիկը լուռ չի մնում, նա վրեժ եւ կուտակում իր հոգու
մեջ.

Քան զմեծատունն ալ ռի հարուստ.

Անչափ ունէր ակն ու գոհար,

Կապալ հագնէր ցեղ ի ցեղաց,

Փողպատ ամեն մարգարտաշար:

Յրիկը չի կարող հաշտվել այդ փաստի հետ, նա պա-
հանջում եւ զրկել հարուստին այդ փառքից, այդ հարստու-
թյունից.

Բարձր ես նստէր ի վերայ խալուդ:

Յետե տի դաս ատկից ի վայր:

Անկասկած Յրիկին հայտնի չեւ, թե հարուստն ինչ-
պես, ինչ միջոցով պիտի վաչբ գար իր փառավոր խալուց,
բայց նա զգում եւ տիրող անարդարությունը եւ բողոքում
դրա դեմ:

Յրիկն իբրեւ դեմոկրատ, նախ խոշոր հումանիստ եր,
նա ծառացել եւ անիմաստ արյունոտուշտ կոտորածների
դեմ.

Քանի արխն հեղուն յերկրի,

Քանի՞ առնեն բան խոտիլ:

Մեկ ազգի ստրկացումը մի ուրիշ ազգի բռնակալնե-
րի կողմէ՛ց՝ Յրիկի մեջ նողկանք եւ առաջ բերել, — մի հան-
դամանք, վոր ուրիշ հեղինակներ (Լաստիվերցի, Գանձակի-
ցի եւ ուրիշները) վերագրել են ամբողջ ազգի մեղքերին:

Գիտես, մարդ եմք մոռնի,
Դեմ արձան չեմք ինչ պղնձի,
Նդեզն չեմք կոտ խոտ վայրի,
Որ եանձ արկեալ ես ի կրակի՝
Զերթ անդամտան փշաբերի,
Որ բարկացար հայոց ազգի:
(Վ. Մ. Զ., 3595)

Այսպիսով հայ ժողովրդի տառապանքը նա չի վերա-
գրում հայ ժողովրդի մեղավոր հոգուն. ընդհակառակը, նա
դրա պատճառը փնտռում եւ ազգերի թշնամական հարաբե-
րությունների մեջ, վորոնց պետք եւ վերջ տալ:

Ֆրիկը բոլոր հարուստներին ու իշխաններին համա-
րում եւ գաղաններ.

Իշխան դրեւ ես մէկ մէկի,
Զերդ քանտասը գայլն ոչխարի:

Հարստությունն իրավունք եւ տալիս մարդուն ան-
պատիժ կերպով կողոպտելու իր նմանին եւ խլելու նրանից
նրա սեփականությունը.

Մէկն ի զրկանացն հարստի,
Մէկին հալալըն կորուսի:

Ֆրիկն իր մի քանի տաղերի մեջ յերեան եւ գալիս
նաեւ վորպես աթեհատ: Նա շառաչուն ապտակ եւ զարկում
«անճառելի», «անքննելի», «անեղ» աստծուն: Թվելով
մարդկային բոլոր զրկանքներն ու տառապանքները, աղ-
քատ դասակարգերի ու ճնշված ժողովուրդների հարստա-
հարությունն ու շահագործումը, Ֆրիկը բացարձակ կեր-
պով կասկած եւ հայտնում աստծու արդարադատության
մասին (փաստորեն՝ նրա գոյության մասին).

... եւ այս էր բան քո հրամանի, արդար իրաւ դատաւ-տանի
(408)

... այս էր բան քո հզաւրի, արդարադատ դատաւորի
(3595)

Աստվածաշունչն ու ափետարանը, կենդանի մարդու
գեմքը ջնջելով, նրան դարձնում են մի դատարկ անոթ,

«Դուրի մեջ արձագանքում ե արարչի «հայրական սերը» դեպի մարդը, միաժամանակ այդ «սիրող հայրը» դեպի մարդիկ դաժան ու վրիժառու յե դառնում: Մերիկը մարդասիրությունը հրաշապատումներից ազատում ե և նրան աշխարհիկ հատկությունն ե տալիս:

Թէ չի կայր սէր աշխարհիս, կամ սէր չեր եղեալ,

Արարելն առ մարդիկ սէր երբ դուցանէր:

(Անտիպ յերկերից)

Նա բացատրում ե, վոր մարդիկ միայն կարող են իրար սիրել, և աստվածային սերն առանց մարդկանց կենդանի հարաբերությունների չի կարող լինել: Այսպիսով Մերիկը հանդես ե գալիս վորպես միջնադարյան լուսավորական գաղափարների հետեւողական պաշտպան:

* * *

Մինչև այժմ համոզում ե դարձել այն միտքը, թե միջնադարյան գրականությունը պարունակում ե միայն սիրո և հառաչանքի (միստիկական) մոտիվներ: Այս բանաձևումը վոչ միայն սխալ ե, այլև վտանգավոր տեսություն ե: Ինչպես հասկանալ՝ միստիկական անձնակերպման, ապաշխարությունից մինչև բնական կյանքի հակում, մինչև մերկանդամ կնոջ համարձակ նկարագրությունը:

Գուցե ինձ վրմանք առարկեն, թե վանական զսպված կյանքը հակադարձ ունեցիտ յե առաջ բերում, և միստիկական կապանքներից ազատված մարդն անմիջապես սիրամոլութուն ե յերգում: Բայց չե՞ վոր թե միստիցիզմը և թե արամազծորեն նրան հակառակ սիրամոլությունը բղրում են մարդկային հարաբերություններից: Միստիցիզմը չորահատուկ բողոք, ե՞ հուսահատության ու անկարողության բողոք, աշխարհային որոնքների դեմ, իսկ այդ որոնքները մշակում են մարդիկ: Հասարակական սանդղաքի վրա շարժվող մարդիկ իրար դեմ պայքար են մղում, հետեւապես գրականության մեջ արտահայտված բոլոր տե-

սակի մոտիվները պայմանավորված են միայն և միայն դասակարգային կռիւով (դասակարգային հասարակութեան մեջ)։ Ուստի անկարելի բան է, վոր միջնադարյան գրականութունը սիրո և միատրիական դեղումներին տեղ տար, իսկ մյուս մոտիվները թողնելու Լինդհակաուսկը, անմեղ ճանաչված սիրո յերգն ել առանց դասակարգային կռիւի չի ուղեկցվել, և այս բանն ապացուցելու համար փաստեր կան՝ ինչքան կամենաք։ Վոր դասակարգային կռիւը մեր միջնադարյան գրականութեան մեջ բավականաչափ տեղ և գտել, այդ ամեն մի կասկածից դուրս է։ Ուստի գրականութեան «խաղաղ զարգացման» տեսարանները քողարկել են հենց այդ հայ ժողովրդին ներկայացնելով վարպետ միատարր, համասեռ զանգված, ազավազելով, ազատելով նաև մեր հին գրականութունը։ Այն ինչ, մեր գրականութեան առաջավոր ներկայացուցիչները սուր բողոք են բարձրացրել տնտեսական անհավասարութեան ներքին դեմ և ակտիւ պայքար են մղել մարդուն ստրկացնող յերեւոյթներէ դեմ։

Մէկէն բերդեր և քաղքերի,

Մէկն յաւթեան մի կարաստի։

(Ֆրիկ, ձեռագիր 3595)

Մեկը տեր է բերդերի ու քաղաքների, մեկը մի ոթեման ել չունի, գլուխ դնելու տեղ չունի, միթե արդարութեանն է այս — հարց է տալիս հեղինակը։ Վոմանք ժառանգարար իշխան են, ուրիշները պապերից աղքատութեան, մուրացկանի պարկն են ժառանգել։

Մէկն է պապանց պապը արքունի,

Մէկն է պապանց պապը մուրի¹⁾։

Մարդկանց իրավունքն հասարակական ընտանիքում վորոշվում է նրանց ունեցվածքով։ Աղքատն իրավականորեն յենթարկվում է «տավրածի տրին», աղքատը «չունի դաշտ փախստի, ոչ քարանձաւս ապաւինի»։ «Տաւրածի տրը» պարտ է տալիս աղքատին և ծանր հալելումներով

1) Մուրի — մուրացկան։

«Ես ե պոհանջում «քան զփողատու... և ըստ իւրեանց կա-
մացն թէ ոչ առնեն... կու հայոյեն» (ձեռ. 408), Ճիշտ
դատաստան չկա, մարդկանց (իմա՝ աղքատների) իրավունք-
ները դատավորներն ու իշխողները վտանահարել են.

... յորժամ նստին ի դատաստան,
քինախնդիւ լինին ի մարդկան
սպանելոյ կուտան հրատան:
(Ձեռ. 408)

Բռնակալներն ու իշխաններն անխիղճ ճանապարհով
հարստութեւն են կուտակում.

Մէկն ի զրկանացն հարստի,
Մէկին հալալն կորուսի:

Իսկ աղքատ դասակարգը կեղծքովում, պապակվում ե
հարստի ճիրաններում, վորովհետեւ մեկին «հազար կապիճ
ոսկի», մյուսին «ոչ փող մի պղնձի»։ Յեւ այս ամենը հա-
նուն ուժեղ դասակարգի յերջանկութեան, անհոգ ու շփոթ
կյանքի։ Աշխարհը զավթել են հարուստները, վորոնք ճնշել
ու կողոպտել են իրավագուրկ մարդկանց.

Վասն փառացն իւրեանց համայն
Թող կորչին որդիկ մարդկան:
(Ձեռ. 408)

Բայց այս ամենը խնդրի մի կողմն ե։ Միջնադարյան
գրականութեւնը լոկ լուսանկարչական աշխատանք չի
կատարել։ Նա վերլուծելով ստեղծված իրականութեւնը՝
յիւրի ուղիներ ե փնտռել։

Իհարկե յիւրի ուղիները բավական մշուշոտ են։ Միջ-
նադարյան հեղինակները յիւր փնտռել են մերթ «աստծու
դատաստանի» մեջ, մերթ ցասկոտ զայրույթով իրենք են
ծառացել բռնակալութեան դեմ։ Յերբեմն նրանք համբերու-
թեամբ սրտսել են գալիք վրեժխնդրութեան որովան, փոր
հարուստն իր պատիժը վաստակի «յերկնուստ»։ Երբեմն
եւ ուղղակի մատնացուցց ահելով աշխարհի անիրավու-
թեւները՝ ասում են.

Թէ լինի որ սխալ է մարդ յօրինաց,
Մի վախեր ոչ թաղաւորէ, ոչ յիշխանաց...
«Իրավմամբ դատել, տալ զերկիր տնանկաց»
(ձեռ. 408):

Այստեղ արդեն վորոշակի ասված ե չվախենալ վոչ
թագավորից, վոչ Իշխանից, յեթե նրանք վոտնահարում
են ժողովրդի իրավունքները և պետք ե ցերեկիւրը տալ
«տնանկներին»:

Միջնադարյան գրականության մեջ հանդիպում ենք
վորոշ և մեկուս քննադատական վոգու, վորն ամյնքան ուժ-
գին ե բողոքում գոյութուն ունեցող կարգերի դեմ: Հա-
կառակ ֆիլիստեր գրականագետների պահպանողական ճա-
շակի՝ մենք բաղմաթիւ փաստեր ունենք, վորոնք խոսում
են դասակարգային կռիւի առկայության մասին գրականու-
թյան մեջ: Հենց այդ փաստերն են, վոր անողորմաբար
մերկացնում են այն մարդկանց, վորոնք մեր անցյալի
գրականության մեջ դեմոկրատական շարժման հետքեր չեն
գտել:

«Երեք ուղտք և երեք աղուէսն եղէն եղբայրք և դտան
երեք հաց մաքուր և ուղտքն առին զհացն և բարձրացուցին
զգլուխս իւրեանց և աղաղակելով ուտէին զհացս. և աղուէսքն
լայն առ յոտս նոցա և կռեսալ ըղտոցն սատկեալուցին զնոցա»:

Յուշանէ՛ առակս, թէ մեծատունք ծրծեն զղուզս ժողո-
վրդեան և շատ պատահի որ աղբատն ի նեղեալ վիշտացն մեռանի»:
(«Վարդանա» առակներից):

Կարելի՞ է ե այս փաստերն անդիտանալ և չտեսնել
դեմոկրատական ընդվիդումները, Ինչքան ել հայ ժողովրդի
«միասնության», «մի հոտ—մի հովության» և «դասակարգա-
յին համերաշխության» «տեսարանները» կռկոսան, այնուա-
մենայնիւ փաստը նրանցից զորոշ ե, առակն ուժգին ապ-
տակ ե դարկում այդպիսի «տեսություն» թխուրների ցերե-
սին: Համերաշխություն և խաղաղ դրացիություն յերբեք չի
կարող լինել տարբեր հասարակաշերտերի մեջ:

Ժողովեցան այժք ամենայն և առաքեցին պատգամս առ
աղբքն գալոց և ասացին, թէ ընդէ՞ր ունեք ընդ մեզ անհաշա-

խոսվութիւն և աղաչեմք զձեզ, որ անկեք խաղաղութիւն ընդ մեզ... և դալքն ժողովեցան և ուրախացան... և առաքեցին պատգամս մեծ նամակաւ ընծաւք առ ազոս այժեաց և ասեն... մեծ խնդութիւն է և խաղաղութիւն...: Զայս լուան այժքն և արարին թուխտ երգման... և եկեալ այժքն տարածեցան անհոգ ի լերինս և համբերեցին դալքն զորս տաս և ժողովեցան ի վերայ նոցա և հեղձուցին դայծս զտմենայն:

(«Վարդան» առականքից)

Դասակարգային անհաշտութեան քաղմաթիւ ապացույցներ ունի մեր միջնադարյան գրականութիւնը: Այս բոլորից հետո կարելի չէ ասել, Վոր մեր գրականութիւնը միայն միատիկական տխուր մեղեդիներ, խրատական քարոզներ ու սեր և դրսևորել: Բոլորովին վոչ: Այդ կարծիքը քաղաքացիութեան իրավունք և վայելում միայն հայ բուրժուազիայի դասակարգային կառքին լծված գրչականի շրջանում, այն մարդկանց շրջանում վորոնք «մաքուր արվեստի» բուրժուական տեսութիւնն են քարոզում:

Անցյալի մեր գրականութիւնը առանձին ուժով խաբաղանել և հոգևորական դասին, պարսավել ու խայտառակել և նրա ազահութիւնը և անկուշտ շահադիտական նպատակները:

Բայց վասն մէկ աւուր տաւնի, որ թէ զատիկ և ծնունդ ինի նա խաչամբոյր իւր շատ ընկնի և տնաւրնէք և դադանի:

(Ֆրիկի «Գանգատ»-ից)

Իրենց նողկալի արարքով զզվանք են առաջացրել հոգևորականները ժողովրդի մեջ, ընդ վորում ժողովուրդը դայրութիւնով ու զզվանքով մտրակիւ և անկուշտ դասին, քանի վոր «հայոց վարդապետքն ամէն դրամի համար քարոզեն»: Հոգևորականների ազահութիւնն ու լրբութիւնն այնտեղ և հասնում, վոր ծիւերը բաժանելու համար «բիր ու դաւադան կու վերցնեն և իրար մազ ու մօրուք կու փետեն»:

Ֆրիկը սարսափելի մի սարկազմով վոչնչացնող հարված և տալիս սղահ քահանաներին.

Զխոչակդ լան ես բացեր, զհարամն անհոգի կուլ տալու:

(Զեռ. 383)

«Ուղղադատան» ու «Երկյուղած» հայ հոգևորականի հմայքն այժմ հայ գեղջուկի աքքում ընկել ե, վորովհետե նրանք աշխարհական շահագործողներից յետ չեն մնում: Նրանք նույնպես հարստություն են դիզում, առետուր են անում: Մինչև իսկ շատերը չեն խորշում բանուկ ճանապարհների վրա ավազակություն անելուց:

Հեծեալ ի ձի նիզակն ի ձեռին,
Վահանն ի յուս, սուր ընդ մըջին,
Այսպէ՛ս է կարգ կրօնաւորին
(Ձեռ. 408)

Փափատոս Բյուզանդը դեռ շատ առաջ գարշանքով ե պատմել նյութապաշտ հոգևորականների մասին, վորոնք կալվածքներ ձեռք բերելու համար թագաւորների առաջ միմոսություններ եյին անում: Ահա թե ինչ ե ասում նա.

Սորն Յոհան եղիսկապոս որդի Փառինայ, յորժամ երթար առ թաւաւորն հայոց խաղակատակ լիներ սոցայ... ի չորք անկեալ յոսս ե ի ձեռս՝ սողեր առաջի թագաւորացն: Իսկ թագաւորքն զմուրհակս դիւղեաց գրեալ ե կնքեալ զնէին ի վերայ ողինն Յոհաննու... ե ի թագաւորացն հայոց ստացաւ իւր գեւղս ե աղսրակս:

(Բիւզանդ, 1912, Թիֆլիս, 6-րդ գլուխ)

Նույն Յոհանը չեր խորշում նաե մարդ կողոպտելուց: Սովորություն կար, վոր ասպետները կամ իշխանազունները գուրս ելին գալիս կողոպտի ե սանկապած ազնւականների համար այդ համարվում եր վռչ պակաս սխրագործություն:

Անցյալի մեր գրականության շոշափած խորոր թեմաներից մեկն ել աշխատավորական կենցաղաւին թեմատիկան ե, ժողովուրդն իր կյանքը, ապրուստի չեղանակի, սովորութւնները, նիստ ու կացը մտցրել ե գրականության մեջ: Այդ ուղղությամբ միջնադարյան գրականությունից մենք հարուստ ժառանգություն ունենք, թեև բուրժուական գրականագետներն աշխատում են բացասել: Զիշտ ե, աշխատավոր մարդու նկատմամբ իշխողների ար-

Աշխարհիկ մոտիվ (Վաղարշապատի Պետ. Ձեռագրասրահ-Մատենադարանի հայկական հին
 ձեռագրերից)

համարհական վերաբերմունքը թույլ չի տվել շահագործող դասակարգերի գրագետներին «ռամկական» կենցաղը գրի առնել, բայց նա մնացել է բանահյուսության մեջ: Դարերի ընթացքում այդ ստեղծագործություններն այնքան են փոխվել և հեռացել միջին դարերի արտահայտչական յեղանակից, ըմբռնողությունից ու գույներից, վոր անհնար է լինում լիովին վերականգնել: Նրանց սկզբնական վոճն ու պատկերը: Բայց հիմք չկա հրաժարվելու այն մտքից, թե միջին դարերի գրականությունն աշխատանքային մոտիվներ են յեղել: Ընդհակառակը, մի քանի հատ ու կտոր փաստեր, վորոնք գտնվում են ձեռագիր տաղարաններում, վկայում են այդ մոտիվի առկայություն մասին և ուսումնասիրողին թեւավորում են նոր փնտռումներ կատարելու ցանկություն: Անհրաժեշտ է համարում ներկայացնել նրանց մի քանի փշրանքները.

Քար եմ կրել լեռներուս,¹⁾
 Փուշ եմ բերեր ձորերուս,
 Պատ եմ շինել այգոս,
 Զուր եմ բերեր ձորերուս,
 Քաղցր և բարենամ աղբւրս...
 Հնձան եմ շինել այգոս,
 Կարաս եմ դրել զինոյս,

1) Մինչև այժմ միջնադարով զբաղվողներն այս տաղը վերագրել են Գրիգոր Աթմամարցուն: Վոչ մի ապացույց չկա, այդ մասին վոչ մի հիշատակություն չկա տաղարաններում: Իմ ձեռքի տակ կան այս տաղի տասներեք վարիանտներ, վորոնք բավականաչափ տարբերվում են միմյանցից թե քառյակների քանակով և թե պատկերների նմանությունը: Բժանդիր կերպով մի ֆաբուլա յս սարքված, թե մի յեպիսկոպոս վողբացել և իր ջանքի կյանքի մոտալուտ վաթճանը, նրան նմանեցնելով պաղաղից այգու, յերը Գարեկ հրեշտակապետը գալիս է նրա հոգին տանելու: Այդ ֆաբուլան մտացածին և Ամենայն հավանականությամբ ժողովրդական այս ֆաբուլան գրի յեն առել ու մշակել անհատ հեղինակներ (բայց վոչ Աթմամարցին, վորի մասին վոչ մի փաստ չկա), իսկ հետագա բանասերներն, առանց փաստի, այդ համարել են Աթմամարցու ստեղծագործությունը:

Տուն եմ տինել մէջ այգոյս
Ոսկով նախած չարաբխնոյս...

Այս տողերից պարզվում է, վոր աշխատավոր մարդը
այդի յե գցել, այգին շրջապատել է փշե ու քարե ցանկով,
ծառեր է տնկել, հնձան է շինել, ջուր է անցկացրել այգու
մէջ, տուն ու չարդախ է շինել և այլն: Այստեղ պարզ է
սեղին ասված է կոնկրետ աշխատանքի մասին: Այգեպանն
հավատով ու հուսով սպասում է այգեկութին, վորպեսզի
վայելի իր աշխատանքի արդյունքը, զվարճանա այգու հո-
վասուն ծառերի տակ:

Քաղեմ փունճ մի ծաղիկ,
Դընեմ մէջ այգոյս,
Ուրախանամ այս հոտոյս:
(ձեռ. 2394)

Մինչդեռ աշխատավորը յերազում էր խաղաղ ու
կուշտ կյանք:

Պիտէր տեսնել կյանք և լոյս...

Հանկարծ ստիպում են թողնել այգին և հեռանալ:

Դեռ չեմ տեսնել կյանք և լոյս,

Կասեն թ' արեկ ել այգոյս,

Այս իմ նորաշէն տներոյս:

(1113)

Ու հողի մարդը — աշխատանքի՝ մարդը զսյրացած
ձգում է.

Ինչպէս ելնեմ այս այգոյս,

Այս իմ նորաշէն տներոյս:

(1113)

Միթե սա աշխատանքի և նրա հետ կապված մարդու
հարաբերությունն չէ: Միթե աշխատավորի հուշի և հուսա-
խարության մրմունջներ չեն այս տողերը: Կարելի՞ չէ ա-
սել, վոր միջնադարն աշխատանքի յերգ չունի: Վնչ, չի
կարելի:

Այգու հետ կապված շատ յերգեր կան, բայց այդ յեր-

գերի մի մասը հյուսված ե միայն գինու և կերութում
ուղեկցությամբ:

«Գովառանութիւն այդոյն» վերնադրով մի տաղի մեջ
կարդում ենք.

Շինեցին, բոլորեցին,
Պայծառ ծաղկաւք զսրգարեցին,
Ամէն պտղոք զայգին լսին,
Յանժամ զայգու դովքն ասացին:
Լից ու տնէր,
Իմ խաչատուր,
Յանուշ գինուդ
(Վաղ. Ձեռ. 3595)

Այս քառյակն նույնպէս աշխատանք ե արտահայտում.

Յամառնայինն ժամանակ
Այգէպներն են լեր դիտակ,
Յաջոյ ձեռին սուր ե դանակ,
Ձախոյ ձեռին կթոց քաղելակ:

Կամ

Հո որ ոսկի կուլ կու կուտեն,
Սամու մագիքն կու ձգեն,
Ինչ հողեղեն եզն ի լուծին,
Իր մոմեղեն լուծն ի վրդին:

Այս քառյակը վերցված ե մի տաղից, վոր դժբախ-
տաբար շատ աղավաղված տաղերից մեկն ե և դժվար ե
հաստատ պատկերացում ստանալ կատարվող աշխատանքի
մասին: Այնուամենայնիւ մի բան պարզ ե, վոր խոսվում
ե կալի, լծկանի, լծասարքի մասին և այլն: Այնուհետե
կալի աշխատանքին զուգորդում ե կենցաղային մի ակ-
նարկ, ըստ վորի պետք ե մակարերել, վոր աշխատանքի
պրոցեսին միանում ե և սիրո արտահայտությունը:

Իր սամեստանն էր ոսկէ,
Սամուտ կապերն ասորըշմէ,
Գէն թուխը աղէկ ընդ կալապան,
Կորիճ տղեքանց¹⁾ մանող ան:

1) Բնագրում «աղեկանց»-ը դուրս ե «տղեկանց» ե յեղել այս կար-
գի աղավաղումներ շատ կան:

Այստեղ հասկանալի յե դարձել մի բան, վոր կալա-
պան մարդը «վոսկե» սամիներով և «արըշմե» սամու կա-
պերով չեղներ և լծել, իսկ այդ մարդու կողքին կա մի
թուխ¹⁾), վոր կտրիճ տղաներին ման և ածուծ:

Թո՛ւխ, ամ դու տո՛ւր հատ մի կալեդ,
Թէ չէ առնում պագժ երեսեդ.
(Նույն տեղ)

Դիմում և սիրաբորբոք յերիտասարդն իր կալի կող-
քին աշխատող աղջկան: Իսկ աղջիկն հիշեցնում և, վոր
ինքն արդեն նշանդրված և, վորովհետև,

Հատ մի կալէս էր համբուրած,
Պագժ, երեսէս էր մատնէնրած,
Թէ հատ մ' առնուս նա հատցնես,
Կամ պաքիկ մ, առնուս պակասեցնես:
(Նույն տեղը)

Կարծեմ այս մի քանի համեստ որինակներէց կարելի
յե հիմնական յեղրակացություն հանել, վոր աշխատանքը
նույնպես չեղաված և միջին դարերում և մնում և տաղա-
րան — ձեռագրերի մանրագրին ուսումնասիրությունը, վոր-
պետքի նրանք լույս աշխարհ բերվեն:

Աշխատանքի և աշխատավորի հետ կապված մյուս
մտովը պանդխտական — «դարիւրության» յերգերն են:
Պանդխտությունը վորպես սոցիալական անհավասարության
արդյունք, վորպես աշխատավորների աղքատացման մաս-
սայական պրոցես, վորից առաջ գալիս և ընտանիքի քայ-
քայումը, խիստ մեծ տեղ և դուրս միջնադարյան տաղի մեջ:

Առևտրական կապիտալի զարգացումը առաջ և բե-
րում բնատնտեսության քայքայում, ուստի և ֆեոդալա-
կան արտադրության յեղանակի փոփոխումը: Շուկայում
դրամն ու ապրանքը շատանում են, վորի հետ բարձրանում

1) Թուխ — գեղեցիկ աղջիկ, շատ տարածված արտահայտություն
և միջին դարերի բանահյուսության մեջ:

և ֆեոդալների ու հոգևորականների զնոդական պահանջը և
սա իր հերթին առաջ և բերում շահագործման սաստկա-
ցում: Ֆեոդալն իր ճորտերից ու գյուղացիներից, ինչքան
կարելի յե, շատ հարկ և քամում, այն ել դրամով: Գյու-
ղացու թույլ տնտեսությունը չի կարող դիմանալ տնտե-
սական այս ճնշումներին. գյուղացին վաճառքի յե հանում
իր փոքրիկ սեփականությունը կամ գրավ և դնում վաշ-
խառուի մոտ և ինքը դիմում և ոտարության: Ահա այս
չարիքն և, վոր միջնադարյան աշխատավորը յերգել և
այնքան տխուր ու մեղամաղձիկ:

Իմ հարն ու մայրն երկու ձեռքս կու բռնի,
Ոչ հանդիստ հաց կերայ, ոչ քունս տանի,
Դիմացըս կանգներ է գէտ զհարամի:

Պարտատերը «հարամու» նման սեղմում և աշխատա-
վորի կոկորդը, իսկ նա հաղիվ բռնում և ծնողների ձեռքը
և թողնում հեռանում ոտար ցերկիր՝ ապրուստ վաստակե-
լու: Բայց այստեղ ել նա հանդիստ չե: Ամեն տեղ նույն
ճնշիչ մթնոլորտը: Չդիմանալով դառն զրկանքներին, խեղճը
մերձիմահ հիվանդ՝ վողբում և իբ վաղամեռ կյանքի կա-
րուր:

Հիւանդ պառկեր եմ, դռնակս դոց է,
Մարմինըս բռնկե՛ր՝ կրակ ու բոց է,
Հողոյս առնողը սր դա, ես իչպէ՞ս անեմ:

Դարիքը մեռնում և ոտար յերկնքի տակ, հարազատ-
ներից հեռու, նրանց կարոտը սրտում: Իսկ ընտանիքը
մնում և նրան սպասելով, բայց նա չի գալիս: Նրա կինը
մի կերպ մեծացնում և զավակներին: Մեծ վորդին արդեն
պատանի չե, մայրն ընտանիքի նեցուկին նրա մեջ և տես-
նում. մշտական աղքատությունը նոր դոհ և պահանջում,
և ահա դարձրության սեղանին դռնվածի վորդին բռնում և
հոր ճանապարհը: Նա հայրենիքում թողել և մորը, յեղ-
բայրներին ու քույրերին և... սիրած աղջկան ու դառնո-
րեն գանգատվում և:

Սրտիկս խոցոտեալ սիրով,
Տարտէր ունիմ շատ և ոլով,
Ելեալ ոտար երկիր ճորով,
Գնացի կարոտով, կարոտով՝ հասրէթով:
(386)

Խեղճ դարիբը դառնորեն գանգատվում է, վոր կլանքն ոտարության մեջ մաշել է առանց արդյունքի, հիասթափվել է աչն գեղեցիկ ցնորքից, թե մի որ կվերադառնա իր ընտանիքի գիրկը, հարազատները կըրջապատեն իրեն, ինքը կուրախանա, կուրախացնի նրանց: Բայց հասարակական սանդուղքն ամեն տեղ նույն աստիճաններն ունի աղբատ դասակարգի համար, ամեն տեղ նրան գլխավորում է շահագործողի ծանր ձեռքը, վորովհետև

Սվաղ զդարիւն ասեմ եղկելի,
Իր օտար երկիր հանգիպի,
Ամէնքն են քան ըզզրախտ ծաղկալի,
Նա կըտրած, քան զճիւղ մի ծառի:
(395)

Յեւ միշտ պապակվում է հայրենիք վերադառնալու ցանկությունից — ախ ու կարոտով. վերջապես համոզվում է, վոր այդ անհնար է, ոտարության մեջ նրան հենարան չկա, իսկ հայրենիքում նրան սպասում է դաժան վաշխառուն ու ֆեոդալական հարկահանը և նա հուսահատված կանչում է.

Իսկ և իսկ վարանեալ շրջիմ...
և հուսահատվելով, սրտի դառնությամբ տոտմ ե.

Ոտար երկիր այսքան տարի մնացի,
Զ լեանս ընդունայն մաշեցի,
Միշտ անդադար զգուստրն իմ յիշեմ,
(386)

Յեւ այսպես, բոլոր դարիքները մի տեսակ ճակատագիր ունեն ոտարության մեջ, իսկ նրանց թիվը շատ ու շատ է: Վերջան արագ է կատարվում գյուղացիների պառակերիզացիան, այնքան շատ դարիքներ է արտադրում

գլուղը, մի հանգամանք, վորին այնքան ուժգին արձագանքել ե գրականությունը: Ղարիբության մոտիվը գրականության մեջ մի ավելորդ անգամ ապացուցում ե, վոր միջնագարը լուռ չի մնացել աշխատավորական մասսաների մտորումների հանդեպ:

Մյուս թեմատիկան վերաբերում ե աշխատավորական կենցաղին, վորը բարերախտաբար հարուստ թեմաներից մեկն ե ձեռագիր տաղարաններում:

Միակողմանի դատողությունից խուսափելու համար, պետք ե հիշեմ, վոր ամենուրեք չե, վոր աշխատավորը յիշտ մնայլ ու վտղարլի վիճակի մեջ ե չեղել: Ժողովրդական կենցաղի ուսումնասիրությունը մեզ բերում ե այն համոզման, վոր աշխատավոր մարդը դժբախտության կողքին ունեցել ե նաե իր ուրախությունը, տոնախմբությունը, հաբսանիքը, պարը, զվարճությունը և այլն, վորոնք չեղզվել են և անցել գրականության մեջ: Ահա մի քանի որինակներ:

Պարում են յերիտասարդ տղիկներն ու տղաները.
հեշտանքն որորում ե ջահելներին, և աղջկա կուրծքը պարերգի նյութ ե դառնում:

Թէ վար ցածացել
Աղոր երես, այ աղոր երես,
Ծիծն երևա ել,
Օխ իմ պարոն էյնէկ,
Ու կարիճն զայն տեսել:

Այս խմբերգի մեջ դիալոգով հարց ու պատասխան ե լինում. մի զվարթ յերգով տղիկներն ասում են.

Կտրիճ, դինչ տեսար,
Աղոր երես, այ աղոր երես,
Որ ընկար թուցար,
Օխ իմ պարոն էյնէկ,
Ու հնձկուն եղար:

Իսկ յերիտասարդ տղաների խումբը ակնարկելով ջահել աղջկա կուրծքը, գովում ե նրան հաղար ու մեկ մակը-

դիրներով և սեր խնդրում աղջիկների խմբից: Վերջինները
տալիս են իրենց համաձայնությունը:

Հարրս քեզ հարիկ,
Աղոր երես, այ աղոր երես,
Մարս քեզի զոքանջ,
Օյս իմ պարոն էյսէկ,
Ու ասպարս քեզ աներձագ:

Դժբախտաբար կենցաղային այս մոտիվի չերգերն ա-
ռայժմ միայն մեկ տաղարանում եմ կարողացել հայտնա-
բերել, վորոնք այն աստիճանի աղավաղված են, վոր հա-
վազանց մեծ դժվարությամբ հնարավոր ե մի քանի քառ-
յակ վերականգնել: Բայց այս ավերված քառյակներն ել
կարողացել են ժողովրդական ռիթմիկայի կոկ ու շլացնող
գեղեցկությամբ պատկերների թարմությունը պահել:

Այստեղ մենք ունենք նաև ժողովրդական մանկներ,
անհատական սիրային գեղումներ:

Ես ի քովս նահեցա,
Թուխ մալ ի քուն կար...
Վար կեցա ես զնա պազի,
Նայ պտղն անուշ էր...

Դարձյալ հարց ու պատասխան, սիրային գեղումներ,
կենցաղ:

Թո՛ւխ, ամ ի՛նչ ես կորուսեր,
Պտուտ ի ման դաս...

—Կորուսի աւղս անկճէս,
Մտտիս մատիցէս...

—Արի առնում քեզ ի ձիոս,
Զ ովս ի ման դամ...

—Կու վախեմ մորբցնես,
Զուապս հանել տաս... և այլն

Սիրային մրմունջներով ժողովրդական ստիլը խիստ
տարբերվում ե անհատական ստեղծագործություններից:
Առավել ես 13—14-րդ դարերի սեր յերգող վանականների
սիրամոլությունից, վորոնց մեջ ծառացել ե աշխարհիկ

Քոխարնիկ մոտիվ (Հաղարտապետի Պես. Չոռագրատուն-Բաշեհաղարնի հայկական հին
մուսուլմանական)

մարդու կաշկանդված սերը և վեր ե ածվել տուփանքի՝
Այնուհետև առատորեն մենք ունենք հարսանիքի չերգեր,
վորոնք ըստ սովորութեան վորոշ պրոցեսի յեն յենթարկ-
վել և շարադրվել բազմաթիվ քառյակներով, յեռատողերով
կամ հնգատողերով: Հարսանիքի յերգերի մեջ գովեստի ա-
ռարկան նորահարսն ու փեսան են, վ. ըրոնք իւրե ուրվա
հերոսներ «Թագուի» և «Թագավոր» են հորջորջվում.
նրանց շրջապատում են «մականներն»¹⁾ ու յերխտասարդ
աղջիկները. յերգում են և հարս ու փեսային գովեստներ են
շռայլում:

Թէն վարդըն ընտրով,
Թէն վարդըն ընտրով,
Էսո նրան հատըս ամարով,
Աստուած շնորհաւոր
Թագաւորին վաճառն,
Որ արաւ Թագաւոր:

Կամ՝

Թէ տան'ւ ընտանի,
Թէ տան'ւ ընտանի
Տունկն պատրաստէր,
Որ երթար աճէր:
Աստուած շնորհաւոր. և այլն:
(395)

Ժողովրդական սովորութիւններն առատորեն սփռու-
ված են անցյալի գրականութեան մեջ, մարդը հարսանիք ե
անում,— գովում ե, տուն ե շինում — յերգում, գովում ե,
ձի յե նստում,— նույնպէս. տոնախմբութիւնը, մասսայա-
կան խաղը, սպորտը մի խոսքով մարդու առօրեան, ինչ
վոր արտադրում ե, բոլորը յերգվել են: Բարեբախտաբար
բոլոր նմուշները կան և յեղած փշրանքների վրա հնարա-
վոր ե վերականգնել միջնադարեան կենցաղի պատմու-
թիւնը: Ահա մի յերգ նորակառույց տան մասին.

1) Մական — ազապ տղաները, վորոնք հարսանիքի ընթացքում
ուղեկցում են փեսային:

Եկե՛ք ախար նոր խնդանք...
 Որ ամէն շինանք տւրինած...
 Այս տունս աստուծով շինած...
 Իւր ամէն զորոքն աւրանած...
 Քարերն էր քաշանց բերած, —
 Գերանն էր նշու բերած, —
 Տաշած էր տաշկոյ հանած... և այլն

(395)

Հապա ժողովրդական լերգիծանքը, վերքան սարա-
 վաստիկ և.

Էշն որ ախտոն կապ մնայ,
 Տերն և ոռնայ, զարի չի տայ,
 Մտոքն շատ դարի կուտէ,
 Վասն այնորիկ շատ կու գտայ:

Նոյնպէս և դու, թաշիկ էրէց,
 Դէմ կերակրոց թուրք կու տաս,
 Երազիտ շատ բաներ տեսնուս,
 Երբ որ զարգունս՝ իրք մի չիքայ:

(395)

Այնուհետև մեծ տեղ և բռնել մեռելներին վրա հյուս-
 ված վողրը, վորը նուէնպես մարդկային առորյայի սովո-
 րութիւններէց մեկն և: Հարադատից ա՛ ջատվելու մրմուջն
 առանձին թափով և արտահայտել ժողովրդական տաղը:
 Մեռելներին վորոշ սգահանդեսով ճանապարհ գնելը վաղե-
 մի սովորութիւնն է, վոր գայիս և անհիշելի ժամանակնե-
 րէց և վեր և ածվել, դրամատիկ ձևի, վորին ուղեկցում և
 տխուր յերգը: Առանձնապես հուզիչ և մանուկների վրա
 հշուտված վղբը, վորի մեջ մայրը թվում և սիրած զավա-
 կի դժբի, աչքերի, դուրեկան ձայնի, և այլն բարեմաս-
 նութիւնների կորուստը: Մոր զգայուն սիրտն իր զավա-
 կին զարգարում և քնքուշ խոսքերով:

Պակաս տեղ չի գրավում բողբը բռն ի ամուսնութեան
 դեմ, իբրև կնոջ զարթոնքը՝ միջնադարյան մոռայլ, կնոջ ու-
 սերին ուժով փաթաթված տղամարդու իշխանութեան դեմ:

Այստեղ ել, ինչպէս գրական մշուս ձևերի մեջ, սուր
 լողոք կա տնտեսական անհավասարությամբ. պայմանա-
 վորոված հասարակական յերևույթները դեմ: Փողն ու ինչքը
 մարդուն հզոր են դարձնում, հարուստն ամեն ինչ նվա-
 ճում և փողով — տնտեսական հղորակությամբ: Նա նվաճում և
 նաև կնոջ սերը: Տիրող դասակարգն իր վայելքների համար
 աղքատին զրկում և սիրելու հնարավորությունից, մի բա-
 ռից, վրի մեջ ամեն վոք ազատ և. բայց կինը վաճառքի
 առարկա չէ, հարուստն իսկույն չանթում և իր ունիւթ
 աղջիկը, իսկ խեղճ սիրահարը, վոր հարուստ չէ, թող մոր-
 մոքա.

Երեկ ցորեկով, բարով,
 Տանէին մէկ եար մի ճորով,
 Զնայ ճորով չէ՞ տարած,
 Կամ թափած է զինքն զբամով:

Ապա յերգիչը բողբոսում և դրամով ձեռք բերված սի-
 բո դեմ: Գոված սերը պոռնկություն և, սերը փոխադարձ
 պետք և լինի:

Սէրն ուր դրամով լինի,
 Զինքն երեւ պիտի կրակով:
 Սէրն խնձորով պիտի,
 Ու դրամ-դրամ շեքերով:

(2394)

Բռնի ամուսնության դեմ ծառայած բողոքը, նաև
 որինական ճանապարհով սիրած կնոջը տիրանալու անկա-
 բողությունը պեր և անվում առևանգման, ուստի տղա-
 մարդը, յեթե տնտեսական միջոցներէջ զուրկ և և դժվար
 և իրեն համար կին ձեռք բերելը, նա գիմում և առևան-
 գությանը.

Կամ սո, կամ խաբուլ արայ,
 Կամ զբրէ զանձո քեզ ծառայ,
 Թէ չէ՞ առ ու փախ կանեմ,
 Աչքդ լաց անձըդ երեբայ:

(2394)

Ահա այն սարսափելի սովորութիւնը, վոր յեղել ե
շատ ժողովուրդներ ժեշ, մանավանդ արեւ լյան, վոր կինը
բոլոր իրավունքներէց զուրկ լինելով՝ անձամբ չի կարո-
ղացել իօ ճակատագիրը տնորինել իր կենցաղի հարցու-
Այդ պատճառով եւ այս թեման թարմ ե մնացել մինչեւ
իսկ կապիտալիստական հասարակարգում, ուր կնոջ առե-
վանգումը կատարվում ե «քաղաքակիրթ» ձեերով, կինն
իբրեւ ապրանք՝ բուրժուական աշխարհում ցուցադրելի ա-

Զարդանկար հայկական հին ձեռագրերից (Պէտ. կերպարվեստի թանգարան)

ռարկա յե դարձել, վորի հետեանքով պոռնկութիւնը կա-
պիտալիստական հասարակութեան պալարն ե դարձել-ե ծանր
հետեանքներ ե բերում աշխատավորներին:

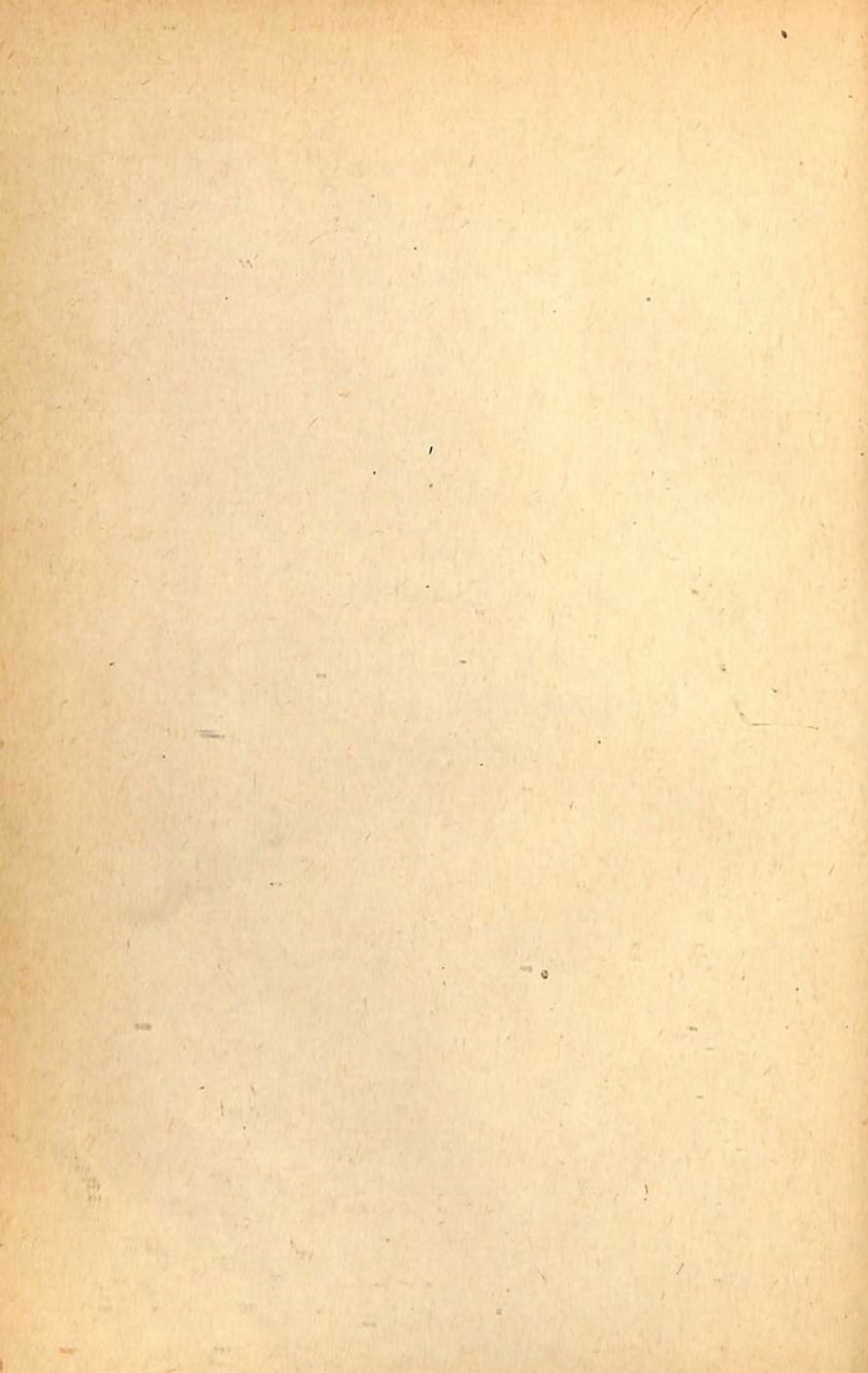
Ահա մոտավորապես այն ժամանակաշրջանը, յերբ
հանգես յեկավ Ֆրիկն իր քնարով: 10—14-րդ դարի աշ-
խարհիկ գրականութիւնը մի ընդհանուր միջավայր ե,
վորի հետ շաղկապվում ե Ֆրիկի քաղաքական պոեզիան:
Այն ամբողջ թափը, վորով հանգես ե յեկել միջնադարյան
տաղանդավոր պոետ — քաղաքացին, պայմանավորված ե

դասակարգային ուժեղ թախուժներով, իսկ այդ բախում-
ներն արձագանք են գտել գեղարվեստական գրականու-
թյան մեջ, ստեղծել նաև կուլտուրական այն միջավայրը,
վորը կարող եր ծնել և պետք է ծներ միջին դարերի այդ
խոշոր գեմեղրատ քաղաքացուն — սլոետին՝ Ֆրիկին:

Ա. ՂԱՆՍԻՍՅԱՆ

ՖՐԻԿԻ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ընդամենը ակնարկ

Մեզ հասած մեր անցյալի (հին և միջնադարյան) գրական ժառանգութիւնը թէ իր բովանդակութեամբ, և թէ ձևով մեծ մասամբ կրօնական և: Նույնիսկ այն գրական հուշարձաններում, վորոնց նշուծը վերցված և աշխարհիկ կյանքից, նկատելի յե կղերական գաղափարախոսութեան ուժեղ կնիքը: Յեւ այդ բնական ու հասկանալի յե, վորովհետեւ տիրապետող դասակարգը յեղել և կղերա-Ֆեոդալական դասակարգը և հիշյալ գրականութեան ներկայացուցիչներն ու ղեկավարներն ել մեզանում դարեր շարունակ յեղել են կրօնավորները: Կղերական իդեոլոգիան և նաև մեր հին պատմագրութեան տոն տվողը: Մեզ հասած գրավոր պատմական հուշարձանները (մատենագրական աղբյուրներ) հաճախ կամ ղեպքերի չոր արձանագրութիւններ են, կամ դանաղան կրօնական անձանց և յեկեղեցական առաջնորդների կյանքի ու գործունեւթեան նկարագրութիւններ:

Հայոց հին և միջնադարյան գրականութեան տիրող ընդհանուր մռայլ չեղնականարի վրա իրեն ասողեր փայլում են ժողովրդական ստեղծագործութեան («Գողթան չեղեր», «հայրեններ») և միջնադարյան աշխարհիկ բանաստեղծութեան մեզ հասած հատ ու կենտ նմուշներն ու պատուիրները: Վերջիններս պերճախոս ապացույցներ են այն բանի, վոր տիրող պաշտօնական գրականութեանից բոլորովին անկախ և նրան դեմընթաց մեզանում գոյութեւն

ե ունեցել իրական կյանքից բոլորով և այդ կյանքը բանաստեղծորեն վերարտադրող մի առողջ ու թարմ գրական հոսանք: Դրա արտահայտություններն անկասկած յեղել են բոլոր դարերում. բայց մեր հին գուսանական չերգերի նման գրի չառնվելով վոչնչացել են, և միայն 13-րդ դարից մասամբ սկսել են գրի առնվել: Ժողովրդական չերգերի և միջնադարյան աշխարհիկ բանաստեղծության նյութն են կազմել՝ բնությունը, սերը, աշխարհիկ վայելքների ու հաճույքների գովքը, գինու և ուրախության, սգո և սղանդրատուության և այլ մոտիվները, վորոնցով միջնադարյան հայ աշխարհիկ բանաստեղծների ու ժողովրդական չերգիչների աշխարհայեցողությունը հակադրվել և տիրող կրոնական—ավատական աշխարհայեցողությանը:

Պարզ ու անպաճուճ են յեղել այդ չերգերը, բայց շատ ավելի լիարյուն, կենդանի ու առողջ, քան ճգնափորական վոգով և միստիցիզմով հագեցված կղերական բանաստեղծությունները:

Սակայն մեր հին և միջնադարյան գրականությունը մի մեծ բաց ունի—սոցիալ-դասակարգային մոտիվների սակավաթիվ լինելն է այդ: Հիմնվելով գրա վրա, հայ բուրժուական-ազգայնական գրականագետներն ու բանասերները աշխատել են ապացուցել, վոր մեր ժողովրդին առհասարակ հատուկ չի յեղել դասակարգային պայքարը: Նրանք վոչ միայն նեղություն չեն կրել այս ուղղությունը, նորանոր նյութեր գտնելու, այլ ջանացել են կամ լուծության մատնել յեղածը, և կամ դասակարգային պայքարի գոյություն ունեցող սակավաթիվ գրական արտահայտություններին տալ ազգային հակամարտության գունավորում:

Ճիշտ է, մեր հին և միջնադարյան գրականության մեջ համեմատաբար քիչ են պահպանված վերոհիշյալ մոտիվները և այդ այն պատճառով, վոր այդ գրականության տոն տվողը յեղել է յեկեղեցին, վորը պարսավել և հալածել է աշխարհիկ գրականությունը, բայց այդ մոտիվները բարեբախտաբար կան: Բավական է հիշատակել

Վարդան Այգեկցու և Մխիթար Գոշի անուններով մեզ հասած միջնադարյան մեր առակաները, վորոնց մեջ բավական ցայտուն գծազրված ե 12-րդ դարի Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական, դասակարգային և աշխատանքային-արտադրական կյանքի ու ներքին կենցաղի պատկերը, այն կռիվը, ճիշտ ե անկազմակերպ ու հախուռն, վոր մղել են Հայաստանի շահագործվող աշխատավոր դասակարգերը՝ շինականն ու ռամիկը, ընդդեմ հայ և ոտար աշխարհիկ ու հոգևոր ազնվականության:

Անհրաժեշտ ե միայն վեր հանել յեղածը, ուսումնասիրել, մեկնաբանել այն և պրպտումներ կատարել նոր նյութեր հայտնաբերելու համար:

* * *

Մեր միջնադարի աշխարհիկ գրականության դեմոկրատական առողջ հոսանքի մեջ պատվավոր տեղ ունեն 13-րդ դարի հայ նշանավոր բանաստեղծ Ֆրիկի ստեղծագործությունները:

* * *

Այսօր, Շատ թերի և կցկտուր են Ֆրիկի մասին մեր ունեցած կենսագրական տեղեկությունները: Համաձայն նորագույն բանասիրական հետազոտությունների, վորոնք չնչին բացառությամբ հիմնված են նրա տաղերի մեջ ցրված հատ ու կենտ կենսագրական, պատմական և ժամանակագրական ակնարկների վրա, այդ տեղեկությունները հանդնում են հետևյալին¹):

1) Անհրաժեշտ ենք համարում հիշելու, վոր Ֆրիկի կենսագրություն մասին ստորև շարադրված մեր համառոտ ակնարկն ել խիստ թերի յե և կարոտ հետագա լրացման, ստուգման ու ճշման:

1. «Ֆրիկ» յեղել ե բանաստեղծի գրական կամ կեղծ անունը: Նրա իսկական անունը տակավին անհայտ ե: Բանասերներից վոմանք Ֆրիկին նույնացրել են մեր միջնադարյան տաղերգուներից՝ Հովհաննես Յերզնկացու, Սաչատուր Կեչառեցու, Հովասափ Սեբաստացու հետ:

Վերջերս Վաղպատի ձեռագրատան № 3595 տաղարանում, Պատմության և Գրականության Խնստիտուտի գիտ. աշխատակից Յե. Թորոսյանի հայտնաբերած Ֆրիկի «Գանգատ»-ի մի նոր վարիանտը յերկու տարբեր տեղերում ունի Բարսեղ անվան հիշատակությունը: Դրանցից՝

ա) գտնվում ե տաղի վերնագրի մեջ. Բարսեղի ումեմն մարդոյ կռիւ եղեալ ընդ այ կու մեղադրէ և յետոյ...» (այնուհետեւ, ինչպեւ վկայում ե արտագրողը, թերթը պատուած ե և նախադասությունը մնում ե թերի), վոր գրված ե սևով յեղծված կարմրի վրա, և

բ) տաղի քառյակներից մեկում.

«Եւ այս աղգերս՝ որ եմք յերկրի,
նույն այս կերպիւս եմք ի վիճի.
Աս ցոյց թէ հրմէ պիտանի,
Որ Բարսեղս այլ գիտուն լինի»...

Սակայն, ինչպեւ վերոհիշյալ յենթադրությունները (Ֆրիկի նույնացումը միջնադարյան հայ մի քանի բանաստեղծների հետ), նույնպեւ և վերջին հայտնագործությունը (Ֆրիկի տաղի մեջ Բարսեղ անվան հիշատակությունը) չեն լուծում Ֆրիկի իսկական անվան խնդիրը: Առաջիններից բավական համոզիչ փաստերով արդեն հերքել են մեր բանասերները (Գ. Հովսեփյան և այլն), իսկ վերջինը համարում ենք ոտար գրչի (արտագրողի) գործ, վորը հաստատում ե նաեւ վերնագրի յեղծված կարմրի վրա սևով գրված լինելու հանգամանքը:

2. Ֆրիկը հավանորեն ծնվել ե 13-րդ դարի սկզբներին (1210—1220 թվականներ):

3. Նա յեղել ե վոմն Թագվոշի վորդի և Դոդոնայի

Հեղբորորդիւ Այդ մասին և խոսում Ալիշանի արխիվում յեղած անտիպ մի յերգարանից քաղված հետևյալ վկայությունը. «Ոտանաւոր ասացեալ է Ֆրիկն որդի Թաղվոշին եղբորորդի Դոդոնայի ի վերայ իւր մեղացն, ի վանս բանասիրաց», վոր մեջ և բերում Հ. Արսեն Ղաղիկյանը 1909 թվին Վենետիկում հրատարակած իր «Հայկական նոր մատենագիտություն և Հանրագիտարան Հայ կյանքի» խորագիրը կրող աշխատության մեջ (պրակ Ա., էջ 63):

4. Ֆրիկը ունեցել և վորդի, վորին զբաւ և դրել Թաթարների մոտ իր պարտքերի դիմաց, և հետագայում Կորցրել և նրա հետքը.

«Ուսկայ ի պարտուց յահուն
Կու դողամ զինչ ուսին ի քամուն,
Դըրի զիմ որդին դըրաւ,
Ուստի ճուղապ դընալուն,
Միթե Թաղաւորն երկնից՝
Նա բերէ զիմ որդին ի տուն»...

(Ա. 81)

5. Ֆրիկը բաւական յերկար ապրել և Կիլիկիայի պատմական Հարգա (այժմյան Հաջըն) քաղաքում, վորի մասին իմանում ենք նրա «Յաղազս փոշիմանութեան» տաղից.

«Շատ մի դատեցայ, եղբայրք,
Ի Հարգայ ես շատ մի տարի»...

(Ա. 86)

6. Ֆրիկը մեր միջնադարւան մյուս բանաստեղծներից շատերի նման կրօնավոր չի յեղել, վոչ ել ապրել ու դատարակվել և վանքերում կամ ստացել վանական կրթություն, այլ յեղել և աշխարհական, վոր հաստատվում և նրա՝ «Իմ սիրտ վատին մի լսեր» տաղի «Այլ տաղ վասն բարեգործության մարդկան ի Ֆրիկէ աշխարհականէ ասացեալ» (Ա. 76) և «է՛, անորեն և ամբարիշտ»... տաղի՝ «Ֆրիկ հարտար աշխարհականէ» (ՊԳԹ. № 383) վերնագրով:

7. Ֆրիկը յեղել և գրական բաւական բարձր ճաշակի

տեր («Ճարտար աշխարհական»), կրթված, զարգացած ու շրջահայաց մարդ։ Դրա պերճախոս ապացույցներն են նրա տաղերը¹⁾։

8. Մեռել և հավանորեն 13-րդ դարի վերջերին կամ ամենաուշը 14-րդ դարի առաջին քառորդում։

Ֆրիկի մահվան, ինչպես և ծնդյան մոտավոր թվականները դնում ենք ըստ նրա կենսագրիչներից մեկի, վորը գրում է. «Աչքի առաջ ունենալով, վոր Ֆրիկը ծանոթ է 1291 թվականին տեղի ունեցած դեպքերին, փորձենք վորոշել, թե ինքը՝ լերգիչը յե՞րբ պետք է ծնված և վախճանված լինի։—Մի աղոտ ակնարկ այդ մասին գտնում ենք նույն «Ընդդեմ Ֆալաքին» տաղի մեջ։ Ֆալաքից դանապան խնդիրների լուծում խնդրելով, նրան

Ֆալաքն պացխուն կուտա, —
«Մի հաջեր, անդես հալիվոր,
Քանի ես ֆալաք եմ լե՛լ,
Չեմ տեսե քան ըզբեզ մուրր...»

(ԻԷ. 46—47)

Ուրեմն «Ֆալաքը» գրելու ժամանակ Ֆրիկն արդեն «հալնոր» էր։

Մի այդպիսի ակնարկ կա և «Վասն Արղուն դանին և Բուղային» տաղի մեջ, ուր յերգիչը գանգատվում է.

«Աուրես անցաւ հետ Մասասիս,
Եզըր չի կայ, հուն չերկին.
Ցաւս երկարեց, լի յոսկը անցաւ,
Այլ չի մնաց համբերութիւն»։

1) Սխալ է Ֆրիկին բոլորովին անուս և անկիրթ համարելը, ինչպես անում է «Խորհրդային Հայաստան» որաթերթում [ապրիլի 8, № 80 (49—80)] վերջերս լույս տեսած «Ֆրիկ» վերնագրով հոդվածի անանուն հեղինակը։

Ֆրիկի տաղերին ծանոթ մարդը այլ (հակառակ) յեզրակացության է հանդում նրա կրթության և զարգացման աստիճանի մասին։

Այդ տաղը գրված պիտի լինի վոչ կանուխ քան 1291 թ. և հավանորեն նույն այն թվականին, յերբ յուր տարիքի մասին արած ակնարկից տեղեկանում ենք, վոր նորա «աւուրքն անցած» են, վոր ավելի զորեղ արտահայտություն ե քան «հալևոր» յեզրը՝ Ուրեմն «Յալաք»-ը տաղն ավելի առաջ ե գրված, քան «Արդունի և Բուղաչի» տաղը։ Այդ յենթադրելով, վոր «Յալաք»-ն ավելի վաղ արտագրություն ե քան Արդուն խանի տաղը, վորովհետև Արդունի տաղի մեջ նա ավելի լավատես ե, քան «Յալաքի» մեջ, վորի հոռետեսության ակնարկները թերևս 1286 թ. առաջ յեղած պատմական անցքերն են ունեցել ի նկատի, ուր և հիշատակվում ե Սահիպա դիվանի մահը. մյուս կողմից՝ «աւուրքս անցան» յեզրը իբրև տարիք ընդունելով 75—80 տարեկան հասակի մի ակնարկ. ուրեմն պետք ե յենթադրել, վոր Ֆրիկը ծնված պիտի լինի 1210—20 թվականներին և հավանորեն վախճանված ԺԳ դարի վերջերը և կամ ամենաուշը ԺԴ դարի առաջին տասնամյակում, յենթադրելով, վոր «հալևոր» և «աւուրքն անցած» Ֆրիկը կարող եր «սիրող վաներուն» լինելուց հետո ավելի բարեբաաստիկ որեր ունեցած և 10—20 տարի ևս ապրած լինել¹⁾։

Ավելի թերի և հակասական են Ֆրիկի սոցիալական դրուժյան ու դասակարգային պատկանելության մասին յեղած նյութերը։

Այսպես, մի տեղ մտաբերելով իր յերբեմնի վոչ աղքատ կենցաղը, նա դառն հեգնանքով ասում ե.

«Բանի ժողովես դու դանձ,
Ու դումաշ և շատ մի բարիք,
Երբ վայելեցեր աշխարհո՛ւ
Ի լըման դու շատ մի տարիք»...

(Ա. 80)

Մեղադրում ե ինքն իրեն իր կատարած անտնտես ու անժուժկալ ծախսերի համար.

1) Տես «Մոռացված մի հայ յերգիչ», «Արարատ», 1918 թ., ապրիլ — դեկտ., եջ 193—194։

«Զաւարն կեր ու խում արիր,
'ւ հագար ի բուրդ, խաւ մուշտակ»...

(Ա. 80)

Մի ալլ տեղ խոսելով իր ներկա քայքայված տնտե-
սության ու ընտանիքի մասին՝ Ֆրիկը գրում ե.

«Զի գիտեմ՝ թ'ուր մեռանիմ,
Ոչ զոք ունիմ՝ որ թաղէ զիս,
Ո'չ ունիմ տեղ հանդըստեան,
Ո'չ խընդացել եմ յիմ որդիս.
Ո'չ եղբայր, 'ւ վոչ զոք ունիմ,
Որ աւաղէ, ախոսայ զիս,
Ո'չ ծրիմ, ոչ բուսանիմ,
Զերդ զաղընձած սերմ եմ գերիս»...

(Ա. 80)

կամ՝

Ո'չ տուն, ո'չ տեղ ունիմ,
Կու խոցիմ ի յանհաւատնուն,
Կասեն՝ թէ խըմէ գինի,
Որ լինիս զու մի պահ ի քուն,
Ուսկայ ի պարտուց յահուն,
Կու զոգամ զինչ ունն ի քամուն»...

(Ա. 81)

Մեզ հավանական է թվում, վոր Ֆրիկը չեղել է ժո-
ղովրդի ծոցից դուրս յեկած և համեմատաբար չքավոր մի
մարդ (քաղաքացի թե գյուղացի՝ դժվար է ասել¹⁾։ Յեթե
նա յերբևե քիչ թե շատ բարեկեցիկ կլանք և վախելի, աղա-
այդ շատ կարճ է տևել։ Այդ են հաստատում թե «Գան-
գատ»-ի և թե նրա մի քանի այլ բանաստեղծությունները՝

1) Ամստություն է Ֆրիկին ի սկզբանե «բառի բուն իմաս-
տով ընչադուրկ ու խոշտանգված մարդ» համարելը, ինչպես այդ անում
է «Պորհրդային Հայաստան»-ի վերոհիշյալ հոդվածի հեղինակը, Ֆրիկի,
«Թէ ունի (ունեյի. Ա. Դ.) ճորտ ու ծառայ»... արտահայտությունը կա-
մայականորեն դարձնելով «Թէ նա ունի (ով վոր ունի. Ա. Դ.) ճորտ
ու ծառայ»...

դասակարգային շեշտուն մոտիվներով հագեցած մի շարք տողերը, Հարուստ մարդը, թեկուզ և յերբեմնի հարուստը, չեր կարող այնքան հանդուգն և այնպես խիզախորեն ծառանալ տիրող սոցիալական անհավասարությունների դեմ և անել մի շարք համարձակ ընդհանրացումներ վերջինս հետևանքների առթիվ, ինչպես այդ անում և Ֆրիկը:

Այդ և հաստատում նաև այն արհամարհական վերաբերմունքն ու թերազնահաառումը, վոր գոյություն և ունեցել Ֆրիկի դեմ սլաշտոնական գրականության վորոշ ներկայացուցիչների կողմից, և վորոնց նա դառը հեզնանքի յե յենթարկել իր հետևյալ վտանավորով:

«Ֆրիկն ի՞նչ հող և կամ մոխիր,
Որ հանց գոհար բան շարէ նա,
Ո՛չ ծառայել վարդապետի,
Ո՛չ կարգացել աւրել մի նա,
Ո՛չ ի հաւրէ առեր միրաթ,
Այլ յաստուծոյ տուած նորա.
Նա ե՞րբ կարէ հանց բան ասել,
Որ ով կարգայ՝ աւրհնէ ըզնա»:

(Ա. 78)

Վերջապես այդ և հաստատում այն սերը, վոր վայելել և Ֆրիկը ժողովրդական մասսաների կողմից և վորի ապացույցն և նրա տաղերի առկայությունը մեր միջնադարյան հին և նոր բազմաթիվ տաղարաններում:

Իր կյանքով ու ճակատագրով Ֆրիկը բավական մոտ և միջնադարյան հալոցնաւոր առակադիր Վարդան Ալզեկցուն: Ֆրիկի նման վերջինս ել հալածանքի յե յենթարկել հարուստ քաղաքացիների և վաճառականների դեմ գրած իր բանաստեղծական քարոզների պատճառով: Ֆրիկի նման վերջինս ել ստիպւած և չեղել լքել իր հայրենի չերկիրը (Կիլիկիայի

Դուք քաղաքը), և յերկար տարիներ վարել զրկանքներով չի աստանդական կյանք:

Սեղծագործութիւնները. Առանձին մխիթարական վիճակում չի յեղել անցյալում Ֆրիկի թողած գրական ժառանգութեան հալտաբերման գործը: Մինչև որս չունենք միջնադարյան այդ նշանավոր դեմոկրատ բանաստեղծի տաղերի քիչ թե շատ ամփոփ ժողովածուն: Նրա ստեղծագործութիւններին ծանոթանալու համար ստիպւած ենք դիմել զանազան հին ու նոր պարբերականների ու առանձին հավաքածուների, վորոնց եջերում, այստեղ ու այնտեղ, ցրված են դրանք:

Ֆրիկի անունով մեզ հասած առաջին տպագիր տաղը՝ «Է՞ր չես երթար ի միտ ի վար. է՛, գերէվար մարդ ու տխմար»..., «Տաղ Ֆրկանէ ասացեալ» խորագրով, լույս ե տեսել 1513 թ. Վենետիկում վոմի «Մեղապարտ Յակոբ»-ի հրատարակած մի «Տաղարան»-ում: Յերկրորդը՝ «Մարգոյն երբ Դալէհն ու բուրջն ի ֆալաքն չէ ըղորդած», «Վասն Թալեհի և Պոճի, ի Ֆրիկ երգչէ» վերնագրով՝ մի քանի դար անց, Յերուսաղեմում հրատարակվող «Սիրոն» լրագրի 1876 թ. № 1, եջ 13—14-ում: Այնուհետև, 26 տարի անց, Թիֆլիսում հրատարակվում ե Արիստակես վրդ. Տեվականցի «Հայերգ» վերնագրով ժողովածուն (1882 թ., Թիֆլիս), վորի մեջ, ի շարս միջնադարյան ե ժողովրդական մի շարք այլ յերգերի, լույս են տեսնում նաև Ֆրիկի հետեյալ տաղերը.

1. «Կուգես որ ազիդ կենաս, որ ամեն մարդ գքեզ սիրէ...» առանց վերնագրի, «Յաղադս հոգւոյ ե սիրոյ ոտանաւոր է բանս» տաղաշարքում, եջ 32—39.

2. «Միբտ իմ, ընդէր ես խռովեր» «Տաղ Ֆրկան ասացեալ» վերնագրով, եջ 137—141.

3. «Աստված արդար ե յիբաւի ե ողորմած յամհա - նի»..., «Դանգատ, ի Ֆրիկ զըրքոյն» վերնագրով, եջ 143—150.

4. «Ով կու սիրէ կուժ ու կթխայ», «Ֆրկան ասացեալ զայս տաղս» վերնագրով, եջ 186.

Տեվականցից հետո (1885 թ.) Կ. Պոլսում հրատարակ-

վող «Յերկրագունդ» ամսագիրն իր ապրիլ ամսվա համարում (եջ 173—175) զետեղում է Ֆրիկի վերոհիշյալ «Կուղեւս որ ազիլ կենաս» տաղի մի նոր վարիանտը, «Տաղ հոգւոյ շահ» վերնագրով, առանց հեղինակի անվան հիշատակության:

Տասնևեկ տարի անց, (1896 թ. Թիֆլիս) Կ. Կոստանյանի «Նոր ժողովածու միջնադարյան Հայոց տաղերի և վոտանավորների» վերնագրով գրքի Գ. պրակում լույս են տեսնում Ֆրիկի տաղերից յերկուսը.

1. «Կուղեւս որ ազիլ կենաս», եջ 35—40, վորի մասին խմբագրողը տալիս է հետևյալ ծանոթությունը. «Այս տաղն որինակեցինք 1617 թվին Կաֆայում գրված Տաղարանից. տաղի վերնագիրն էր—«Ֆրկան ասացեալ զայս տաղ». ուրեմն չերգիչն է Ֆրիկ: Նույն տաղը կար մոտավորապես 1662-ին գրված փոքրիկ յերգարանում, վորի մեջ նորա վերնագիրն էր—«Տաղ վասն Ազամայ», առանց հիշելու հեղինակի անունը»:

2. «Յիշէ զբան Աւետարանին», «Վասն ողորմութեան» վերնագրով եջ 40—43, վորի վերջում կա հետևյալ ծանոթությունը. «Այս տաղն որինակվեցավ 1617 թվին գրված Տաղարանից. վերնագիրն է «Ֆրիկ ի նոյն բանն ասացեալ վասն ողորմութեան»:

Այնուհետև բավական յերկար ժամանակ Ֆրիկից վոչինչ չի հրատարակվում, մինչև վոր 1912 թվին Փարիզում հրատարակված «Հայ եջեր» վերնագրով միջնադարյան բանաստեղծությունների ժողովածվում, բազմաթիվ հայտնի ու անհայտ չերգիչների ու տաղասացների ստեղծագործությունների շարքում լույս են տեսնում նաև Ֆրիկի հետևյալ տաղերը.

1. «Յիշէ զբանն Աւետարանին, իմաստուն կուսանքն ի նլման»..., «Ֆրիկի ասացեալ վասն ողորմութեան» վերնագրով, եջ 35—37:

2. «Է՛ր չես երթար ի միտ ի վայր, է՛յ, գերեվար

մարդ ու տխմար»... «Տաղ Ֆրիկէ ասացեալ ի վերայ մեծատանն և աղքատ Ղազարին» վերնագրով, հջ 38:

3. «Է՛յ, Ֆալաք, երբ ծոխս, մարդուն զորն ի բուն-փորես նորա հոր», «Ֆրիկ, ընդգեմ Ֆալաքին» վերնագրով, հջ 39—40:

4. «Յորժամ որ մահըն մոտենալ մարդոյն...», «Ֆրիկի տաղն» վերնագրով, 41—42:

5. «Այս է համասփիւռ ծաղիկն, որ թափէ զմարդն ի մահուն...», «Ֆրիկ» վերնագրով, հջ 42:

6. Քան զքեզ ծանոթ չունիմ, այս դբրանես ռւր հեռանամ «Աղոթք» վերնագրով, հջ 42—43:

«Հայ եջերում» հրատարակված Ֆրիկյան վերոհիշյալ տաղաշարքից տարիներ անց, տարբեր տեղերում, լույս են տեսնում բանաստեղծի հետեյալ տաղերը.

1. «Փառք աստուծոյ միշտ կենդանոյն...», «Վասն Արդուն զանին և Բուղային» վերնագրով («Արարատ» ամսագիր, 1918 թ. ապրիլ-դեկտեմբեր, հջ 171—177):

2. «Ֆրիկի երգն է»..., «Հին յերգ մը» վերնագրով («Կոչնակ», 1922 թ. հջ 1262—64, 1294—96):

3. «Փառք Աստուծոյ միշտ կենդանոյն»..., «Նորին Ֆրիկանն ասացեալ վասն Արդուն զանին և Բուղային» վերնագրով («Հայաստանի կոչնակ». 1923 թ., հջ 264—65):

Ահա Ֆրիկի անունը կրող կամ նրան վերագրված, մեզ հայտնի, այն բոլոր տաղերն ու պատառիկները, վոր տպագրված են մեր պարբերականներում ու առանձին ժողովածուներում 1513 թվից մինչև մեր օրերը:

Անցյալում պակաս անմխիթար վիճակում չի յիղել և Ֆրիկի գրական ժառանգության հետազոտության—ուսումնասիրության գործը:

Բացի մի քանի աննշան հոգվածներից ու կցկտուր դիտողություններից, վորոնք ցրված են մեր միջնադարյան պոեզիային նվիրված ժողովածուների առաջաբաններում, զանազան պարբերականներում և այլն, վորոնք գուրկ են վորևե արժեքից, հայ բուրժուական-նացոնալիս-

տական գրականագիտութիւնը Ֆրիկի մասին վոչինչ արժեքավոր գործ չի տվել: Դեռ ավելին. նա ամեն կերպ աշխատել է նրան անտեսել, վորի հետևանքով մինչև որս ել մենք չունենք Ֆրիկի գրական հասարակական դիմանկարի քիչ թե շատ լրիվ ու ճիշտ պատկերը: Տակավին չեն լուսաբանված նրա պոեզիայի բովանդակութեան ու արվեստի առանձնահատկութիւններն ու արժանիքները:

Ֆրիկի տաղերը հայ բուրժուական եսթետների ու բանասերների կողմից, չնչին բացառութեամբ, վորակվել են իբրև «բարոյախոսական խրատներ», «միստիկական զգացմանց արտահայտութիւններ», «խրատական բանաստեղծութիւններ», «անհավասար, հաճախ վոչ գերծ կրկնութիւններե, տկարութիւններե և տափալութիւններե», «ոսմիկ, պարզուկ» վոճով գրված և այլն: Կամ արժեքավորվել են հետևյալ վոչինչ չասող ընդհանուր բառերով ու նախադասութիւններով... «բարակ զգացմանց և ուղիղ մտաց տեր, նաև ճարտար տաղաչափ պես-պես վանկերով, նորանուն քերթող մը», «յուր լավ մասերուն մեջ՝ ինքնուրույն համ մը և գուշն մը ունեցող» և այլն և այլն:

Հաջ աղգայնական գրականագետներն ու բանասերները անհրաժեշտ վերլուծման չեն յենթարկել Ֆրիկի ստեղծագործութիւնների բովանդակութիւնը, չեն տվել, և չեւին ել կարող տալ, վերջիններիս արժանի գիտական գնահատականը: Նրանք ջանացել են Ֆրիկին դուրս բերել վորպես մի բարոյախոս հեղինակ, նրա գանգատն ու բողոքը՝ տիրող սոցիալական անարդարութիւնների ու աստուղեւ համարել Ֆրիկի անհատական—ընտանեկան ճախրողութիւնների արտահայտութիւն: Ավելին: Նրանք աշխատել են աղգային գունավորում տալ Ֆրիկի գանգատին:

Այսպես ըստ պատկերի յուրում մեկնաբանելով մեր նշանավոր դեմոկրատ բանաստեղծին, նրանցից մեկը Ֆրիկի դերը տեսնում է այն բանում, վոր՝ «Մինչդեռ Հայոց աշխարհի հին գրողների մեծագույն մասը... հայերի գլխին յիկած գժբախտութիւնները վերագրում են սրանց մեղ-

քերին, Ֆրիկն ըմբոստանում ե նույնիսկ ասածու դեմ և գանգատվում ե նրա անտարբերության համար դեպի հայ ժողովուրդը, վորին նա սպանիչներին և կողոպտիչներին ե մատնել միանգամայն...»:

Մեկ ուրիշը Ֆրիկի մեջ տեսնում ե ազգային գիտակցության մի յերգչի «...Հանձին Ֆրիկի, - գրում ե նա, - ունենք ազգային գիտակցություն և վոգի զարթեցնող մի քնքուշ յերգիչ, համոզված քարոզիչ, վոր մի բնական հակընթաց շարժում եր լուր շուրջը կատարվածի...»: Մի յերրորդը նրան համարում ե հայ ժողովրդի «անորեններուն ձեռքն կրած տառապանքներու» յերգիչ և այլն և այլն:

Ֆրիկի ստեղծագործությունների դեմոկրատական եյության նպատակադրւալ սքողումը, նրա բողոք-գանգատին ազգային բնույթ տալու վերոհիշյալ ակնհայտ հակագիտական, նացիոնալիստական տենդենցները բղխում են հայ ազգայնական գրականագետների ու բանասերների բուրժուա-նացիոնալիստական հայացքներից և վոչ մի ընդհանուր բան չունեն միջնադարյան հայ նշանավոր դեմոկրատ բանաստեղծի ստեղծագործություններում սփռված քաղաքացիական և սոցիալ-դասակարգային առողջ մոտիվների հետ: Խորհրդային գրականագիտությունն ե, վոր պետք ե վեր հանի Ֆրիկի, միջնադարյան մեր այդ դեմոկրատ բանաստեղծի, իրական արժանիքները և վորոշի նրա խոշորագույն դերը մեր գրականության պատմության մեջ:

Ֆրիկի թողած գրական ժառանգությունը, վոր հասել ե մեզ բանաստեղծի անունով կամ վերադրվել նրան, իր բովանդակությամբ (թեմատիկայով) միորինակ ու միատարր չե: Նրա ստեղծագործության հիմնական ուղղություն հանդիսացող քաղաքացիական դեմոկրատական բանաստեղծությունների («Գանգատ», «Ընդդեմ ֆալաքին» և այլն) կողքին կան նաև խրատական — բարոյախոսական և կրոնական բովանդակությամբ տաղեր («Յիշէ զբան աւետարանին...»),

«է՞ր չեա երթար ի միտ ի վայր...» և այլն), վորոնք դարձ-
յալ ըստ ելուծյան հակադրվում են կղերա-Ֆեոդալական-
դասակարգերի ներկայացուցիչների ստեղծագործություն-
ներին:

Այսպես, որինակ, նա յերգել և Ալեքսիանոսի ճգնա-
վորի՝ դեպի «անցավորական փառքն ու պատիվը» ունե-
ցած արհամարհանքն ու «խոնարհ և ուղիղ» սիրտը, բայց
յուրորինակ շեշտով:

«Այլ տե՛ս զկամաւոր աղքատն՝ Ալեքսան մարդն աստուծական,
Թէ՛ ո՛նց անարգեց ըզփառքն եւ զպատիւն անցաւորական.

Խոնարհ և ուղիղ սրտիւ՝ համբերել վշտացն ամենայն,

Անանց թաղավորութեան նա հասաւ ընդ սուրբս ամենայն...»:

(ՀՆ. 36)

Ամեն մի դանձից բարձր և համարել բարությունն
ու իմաստությունը, վոչ թե սովորական կրօնական
բարոյական խրատի իմաստով, այլ իր աչդ խրատի մեջ
դարձյալ սոցիալական շեշտ մտցնելով.

«Այլ քան զգանձ և ըոգակ բարութիւն է խիստ պիտեւան՝

Բարեաց եղի՛ր դու պատճառ՝ ստատնայքն յամօթ լինենան.

Կովոյ ժամն երկաթն է լաւ քան զոսկի ակունք պատուական,

Աշխատիս իմաստութիւնն է բարի, քան զգանձ անցական»:

(ՀՆ. 36)

Յերգել և աղքատասիրությունը, պահքն ու աղոթքը,
բայց վոչ յերբեք այն իդեալականացնելու նպատակով.

«Աղքատասիրութիւնն ու պահք եւ աղօթն ընկերք են իրաց,

Սիրէ՛ զատ իրեք բանիկդ, որ փրկիս ի մեծ տանջանց...»:

(ՀՆ. 37)

Խրատել և այս աշխարհի ունայնության մասին, սա-
կայն առանց կրօնական միստիցիզմի.

Լըսէ՛ զխրատ ի Ֆրբիկէս, խսկի այս կեանքըս շահ չի կայ,

Ֆրբիկըն հանց բան է խոսել, որ ամենայն միտք իմանա,

ձգտարիտ է բանն ու կայ, որ այս կենցաղս յարդն խաբ կու տա»:

(ՀՆ. 41)

Հատկանշական ե նաև այն, վոր Ֆրիկի խրատական —
բարոյախոսական այն տաղերը, վորոնք հասցեյազրված են
հարուստներին, նրանց փառքի ստրկական գովքը չեն, այլ
այդ մեծատունների հարստութեան ու արտաքին փայլին
խեղքը, հանճարն ու գործը հակադրելու տաղեր.

«Մի՛ գովեր ըզկերպ մարդոյն՝
Կամ ըզգանձ անթիւ անցական,
Այլ զխելքն և զեմաստութիւն
Եւ զհանճարն և զգործքն ի լրման...»
(ՀԵ. 37)

Հեղինակը կոչ ե անում հարուստներին՝ վողորմու-
թյուն տալու աղքատներին և դրանով գեթ մասամբ լվա-
նալու իրենց «մեղաց ալտը».

«Զարթի՛ք, անհոգ մի՛ կենաք,
Զձեր մեղաց աղտըն լրացէ՛ք,
Աղքատաց ողորմութիւն՝
'ւայնով զձեր մեղքըն քաւեցէ՛ք»:

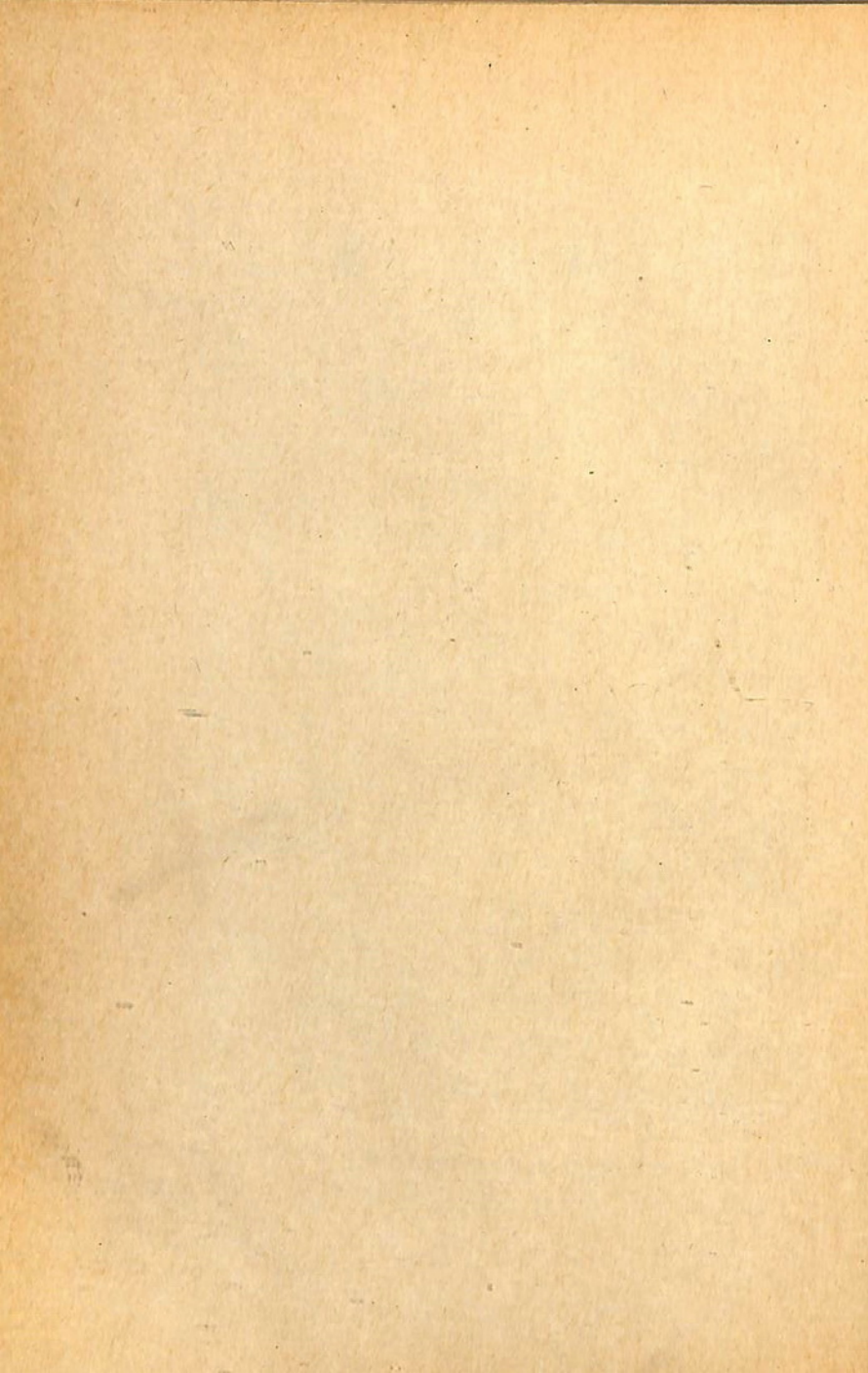
(ՀԵ. 33)

Այլապես, ինչքան ել նրանք շոայլ կյանք վարեն և
ամբարտաւանանան, միևնույն ե՝ վերջը մեռնելու չեն «հընց-
կուն հիմար».

«Քանց զմեծատունն այլ ո՛վ հարուստ,
Անչափ ունէր ակն ու ճոհար,
Հապայ հազներ ցեղք ի ցեղաց,
Փողպատն ամէն մարդարտաշար,
Ի կերիւտւմ շուրջ կուգար՝
'ւի անդենէ չունէր խապար,
Ամբարտաւան կեցաւ զամէն,
Յետոյ մեռաւ հընցկուն յիմար»:

(ՀԵ. 37)

Նորից ենք շեշտում՝ Ֆրիկի խրատական բարոյախո-
սական և կրոնական տաղերը հիմնականում տարբերվում

են թե նրան նախորդող կրօնական—դիդակտիկական բանաստեղծություններից և թե նարեկացու ճգնափորական և Շնորհալու հայրենասիրական փոքերգություններից: Մինչդեռ առաջինները ծնված էին քրիստոնեական լծաերին հանդիսավորություն տալու համար, իսկ յերկրորդները արտահայտություն էին 10-րդ դարում Հայաստանում զարգացած քրիստոնեական միստիցիզմի (նարեկացի) և 12-րդ դարում նորոգ քաղաքական պայմանների (սելջուկների տիրապետություն) հետևանքով առաջ յեկած ազգահավաքման և համազգային հայրենասիրության գաղափարի, Ֆրիկի վերահիշյալ տաղերը նրա դասակարգային անհատական—ընտանեկան անհրապույր կյանքի և շրջապատի սոցիալական ու ազգային անհավասար ու անարդար դրությունն արտահայտություններն են:

Բացի այդ, ինչպես ասել ենք արդեն, նրա այդ բարոյախոսական գրվածքները հիմնականը չեն բանաստեղծի դեմքը պարզելու համար: Հետզհետե յետ մղելով իրենից տիրող կրօնական գաղափարախոսության ազդեցությունը, Ֆրիկը սկսում է յերգել քաղաքացիական—դեմոկրատական մոտիվներ: Այս նոր մոտիվներով է, վոր Ֆրիկը պետք է մտնի և մտել է արդեն մեր գրականության պատմության մեջ, վորպես նրա վաղ շրջանի խոշորագույն ներկայացուցիչներից մեկը:

Ֆրիկի ստեղծագործության մեջ առաջ յեկած վերահիշյալ բեկման ցայտուն արտահայտություններն են՝ նրա հռչակավոր «Գանգատը», «Ընդդեմ Փալաքին» և մի քանի այլ տաղեր: Վերջիններիս մեջ Ֆրիկը խոսում է մարդկային կյանքում գոյություն ունեցող՝

1. Բնական, ազգային և կրօնական տարբերություններին,

2. Սոցիալ-դասակարգային անհավասարությունների,

3. իրապրած դարաշրջանում (13-րդ դար) Հայաստանում տեղի ունեցող տնտեսական և քաղաքական տեղաշարժերի (թաթարների արշավանքը), և

4. Իր անձնական—ընտանեկան կյանքի ու կենցաղի մասին:

Այսպես, հայտնի «Գանգատ»-ում վեճի բռնվելով ասածու հետ, Ֆրիկն ամենից առաջ կասկածի տակ և առնում աստվածաշունչը և իր զարմանքն և հայտնում աստծուն՝ գոյություն ունեցող աշխարհի աղղերի և վերջիններիս մեջ յեղած տարբերությունների առթիվ:

«... Գեմ մեկ Ազամ էր ի գրախտին
Եւ մէկն Եւա իւր նմանին
Եւ մէկ բարբառ համազգային,
Մինչև կերեալ պտղոյ ծառին:

Արդ այս բանս է հիանալի,
Եւ տուաւ զարմանալի.
Թէ մեկ Ազամ և յեվայէ,
Ո՞րքան աղղեր ծնան յերկրի:

Մէկն է ձրհուտ Երբայցի,
Եւ մինն Արաբ, Հագարացի,
Մէկն է Ալան Արեորդի,
Մինն է Թովիշ և Ափսաղի»...

(Տ. 143)

Արձանագրում և այդ հողի վրա նրանց մեջ յեղած անհամաձայնությունն ու հակամարտությունը.

«Ուրիշ լեզու ամէն մէկի
Որ մէկ-մէկի ոչ համարի»...

(Տ. 143)

Այնուհետև նա տալիս և մարդկային կյանքի առողջության, ժառանգներ ունենալու, մարդկանց արտաքինի և այլն մեջ յեղած անհավասարությունների պատկերը.

«Որ մէկն ապրի տոսն տաբի
Մէկն հարիւր այլ ավելի.

Մէկն ոչ ի տասն հասանի,
Երկու-երեք ամսոց մեռնի:
(Տ. 145)

.....

Մէկինն մէկ որդի լինի,
Անօր անժամ նա մեռանի.
Մէկն այլ ունի շատ մի որդի,
Անտի ոչ մազ մի չպակասի:
(Տ. 146)

.....

Մէկն կերպիւ է տնազելի,
Է ախտ երես և աղտեղի.
Մէկի ձեռուին է գերդ գողի,
Որ ոչ կարէ կուրդակ ջորի»...
(Տ. 149)

Նույն «Գանգատ»-ի մեջ Ֆրիկը նկարագրում է նաև հասարակական կյանքում գոյություն ունեցող անհավասարությունները: Իրենեղ պատկերներով և ցայտուն հակադրություններով նա տալիս է շահագործող և շահագործվող կամ հարուստ ու աղքատ դասակարգերի նյութական—ընչքային գոյավիճակների մեջ յեղած խոշոր տարբերությունները: Առաջինների՝ շռայլ ու ճոխ, և յերկրորդների՝ խեղճ ու անհրապույր կյանքը.

«Մէկն ի պապանց պարոնորդի,
Մէկն ի հարանց մուրող լինի.
Մէկին հազար ձի և ջորի,
Մէկին ոչ ուլ մի ոչ մաքի:

Մէկին հազար զեկան ոսկի,
Մէկին ոչ փող մի պղնձի.
Մէկին հազար հատ մարգարտի,
Մէկին ոչ ուլնիկ մի ապիկի:

Մէկին հազար դառնով մաքի,
Մէկին ոչ մէկ չորքոտանի:

Մէկին բենեզ և ծիրանի,
Մէկին բրդէ շալ մի չանկնի՞

Մէկն ատաս և դրմզի,
Մէկն շապիկ մի չի հասնի.
Մէկն հարամն յաջողի,
Մէկն հալալն կորուսի՞..

(Տ. 146—147)

Ընչքային այս անհավասարութեան հողի վրա մար-
դիկ բաժանվել են՝ «բախտավորների» և «անբախտների»
չերկու տարբեր և իրար հակադիր բեռներին: Դրանցից ա-
ռաջինը՝ չնայած իր բոլոր արատներին, իր ունեցվածքի
շնորհիվ մեծարվում և հարգանք է վայելում:

«Եւ բաղգաւորն¹⁾ մեծարի,
Բազում հարկիք նա րնդունի,
Որ թէ կոյր է միականի,
Կամ խեղ և ծուռ միտանի»

(Տ. 148).

Եւ զինչ այլոյ առնա լինի,
Ամենեկն այն չերևի.
Այլ յամենից նա մեծարի,
Եւ իւր հարկիքն շատ լինի»

(Տ. 149)

Յերկրորդը՝ հարստութիւն և բախտ չունեցողներէ
խումբը, դժբախտ և, և դատապարտված կուլ գնալու հե-
ղեղին:

«Եւ նա տուլաթ և բաղդ չունի,
Եւ ոչ շնորհ խոսից կարգի-

1) Բախտավոր բառին համանիշ, Վաղպատի Ձեռագրատուն-Մա-
տենադարանի № 3595 ձեռագրում (Տաղարան) նորերս գտնված Ֆրիկի
«Գանդատ»-ի մի նոր վարկանտում, գործածվում է «աւալաթուոր»
բառը (հջ 106 ա—109 ա):

Նա թող հեղեղն զնա տանի,
Բարէ կարկուտն այլ աւելի:

(Տ. 145)

«Բախտավորներին» շարքում, աշխարհիկ ֆեոդալներին՝
«Ապապանց պարոնորդիներին» կողքին, Ֆրիկը չի մոռանում
գլխաւոր և հոգեւոր շահագործողներին ևս:

«Բաղդաւորն գայ ճոճկտալի,
Քայ և նստի յաւագ բարձի.
Լուծն ի փորին ի շուրջ անցնի,
Շւ ալելու մի չի դիպնի:

Բայց վասն մէկ աւուր տանի,
Որ թէ զատիկ այլ տոն լի է,
Նա խաչհամբոյր իւրն շատ անկնի,
Մորթ և էրի և քաղանի»

(Տ. 148)

Հարուստները ցոփության մեջ են թաղված, աղքատներ-
ը՝ պարտքերի: Այդպիսի մի աղքատ ել ինքը Ֆրիկն և.
նա գրում և.

«Է՛, Ֆրիկ, հանց դիտացիր, թէ ծերության չգլորիս.
Այլ չունիս փող մի պահած, որ զքեզ թաղեն, երբ մեռանիս...»:
(Կէ. 105)

Ֆրիկի ստեղծագործություններում արձագանք են
գտել նրա աղբած դարաշրջանի հասարակական-քաղաքա-
կան տեղաշարժերը. սեփական և ոտարազգի հարստահա-
րիչների կողմից հրահրվող աղքատիշյան կռիւներն ու կո-
տորածները և վերջիններիս հետևանքով աշխատավոր, ըն-
չազուրկ ժողովրդի անլուր տառապանքները:

«Հիմիկ դժարեց բաներս,
Որ թաթարն եղավ թաղավոր.
Զրկեց ամենայն աշխարհս
Ու զգողերն եղիւր մեծաւոր»

(Ա. 190)

Գրում եմ Ձերիկը, խոսելով՝ թաթար իշխանավորներին՝
տիրապետութեան հետեւանքով իր և իր նման ընչազուրկ
մարդկանց առանց այն եւ ծանր վիճակի եւ ավելի ծան-
րացման մասին:

«Ո՛չ տուն, ո՛չ տեղ ունիմ,
Կու խոցիմ ի յանհաւտանուն,
Կասեն՝ թէ խեղճ՝ գինի,
Որ լինիս դու մի պահ ի քուն,
Ուսկայ ի պարտուց յահուն,
Կու դողամ գինչ ուռն ի քամուն,
Դրբի գիմ որդին գրբով,
Ուստի ճուղապ գընալուն...»

(Ա. 81)

Պատմում եմ նա թաթար իշխանավորներին ու հարկա-
հաններին շահագործման ու թալանի հետեւանքով իր քայ-
քայված ընտանիքի ու տնտեսութեան մասին:

Վերոհիշյալ տողերի մեջ տրված և վոչ միայն Ձերիկի,
այլ և թաթար հարկահանների ճիրաններում թվրացող՝
ներա նման հազարավորների վողջ ծանր կացութիւնը,
վորի իրական ու ճշմարտապատում պատկերը գտնում ենք
ժամանակակից մատենագիր Կիրակոս Գանձակեցու մոտ:

«...աշխարհագիր առնել յամենայն ազգս,—գրում եմ Գան-
ձակեցին թաթար հարկահանների մասին,—որ ընդ ձեռամբ նո-
ցա էին հնազանդիւ... սկսեալ ի տառնամենից և ի վեր ընդ գրով
հաժարոյ արկանել զասենեսին, բայց ի կանանց, եւ յամենեցունց
պահանջել խտապուլս հարկս, աւելի քան դկար մարդոյն, և
սկսան չքաւորել, և նեղելն անհնար կտտանօք և չարչարանօք և
գեղոցոք... և որ ոչ կարէր հասցւցանել զսակն՝ զմանկունս նոցա
առնուին ընդ պարսուց...»¹⁾;

Քիչ անց՝ նույն պատմիչը գրում եւ.

1) Տե՛ս Գիրակոս Գանձակեցի, «Պատմութիւն Հայոց», Քիֆլի, 1909 թ., էջ 348—349:

Արդոյ որ առեին և պարծնի
ի քաղաքի և ընդքաղաքի

և շատ ևս ինչ լսեաց

և ընդքաղաքի աշտեստի ծրարի

Բնիկն ծառան որ ընդքաղաքի և գիշի

և աղէի ի քաղաքի կարգած

ի յոր ծննդն լսեաց

որ լսեին ինչիս բաժանած

Սոցառանն երբ որ առն ան

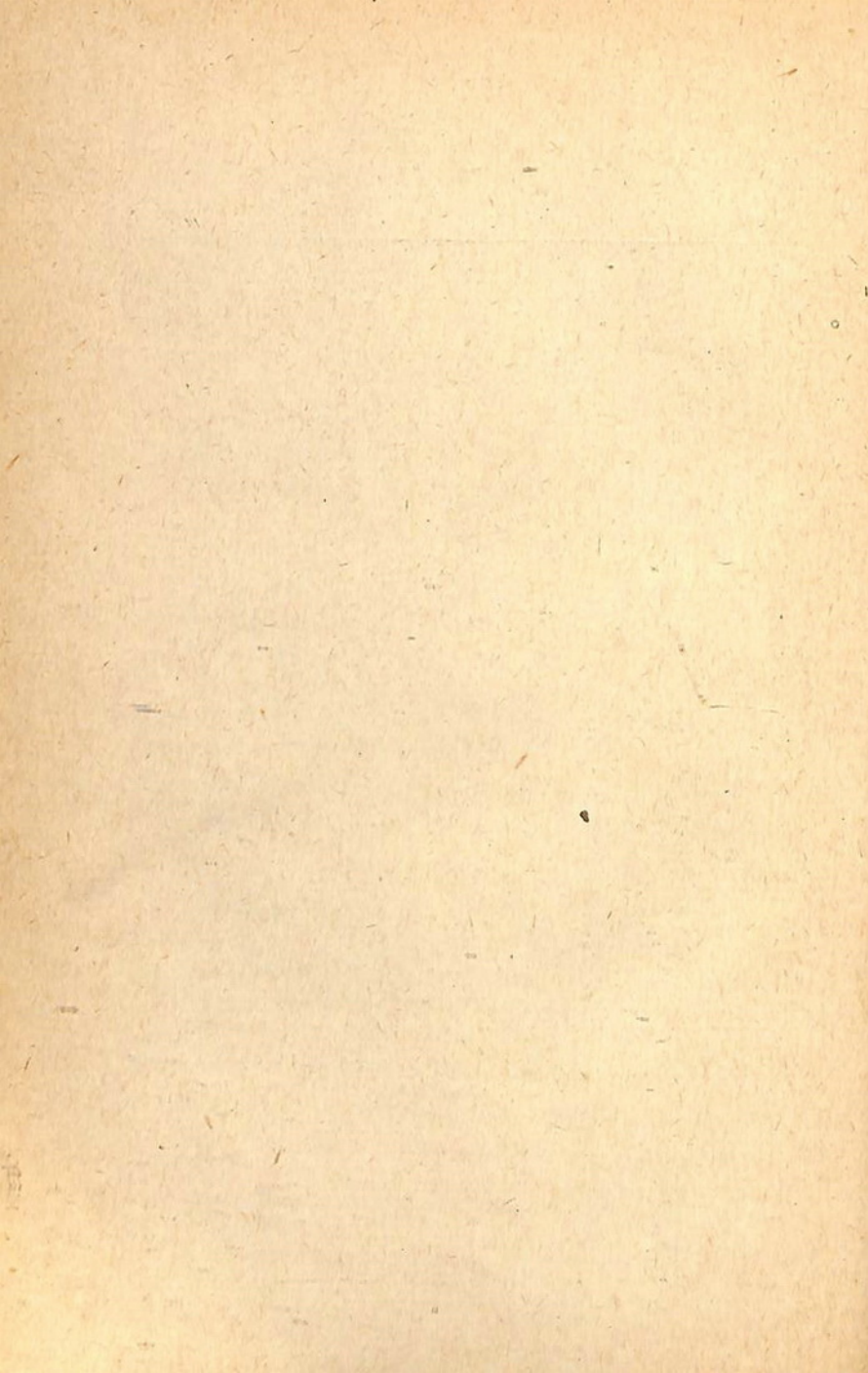
նա կառ քաղաքի անկն յաղաղած

Բաց զայն իմանալ պիտի

և առնին յոր պարծնի և ընկած

Ինչ պարծնի որ առնին աղէի

այն ժողովի և հրաժարած

«...բագում տառապանս հասուցանէին ամենայն աշխարհաց
հարկապահակութեամբ...յեւ ի դուռն մահու հասուցին զամենայն
ազգս: Այլ և միւս ընդ այլ բազումսն, որ եղաւ յԱրդունէն (Թա-
թար հարկահան. Ա. Դ.) մալի և փախչուրի, եղաւ հրաման ի
Հալուէն (մի այլ Թաթար հարկահան. Ա. Դ.) պահանջման հար-
կի, զոր Թաղարն ասեն, յամենայն գլխոյ՝ որ մտեալ էր ի գիրն
արքունի, պահանջէին հարկուր լիտր ցորեան, յիսուն լիտր գինի,
երկու լիտր բրինձ և ծնծատ, երեք տոպրակ, երկու շուան,
մի սպիտակ, մի նետ, մի նալ՝ Թող զայլ կաշառսն և քսան ա-
նասնոյն. մի անվան և քսան ստակ. եւ ոյր ոչ գոյր, զուսեքս յեւ
զդսեքսն ամուկներնդ պահամքմանն, յեւ այսպես նեղացաւ և
տառապեցաւ ամենայն երկիր»¹⁾).

Վերոհիշյալ հարկերից ազատ էին միայն յեկեղեցա-
կանները: «Յեկեղեցականացն ոչինչ առին հարկս», «զի
չունէին հրաման ի Ղանէն», — գրում և Գանձակեցին
(եջ 350):

Ֆրիկն իրրեւ աշխարհական, բնականաբար պիտի չեն-
թարկվեր հարկատվության: Այդ մասին են հենց խոսում
նրա վերևում բերված «պարտուց յահուն կու դողամ գինչ
ուռն ի քամուն» և «դրի գիմ որդին զբրաւ ուստի ճուղապ
գնալուն» ակնարկները:

Սակայն Ֆրիկը չի բավականանում իր շրջապատի
սոցիալ — դասակարգային անհավասարությունների և սե-
փական ու ոտարազգի շահագործողների ու բռնակալների
հարստահարությունների լոկ կրավորական նկարագրով:
Նա լրջորեն մտածում և այդ յերևույթներն առաջացնող
պատճառների մասին.

«Մտոքս այս բաներիս վրա շատ ատեն ի հոգս եմ անկած,
կասեմ, թէ է՞ր եղեր, որ զամենն հաւասար չէ դուգած».
(Ա 85)

Այն մասին թե ինչի՞ց է, վոր՝

1) Տես Կիրակոս Գանձակեցի, «Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս,
1909 թ., էջ 359—360:

«Զայն մարդն որ տալեն չունի՝
Համեն տեղոր է նա ծեծած...»
«Այն մարդն որ տալեն ունի՝
Հումմեք է իսկ չե ծեծած...»
(Տղտ. № 1112)

Կամ ինչո՞ւ այդ «տալեն» ունեցող մարդը՝

«Զորն կա պարապ նստած
Շատ բարիք մոտ ե կուտակած...»
(Նույն տեղում)

Իսկ չունեցողը զրկված ե ամեն ինչից ե չունի «Ո՛հ
ուլ մի ե ո՛չ մաքի»:

Ֆրիկը բողբոջում ե ասածուն՝ սրա կողմից կարգված
իշխանների ազան ու անկուշտ վարքի համար՝ համեմա-
տելով նրանց գալների հետ.

«Իշխան զբերե ես մէկ-մէկի,
Քան զքանասար գայլ ոչխարի.
Կամ զերդ վաղան նապաստակի,
Կամ քաջ առիւծ ամեն հոտի»:
(Տ. 147)

Հանդիմանության խոսքեր ե ուղղում նրան այն ան-
տարբեր ու համբերատար վերաբերմունքի համար, վոր
ունի նա իր ե իր նմանների դառն վիճակի հանդեպ.

«Որքան տանջեն զմեզ յաշխարհի
եւ կեդքեն զկեանս մեր յայտնի.
Եւ զու ներես յամենայնի,
Ու անտես առնես զմեզ ի վըշտի»:
(Տ. 144)

Հեզնում ե նրա «արդար ե իրաւ» դատավորի համ-
բավը.

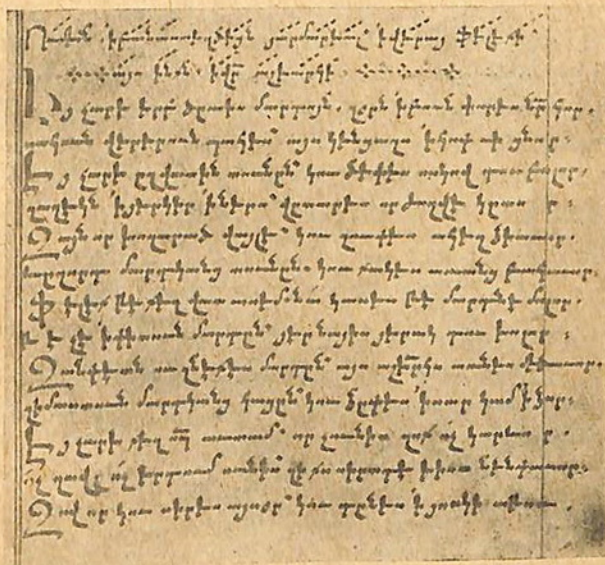
«... եւ այս էր բան քո հրամանի,
Արդար իրաւ դատավորի...»:
(Տ. 145)

Ֆրիկը ծառանում ե հակատագրի դեմ, վոր տգետ-
ներին ու վատերին մեծավոր ու հարուստ ե կարծրել, իսկ
լավերին ու խելոքներին զրկել ամեն ինչից.

«Է՛յ, չարիս, բզվատին տունն կու լեցնես ակով զու բոլոր,
 Զաղէկն ի յերկիր ի վար վտարես, որ ժողով կտոր.
 Զայն որ խողարած չվայլէ՝ կու զուգես անեղ ձիաւոր,
 եւ զըզորդ մարդկանց ըզտունն քակես առանց բահաւոր...»

(ՀՆ. 35)

Վորը փոխանակ արդար դատաստան տեսնելու, ընկե-
 րացիլ եւ «ծոին» և նենգություններ եւ գործում «ըզորդին»
 դեմ.

Ձերկի «Յալաֆ»-ի առաջին էջը (ՊԽՏ. Կերպար)էտի թանգարանի ձեռագիր սաղարաններից
 № 1112)

«Է՛ր չես զու առներ բզորդ դատաստան, ա՛յ ծուռ դատաւոր.
 Փալաք, զու ծըռին ընկիր՝ եւ ըզորդին եւ խիստ նենգավոր...»
 ՀՆ. 39)

Ձերկի համարձակությունն այնտեղ եւ հասնում, վոր
 նա «ծուռ» եւ հայտարարում ճակատագրի տնորեն Փալաքի
 վողջ արարքը.

«Ծուռ է գինչ որ դու կանեսս՝
Ո՞վ լինի հաւան քեզ այդոր...»

(ՀՆ. 40)

վորի համար ստանում ե նրանից հետեյալ խիստ պատասխանը.

«Ֆալաքըն պացխուն կուտա՝ մի հաջեր, անդետ հալեր,
Քանի ֆալաք եմ եղեր, չեմ տեսեր զքեզ մօրոր...»

(ՀՆ. 40)

Իր քննադատական վողով և համարձակութեամբ Ֆրիկը քչերից մեկն ե մեր հնագուշն գրողներից, վոր միջնագարյան պալմաններում հանդըգնել ե խոսել ու բողոքել տիրող կարգերի դեմ, իր շրջապատի՝ շահագործման, անհավասարութեան և անարդարութեան վրա հենված կյանքը «գուր ու խավար» հայտարարել.

«Այո կեանքս գուր է ու խավար,
Դու ի ձեռնիդ ջահ չունիս...»

(Կշ. 106)

Ծիշտ ե, նա ուղիներ չի նշում իր առաջ յեղած փափուղուց գուրս գալու և վերջիվերջո զղջում ե իր ասածների համար.

«Ես քեզ մեղայ երկնաւորի,
Տեառն աստուծոյ անկող մեծի,
Քո գատաստանն է լիրաւի,
Նեաթով կուտաս ամէն մէկի...»

(Տ. 150)

Սակայն այդ զղջումը վրչ այլ ինչ ե, բայց յեթե մի տուրք տիրող կրոնական գաղափարախոսութեանը: Չեականորեն ընդունելով հանդերձ աստծու ու ճակատագրի տնորեն ֆալաքի գոյութեանը, Ֆրիկն ըստ եյութեան խիզախ և համարձակ քննադատութեան ե լնեթարկում վերջիններիս, գրանով արդեն շահագործվողների մեջ զար-

թեցնելով ըմբոստութեան վողի տիրողներին դեմ: Այդ և Ֆրիկի ստեղծագործութեան հիմնական տենդենցը և մեծագույն արժանիքը, վորի համար բանվոր դասակարգը մեծարում և նրան:

Ինչպես տեսանք, բուրժուական գիտնականները խոսելով Ֆրիկի արվեստի մասին, այն անարժեք են համարել, վորը դարձյալ բնավ իրականութեան չի համապատասխանում: Իրենց բովանդակութեամբ սկզբունքորեն տարբերվելով նախորդ կրօնական բանաստեղծություններից, Ֆրիկի տաղերը տարբերվում են վերջիններից նաև իրեն արտահայտչական միջոցներով, Մինչդեռ առաջինները իրենց նյութի միտրինակութեան շնորհիվ արտահայտութեան ձևերով ել մեծ մասամբ միակերպ էյին, Ֆրիկի տաղերն իրենց թեմատիկայի բազմազանութեան համեմատ ունեն և արտահայտչական միջոցների բազմազանութուն:

Ֆրիկի բանաստեղծություններն առանձնապես աչքի յեն ընկնում իրենց ձևուն ու ներդաշնակ տաղաչափական կառուցվածքով և գունեղ ու կենդանի գեղարվեստական պատկերներով ու համեմատություններով:

Մինչև 12-րդ դարի կեսերը մեր հոգևոր յերգերը հորինվում էյին յամբական պարզոտնյա ազատ վոտանավորներով ու ազատ ութմական արձակով,— բոլորն ել այնպիսի չափեր, վորոնք, աշխարհիկ յերգերի չափերի հետ համեմատած՝ պակաս ութմիկ էյին, և վորոնցով հորինված բանաստեղծությունները ներսես Շնորհալին կոչում և բան անչափական», հակադրութեամբ աշխարհիկ քնարերգութեան, վոր և «բան չափեալ»:

Ֆրիկը, Նարեկացուց և Շնորհալուց հետո, Կոստանդին Յերզնկացու հետ սկսում և առատորեն զործածել մեր սշխարհիկ բանաստեղծութեան մեջ 7—11-րդ դարերում ըն-

դուռնոված ութմիկ-յերաժշտական վոտանավորները, ինչպես
են՝ 4—4, 5—5, «հայրենի կարգը» 2—3—2 —3—2—3 և
այլն (տես՝ «Գիտնական», «Ընդդեմ Ֆալաքին» և այլն),
կազմելով միաժամանակ լիահնչուն և բազմազան հանգիստ:

Իրենց գունազեղությամբ և բազմազանությամբ Ֆրի-
կի գործածած տաղաչափական ձևերից յետ չեն մնում նաև
նրա բանաստեղծական պատկերներն ու համեմատություն-
ները:

Այսպես, մի տեղ խոսելով դեպի ուսումնա ու գիտու-
թյունն ունեցած իր մեծ ձգտման մասին, Ֆրիկն իրեն
համեմատում է փոքր վորսի չհավանող բազեյի հետ.

«Այն բազային եմ նմանի,
Որ փոքր որսի ոչ հաւանի...»

(Ա. 79)

Մի այլ տեղ նա իր մեջ հուրհրատող ուսման անշնչ
հուրը նմանեցնում է ջրի մեջ թռվոցող արևի շողին.

«Ձինչ արևու շողն ի ջրին՝
Ի մեջ հոգոյս կու թռվոցայ...»

(Ա. 80)

Մի շարք այլ տեղերում նա իրեն համեմատում է
ծլելու և աճելու հնարավորություններից զրկված աղնձած
սերմի՝

«Ոչ ծլիմ, ոչ բուսանիմ,
Ջերդ զաղընձած սերմ եմ դերիս...»

(Ա. 80)

Քամուց դողացող ուռենու՝

«Ուսկայ ի պարտուց յահուն՝
Կու դողամ զինչ ուռն ի քամուն...»

(Մ. 81)

ալիքների վրա ծփացող նավի հետ.

«...Յաւել թէ գինի խմեմ,
նայ, ծրփամ զինչ նաւն ի յալուն...»
(Ա. 82)

Սաւլայն Ֆրիկի համեմատությունների առարկան
ձիայն իր անձը չէ, այլ նաև արտաքին աշխարհից վերց-
րած մի շարք իրեր, չերևույթներ, գաղափարներ:

Այսպես, խոսելով մարդու և նրա գայթակղության
պատճառ հինգ զգայարանների մասին, Ֆրիկն առաջինին
(մարդուն) նմանեցնում և անառիկ պարխալներով շրջա-
փակված քաղաքի, իսկ վերջինները (հինգ զգայարանները)
այդ քաղաքի դռներին.

«Մարդն է ի քաղաք նման, պարսպած է անառիկան.
Հինգ դուռն է այս քաղաքիս, զգայարանը որ բաց կու լինան...»:
(ՀԵ. 36)

Մի այլ տեղ նա, խոսելով անգետ և գիտուն մարդ-
կանց մասին, առաջիններին համեմատում և ամեն ինչ
այրող վոչնչացնող կրակի, իսկ չերկրորդներին՝ ամեն ինչ
դալարեցնող ջրի հետ.

«Անգետն է ի հուր նման,
Ուր ընկնի դտեղն կու էրէ,
Գիտուն է ի ջուր նման,
Ուր երթայ՝ կանաչ բուսեր է...»:
(Տ. 38)

Բանաստեղծական գեղեցիկ նմանություններով ու
համեմատություններով և համեմված նաև Ֆրիկի հետեյալ
քառյակը, վորի մեջ հեղինակն ակնարկում և իրեն հուզող
հոգեկան զգացմունքների մասին:

«Անկայ ի հոգոց ծովըն, երբ որ գայս բաներս յիշեցի,
Զիմ աչուերս չափ արի, ու ծովու ջուրըն չափեցի,

Զիմ միտքս լողնորդ արի, ևի «ծովու հատակն իջուցի,
Վասն այն մարգարտին համար, որ ծովու հատակն լինի»:
(Ա. 203)

Ֆրիկը յեվ ժողովրդական սեղծագործու-
թյունն էր: Ֆրիկի լավագույն տաղերը («Գանգատ»,
«Ընդդեմ Ֆալաքին» և այլն) թե իրենց բովանդակութեամբ
(գեմեոկրատական մոտիվներով) և թե արվեստով (արտահայտ-
չական միջոցներ) առնչվում են ժողովրդական բանահյուս-
տության զուլալ ակունքներին հետ: Յեվ այդ բնական ու
հասկանալի լե միանգամայն: Լինելով աշխարհական և բն-
չազուրկ մարդ, Ֆրիկը չէր կարող անտեղյակ մնալ աշխա-
տավորական խավերի ծոցից դուրս յեկած ժողովրդական
անանուն չերգիչ—գուեսանների բանավոր ստեղծագործու-
թյուններին: Մինչդեռ հայ հին կղերական գրողներից շա-
տերը վոչ միայն չեն ոգտագործում ժողովրդական բանա-
հյուսությունը, այլ տեղ-տեղ հիշատակելով ժողովրդական
քնարական յերգերի մի քանի տեսակներ, բառ չեն խնա-
յում պարսավելու վերջինները, իբրև՝ «հեթանոսական»,
«պիղծ», «ճիվադային», «արքեցութեան» ու «լէտիութեան»
յերգեր, Ֆրիկը միջնադարյան մեր մի քանի լավագույն
բանաստեղծների (Կ. Յերզնկացի, Գր. Ախթամարցի, Մ.
Նաղաշ և այլն) նման, վոչ միայն չի խորշում ժողովրդա-
կան ստեղծագործությունից, այլ սիրում և տեղին ոգտա-
գործում է վերջինս. համարելով այն «խելօֆնուն ասած
մասալ» կամ «խելօֆնուն խրտս».

«Մտիկ յեռներուն արս,
Խելօֆնուն ասած մասալ է,
Այն վոր բարձր է, ձիւն ունի,
Այն որ ցածն, ինչ խոշ կանանչ է»:
(Տ. 32)

Կամ՝

«Մտիկ յեռներուն արս.
Խելօֆնուն խրտս հերիք է.
Ուր բարձր լեռ, հոն ձուռն կայ,
Ուր ցած է, ինչպես կանանչ է»:
(Կ. 36)

Ժողովրդական բանահյուսութեան տարբեր տեսակներէց Ֆրիկն ամենից ավելի ոգտագործել ե առաջներն ու ասացվածքները: Վերջիններիս միջոցով նա ընդգծել ե իր շրջապատում տիրող սոցիալական և ընչքային անհավասարությունները՝ արտահայտել իր վերաբերմունքը՝ հուզներն ու մտորումները, հասարակական, բարոյական այլ և այլ խնդիրների առթիւ:

Ժողովրդական բառ ու բանին ծանոթ ընթերցողը, կարդալով Ֆրիկի հոչակալոր «Գանգատ»-ի հետեյալ տողերը՝

«Մէկն ի պապանց պարոնորդի,
Մէկն ի հարանց մուրող լինի.
Մէկին հազար ձի և ջորի,
Մէկին ոչ ուլ մի, ոչ մաքի

Մէկին հազար զեկան ոսկի,
Մէկին ոչ փող մի պղնձի.
Մէկին հազար հատ մարդարտի,
Մէկին ոչ ուլնիկ մի ապկի...ևայն,
(Տ. 146)

չի կարող չմտաբերել՝ «Ա՛խ, աստված, վախ աստված, վորին կուտաս սելով փետ, վորին չես տա ցախ, աստված» Ժողովրդական հայտնի ասացվածքը կամ սրա մի շարք տարբերակները («Վորին՝ ավար, վորին՝ խավար», «Վորն ունի Շաքի Շիրվան, վորը չունի խեղդվելու չվան», «Վորուն կուտա բերդ ու դիվան, վորուն չի տար չարուխին չվան», «Վորին կուտաս Նախչվան, վորին չես տա չարխի չվան» և այլն), վորոնց մեջ այնքան սեղմ ու պատկերավոր արտացոլված ե հարստահարված, աշխատավոր ժողովրդի արտունջն ու բողոքը՝ տիրող սոցիալական անհավասարություններից, վերջիններիս կարծեցյալ հեղինակ աստծու դեմ: Թե Ֆրիկի ժամանակ կարող եյին լինել նման ասացվածքներ, վորոնցից ոգտված լինել մեր բանաստեղծը, բնավ անհավանական չե: Չե՞ վոր այդ նույն

դարաշըջանին են վերաբերում՝ Վ. Այգեկցու և Մ. Գոշի անունով մեզ հասած գրքային և ժողովրդական ծագում ունեցող միջնադարյան մեր առակաները, վորոնց մեջ հաճախակի խոսվում է ընչքային անհավասարություններին, ճնշող և ճնշված դասակարգերի և վերջիններխ ներսում տեղի ունեցող խուլ պայքարի մասին:

Ժողովրդական ասացվածքի մի նմուշ գտնում ենք Յրիկի «Ընդդեմ Ֆալաքին» խորագրով հայտնի տաղի մեջ: Բողոքելով ճակատագրի տնորեն ֆալաքի դեմ, սրա՝ մարդկանց վերաբերմամբ ունեցած անհավասար և անարդար վարմունքի համար, Յրիկը ի պաշտպանություն աղքատ—խելոքների, գրում է.

«Ամէնն ի քեզնէ կուգա,
Դու պատճառ, և աստուած դատաւոր,
Աղքատ իմաստուն լաւ է,
Քան հաղար անգէտ դանձաւոր»
(Հե. 40)

Վորը հիշեցնում է՝ «Ախքատ իմաստունը անգետ հարուստից հաղար անգամ լավ է» ժողովրդական հայտնի ասացվածքը:

Մի ալլ նմուշ գտնում ենք Յրիկի «Վասն Արդուն Ղանին և Իուղային» վերնագրով պատմական սյուսե ունեցող ընդարձակ տաղի մեջ: Խոսելով իր համեմատաբար մեղմ բարքերի համար աշխատավոր ժողովրդի կողմից գերադասելի՝ թաթար հարկահան—խշխան Արդունի դեմ, նրա ստորագաս՝ դաժան և չար հարկահավաք Բուղայի կամ Ղարաբուղայի կողմից նյութվող դավերի մասին, Յրիկը տեղին ոգտագործելով՝ «հոր փորողը ինքը կընկնի հորատակ» ժողովրդական ասացվածքը, գրում է.

«Ով անմեղաց հոր կու փորէ.
Խնքն անկանի ի մեջ գրքին...»
(Ա. 172)

Ժողովրդական ասացվածքի մի յերրորդ նմուշ գտնում

ենք Ֆրիկի «Ու կու սիրէ կուժ ու կթխա» տաղում, ուր
նա խրատում և մարդկանց ազատ մնալ աշխարհային վա-
յելքներից և մարմնական հաճույքներից, վորովհետև, ինչ-
պես ասում և ժողովուրդը՝ «Երկու տերանց (հոգուն և
մարմնին. Ա. Դ.) մի հետ ծառայել չի լինի».

«Զինչ ցանկութիւն որ ի քեզ կայ,
Զամէնն ձգէ ազատ մընա.
Երկու տէրանց երբ կարենաս՝
Հանց ծառայել, որ պիտենայ»:

(Տ. 190)

Ժողովրդական նույն ասացվածքը այլ առթիվ ոգտա-
գործել և նաև Սայաթ-Նովան իր հայտնի «Առանց քիզ
ի՞նչ կոնիմ սոյրաթն ու սաղն» տաղի մեջ.

«Մե դուգունն երկու դաղին ի՞նչ անե,
Մի նոբաբն երկու աղին ի՞նչ անե.
Մե բաղվանչին երկու բաղին ի՞նչ անե,
Փեյվանդ կուղե թաղա տընկիրըն մե մեկ»¹⁾:

Նույն «Ու կու սիրէ կուժ ու կթխա» տաղում Ֆրիկն
ուսնի նաև մի այլ յերկտող՝

«Երբ դարթնի տղայն ու լայ,
Գէմ, ծըծցընէ իւր մայրն դնա»,

վորը շատ նման և «մինչև վոր տղան չլա, մայրը
ծիծ չի տա» ժողովրդական հայտնի ասացվածքին:

Ժողովրդական առականերով ու ասացվածքներով և հա-
մեմված նաև Ֆրիկին վերագրվող «Կուղես ու աղիդ կե-
նաս» հայտնի տաղը, Վերջինիս մեջ մի տեղ Ֆրիկը
պանդխտություն գնացողի հաջողության միակ նախապայ-
մանը խելքն ու խոնարհությունը համարելով գրում և.

1) Տես՝ Սայաթ-Նովա, Հայերեն խաղերի լիակատար ժողովածու,
առաջաբանով և բառարանով, խմբագրությամբ Գ. Լևոնյանի, Պետհրատ
1935 թ., էջ 18:

«Մարդն որ ի խարիրութիւն երթայ,
 Դէմ նորա շատ խելք պիտենայ,
 Քան զամենն ցած կենայ,
 Հապա թէ իւր բանն կու լինայ,
 Մտիկ դուն ծառին արն,
 Թե քանի՞ հիւնէր կայ ինայ,
 Այն ճիւղ որ զպտուղն ունի,
 Քան զդարտակն է՞ր ցած կու կենայ»,
 (Ա. 33)

Վոր հիշեցնում ե՝ «Ծառը քանի բար (պտուղ) շատ
 ունենա, գլուխը կախ կգցի» ժողովրդական ասացվածքը:

Մի այլ տեղ խոսելով խելոք և անխելք մարդկանց
 մասին, և այն գերադասութեան մասին, վոր ունենա առա-
 ջինները վերջինների համեմատությամբ, Ծրիկը գրում ե.

«Զանգեա՛ անզգամ մարդոյն հետ
 երթա՛ն խիտ դժար է...»:

.....

«Հետ անգետին մի՛ դատիր,
 Թէ հազար որ զքեզ կու սիրէ...»,
 (Տ. 38)

Վոր հիշեցնում ե՝ «Նելոք մարդու հիդ քար կրիլե՛-
 լավ ե, քան գժի հիդ փլավ ուտիլը», «Նելոք դուշմանը
 լավ ե, քան խն բարեկամը», «Իմաստունի հետ քար կրի՛,
 հիմարի հետ կեր ու խում մի՛ անի» և այլն ժողովրդական
 տարածված ասացվածքները, կամ՝

«Նելոքն ի յանխելքի մոտ,
 Միտք արն, թէ ինչի նման է՝
 Ծրագն ի կուրին առջև
 Կու վառի, ինք տեսնելու չէ...»
 (Կ. 38)

Վոր հիշեցնում ե «Քոռին լոնչ, թե մոմը թանգ ե»,
 «Քոռի լոնչ վեջն ե, թե մոմը թանգ ե» և այլն ժողովրդա-
 կան հայտնի ասացվածքները:

Բացի վերոհիշյալ ժողովրդական բուն առածներից ու ասացվածքներից Ֆրիկի տաղերի մեջ այստեղ-այնտեղ գտնում ենք նաև մի շարք ժողովրդի վոգուհի հարազատ առածանման ասույթներ, անեծքներ ու որհնանքներ: Բերինք մի քանի նմուշ միայն:

1. «Ի՜նչ անեմ յեղի խելաց, երբ առաջի անունս աւիրի», Կ. 39 (տես՝ «Հայի հետի խելքն ե գովելի», «Հայի վերջի խելքն ե գոված» և այլն ժողովրդական ասացվածքները):

2. «Զրդորդ մարդկանց ըզտունն քակես առանց բահավոր», ՀԵ. 39 (տես՝ «Տունդ քանդվի առանց բահ» կամ «Տունդ առանց բահ ու վիտատ քանդվի» և այլն ժող. ասացվածքը):

3. «Է՜յ, չարխ, ամ, հերիք արայ ու ձգէ դքակդ ի յուրը», ՀԵ 40 (տես՝ «Աշխարհս չարխ ե, պտուտ ե դալի», «Չարխը դարձավ» և այլն ժողովրդական արտահայտությունները):

4. «Զի ընկներ իմ ջուրն ի յառուն...: Ա. 82 (տես՝ «Ջուրն առուն ընկավ», «Ես ջուրն իր առվով կերթա», «Ջուրս առուն չընկավ» և այլն ժողովրդական ասացվածքները):

Առածների ու ասացվածքների, անեծքների ու որհնանքների հետ, և վերջիններից ավելի, Ֆրիկն իր տաղերում առատորեն գործ ե ածում նաև բազմաթիվ ժողովրդական դարձվածքներ, վոճեր ու բառեր: Բերենք դրանցից մի քանիսը:

1. Ժողովրդական վոճեր ու դարձվածքներ: Սաղ ու պայծառ դիւ ւ՛ի գլոր, թուղթ ու զալամ, լերդ ու լեղի, խելք ու բասար, յետի խելք և այլն:

2. Ժողովրդական բառեր: Խապար, հնցկուն, պարապար, չարխ, նաքադ, ըզորդ, ծուռ, պացխուն, ֆալաք, կտոր (հացի), անդալատ, ալիզ, զընճիլ, չըպան կամ չոպան, դահլա, ճուլապ, շիշա, ճուհար, մասալ, խոշ, հյունն, անկյումեն, հղեղ, ճիկեր, միրաթ, բազա (բազե), աճապ, հեթ, թապդիր, հանցեղ, ինչվի, հասրաթ, ժուկ, դեմ, աջոր, հանչանք, մուրատ...:

Ժողովրդական ստեղծագործությունը Ֆրիկի համար չի յեղել լոկ բովանդակութիւն՝ «խելութնուն խրատ» կամ «խելութնուն ասած մասալ»։ Իբրև «ճարտար» բանաստեղծ նրա ուշադրությունից չեղին կարող վրիպել Ֆոլկլորին հատուկ արտահայտչական միջոցները՝ առածներն ու ասացվածքներն հարուստ նմանահնչյունություններն ու ներքին հանգերը, անհծքների ու որհնանքների, վոճերի ու ասուլթներն հակիրճ ու պատկերավոր լեզուն, ժողովրդական լեզուների բազմազան ու ութմիկ չափերը...։ Յեթե առաջին խնդիրների (ժողովրդական առածների և այլն արտահայտչական միջոցների ոգտագործման) վերաբերմամբ, մենք բավարարվում ենք լոկ հավանական յնթադրությամբ, ապա վերջին խնդրն (ժողովրդական յերգերի տաղաչափական ձևերի ոգտագործման) մասին ունենք Ֆրիկի անմիջական վկայությունները։ Իր տաղերի մեջ նա մի քանի տեղ իրեն համար գրում է թե՛ «շատ մի հայերեն բաներ» և հորինել, շատ «հայերէն մասալ ու առակ» ասել։

Ինչպես հալտնի յե «հայերեն»-ը կամ «հայերեն»-ը, յեղել է մեր ժողովրդական յերգերի ամենահին չափը, վորը շատ հնուց սիրված է յեղել մեր գուսանների ու ժողովրդական յերգիչների կողմից և վորը ոգտագործել են նաև միջնադարյան հայ աշխարհիկ բանաստեղծներից մի քանիսը (Գր. Ախթամարցի, Մ. Նաղաշ և այլն)։

Ֆրիկի ուշադրությունը գրավել է «հայերենների» ութմիկ—յերաժշտական վոտանավորը (վորը կազմվում է յերկու կարճ, 7 և 8 վանկանի տողերից՝ նույնահանգ կամ տողընդմեջ նույնահանգ տներից), վորն հետևողությամբ և նա գրել է իր լավագույն տաղերից մի քանիսը։

*
* * *

Ֆրիկը հայ միջնադարյան աշխարհիկ բանաստեղծության ականավոր ներկայացուցիչներից մեկն է։ Իր կյան-

քով և լավագուցն ստեղծագործութուններով նա սերտորեն կապված է ժողովրդական ընդերքի հետ:

Հակառակ հալ միջնադարյան բանաստեղծների մեծամասնության, նա մեր առաջին աշխարհական հեղինակն է, վոր կրթվել ու դաստիարակվել է վոչ թե վաճառում, այլ կյանքում և քաջ հմուտ է յեղել իր դարաշրջանի գրականությանն ու գիտությանը:

Հանդես գալով միջնադարյան պայմաններում, յերբ հասարակական կյանքում և գրականության մեջ միահեծան տեր ու տնորեն եր կղերա-ֆեոդալական **գասակարգը**, Ֆրիկն իր ձայնը չի միացնում հոգևոր և աշխարհիկ տերերի կյանքն ու կենցաղը պատկերող և գովերգող սքեմավոր գրողների ձայնին, այլ դառնում է իր հարազատ սոցիալական ամբողջի, դեմոկրատիայի իղձերի ու վոգորումների արտահայտիչը, նրա բողոքի ու ցասման յերգիչը:

Գունեղ և կենդանի գեղարվեստական պատկերներով և ներդաշնակ հանկերով ու յերաժշտական ռիթմիկ վոտանայություններով նա խիզախ ու համարձակ քննադատության է յենթարկում տիրող կարգերը, իր շրջապատի՝ շահագործման, անհավասարության ու անարդարության վրա խարսխված հասարակական վողջ կյանքը:

Ի հակալիշիւ տիրող պաշտոնական գրականության ներկայացուցիչների, Ֆրիկին հարազատ է յեղել ժողովուրդը, նա ճանաչել ու ոգտագործել է վերջինիս ստեղծագործությունը և փոխադարձաբար վայելել է նրա սերն ու հարգանքը:

Ժողովրդի հետ ունեցած վերոհիշյալ սերտ կապի և իր բողոքող վոգու պատճառով Ֆրիկը կենդանության ժամանակ արհամարհվել ու հալածվել է տիրող դասակարգերի (աշխարհիկ ու հոգևոր ազնվականության) կողմից: Նույն պատճառով նա մոռացության է տրվել ու թերագնահատվել նաև մահվանից հետո, կղերա-ֆեոդալական բանասերների և բուրժուական եստես գրականագետների կողմից:

Միայն բանվոր դասակարգը, անցյալի կուլտուրայի
ու գրականության լավագույն, դեմոկրատական հուշար-
ձանների այդ միակ ժառանգը, կարող եր մոռացության
փոշիների տակից հանել Ֆրիկին, տալով նրան իր արժա-
նի տեղն ու գնահատականը:

Հայաստանի կառավարության հայտնի վորոշումը՝
Ֆրիկի ստեղծագործությունների հրատարակման մասին,
դրա փայլուն ապացույցն է:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ա.—«Արարատ» ամսագիր, Եջմիածին, 1918 թ. № Ա—Գ, հուն-վար-մարտ և № Դ—ԺԲ, ապրիլ-դեկտեմբեր
2. Կ.—Կոստանյան Կարապետ, «Նոր ժողովածու Միջնադարյան Հայոց տաղերի և վոտանավորների», Գ. պրակ, 1896 թ.,
3. Կչ.—«Կոչնակ Հայաստանի», 1923 թ. :
4. ՀՆ.—«Հայ եջեր», Փարիզ, 1912 թ. :
5. ՊԳԹ.—Պետական գրական թանգարանի ձեռագրերից :
6. Տ.—Տեվկանց Արիստակես վրդ., «Հայերգ», 1882 թ. :

ՖՐԻԿԻ ՏԱՂԵՐԸ

Այստեղ տալիս ենք Ֆրիկի մինչև այժմ հայտա-
բերված 21 տաղերը, վորոնցից 11-ը տպագրված են տար-
բեր ժամանակ, տարբեր տեղերում, իսկ 10 տակավին
անտիպ են յեղել: Վերջիններս հայտնաբերել և խնստի-
տուտիս գիտ. աշխատակից Յե. Թորոսյանը, Յերեանի Պե-
տական Գրական Թանգարանի և Վաղարշապատի Մատենա-
դարանի հայկական հին ձեռագիր—տաղարաններից: Այդ
տաղերից մեկը՝ «Բարսղի ումէֆն մարդոյ կռիւ եդեալ ընդ
աստուծոյ կու մեղադրէ...» վերնագրով, Ֆրիկի հռչակավոր
«Գանգատ»-ի մի նոր տարբերակն է, վոր զգալիորեն
տարբերվում է մինչ այժմ հրատարակվածից:

Ֆրիկի վերոհիշյալ 21 տաղերը, ինչպես տպագրված,
նույնպես և անտիպ, ունեն մի շարք վարիանտներ, վորոնց
բաղդատութիւնը թողնում ենք Ֆրիկի ստեղծագործու-
թիւնների ակադեմիական հրատարակութեանը:

Տեքստը հրատարակութեան համար պատրաստել են
Խնստիտուտիս գիտ. աշխատակիցներ՝ Ա. Ղանալանյանը
(տպագրված նշութերը) և Յե. Թորոսյանը (անտիպ նշու-
թերը):

Գ Ա Ն Գ Ա Տ

ԲԱՆ Ի ՅՐԻԿ ԳՐԳՈՒՅՆ

Ասված արդար և հիրավի,
 Յեվ վողորմած համենայնի,
 Հանդես ունիմ բան մի վիճի,
 Թե դու լսես քո ծառայի:
 Այս ե զարմանք հիանալի,
 Վոր կու լինի վերա յերկրի.
 Յեվ հիացումն ազգի ազգի,
 Զոր տեսանեմք ի հաշխարհի:
 Գե՞մ մեկ Ադամ եր ի դրախտին,
 Յեվ մեկ Յեվա յուր նմանին.
 Յեվ մեկ բարբառ համազգային,
 Մինչև կերյալ պողո ծառին:
 Արդ ալս բանս ե հիանալի,
 Յեվ առավել զարմանալի.
 Թե մեկ Ադամ և հ'Նվայե,
 Վերջան ազգեր ծնան յերկրի:
 Ուրիշ լեզու ամեն մեկի,
 Վոր մեկ մեկի վնչ հավանի.
 Վոր մեկն ե Հայ, մեկն Վրացի,
 Մեկն Տաճիկ, մեկն Ասորի:

Զարդանկար (վաղաբազմաթի
 Պեթ. Ջեղաբազմաթի—Մասեճազա-
 բազմի նայկական հին ձևազարդից)

Մեկն ե ճըհուտ Յերբայեցի,
 Յեվ մինն Արար, Հազարացի.
 Մեկն ե Ալան Արևորդի,
 Մինն ե Թովիչ և Ափխազի:
 Մեկն ե Բուրդ Բանանացի,
 Մինն ե Թաթար Թորդոմացի-
 Մինն ե Մուղալ Խըթայեցի,
 Մինն չՋաղաթա Սըմըրդընդի:
 Մինն ե Ֆռանդ Լատինացի,
 Մեկն ե Վենետ և Ջենեցի.
 Մեկն ե Հոռոմ Հունացի,
 Յեվ մյուսն Ուռուզ և Հոնացի:
 Մինն ե Դաղմատ Սպանացի,
 Ծընունդ սըրբո ալադանի.
 Հավատացեալ հայր և վորդի
 Ուլերկըպագու քս սուրբ խաչի:
 Յեվ դավանող սըրբո կուսին,
 Մարիամու աստվածածինն.
 Խոստովանող յերբյակ և մի,
 Հայր և վորդի և սուրբ հոգի:
 Այլ կամք ի ձեռս անորինի,
 Վոր կու վարեն անգին գերի.
 Վորքան քակեն չեկեղեցի,
 Բանի շինեն պիղծ, մըղղիթնի.
 Բանի կանայս առնեն այրի,
 Յեվ վորքան վորբ քրիստոնեչի.
 Վորքան արյուն հեղան չեկըրի:
 Բանի առնեն բան խոտեղի:
 Վորքան տանջեն դմեղ հաշխարհի,
 Յեվ կեղեքեն զկյանս մեր հայտնի.
 Յեվ դու ներես համենայնի,
 Ու անտես առնես դմեղ ի վըշտի:
 Տեր Վոչ խնդրես վրեժ հայտնի,
 Յեվ Վոչ ցուցանես ակն ամենի.

Գիտե՞ս մարմին հմք մըսեղի,
 Գեմ արձան չեմք ինչ յերկաթի:
 Յեղեգն չեմք, կամ խոտ վայրի,
 Վոր խանձ արկյալ ես կրակի.
 Քան զանդաստանս փըշաբերի,
 Կամ մացառաց ինչ կրակի:
 Վոր բարկացար Հայոց ազգի,
 Վորպէս Հրեյիցն Իսրայելի.
 Զինչ բարկությունն ի քեն թափի,
 Նա ի վերա մեր դա կուտի:
 Արդ յեթե չենք ինչ պիտանի,
 Յեվ կամ չունենք զործ ինչ բարի,
 Կամ քո սրտիդ հմք ատելի,
 Վոր Հարարաք ըստ հրամանի,
 Նա դու ջընջե՞ս զմեզ մեկ հետի,
 Վոր քո բարի սիրտդ հանգչի.
 Թե այս կամօքդ քո կու լինի,
 Ամենակալ աստված բարի:
 Նա մեք տանեմք վորչափ պիտի,
 Յեվ համբերեմք ամենայնի,
 Այլ վոր վատութն ե թող կորի.
 Յեվ զոր կամիս թող այն լինի:
 Այս ամենայն թող դա անցնի,
 Զոր ասացի վասն իմ ազգի.
 Յեվ ան եր բան քո հրամանի,
 Արդար իրալ դատավորի:
 Վոր մեկն ապրի տասն տարի,
 Մեկն հարյուր այլ ավելի.
 Մեկն վոչ ի տասն հասանի,
 Յերկու յերեք ամսոց մեռնի:
 Մեկինն մեկ վորդի լինի,
 Ան որ անժամ նա մեռանի.
 Մեկն այլ ունի շատ մի վորդի,
 Անտի վոչ մաղ մի չպակասի:

Այն վոր ծառայն ե՛ շատ ապրի,
 Հարյուր տարվո ծերն յերկարի.
 Յերեսնամյա մանուկն անկնի,
 Ի հողի մեջն թափալի:
 Այն որ աղջիկն ե՛ մեռանի,
 Ատամնաթափ պառաջն ապրի.
 Ով կյանք ուզե՛ կյանքն կարճի,
 Ով շատ ապրի՝ իսկի չթվի:
 Ապա այս Էր վոր կու լինի,
 Յեվ թե հուսմն կա և հայտնի,
 Վոր մեկն ունի բազում վորդի,
 Մեկն բնավ չունի վորդի:
 Մեկն ի պապանց պարոնորդի,
 Մեկն ի հարանց մուրող լինի.
 Մեկին հաղար ձի և ջորի,
 Մեկին վոչ ուլ մի, վոչ մաքի:
 Մեկին հաղար դեկան վոսկի,
 Մեկին վոչ փող մի պղնձի.
 Մեկին հաղար հատ մարգարտի,
 Մեկին վոչ ուլնիկ մի ապակի:
 Մեկին հաղար դառնով մաքի,
 Մեկին վոչ մեկ չորքոտանի.
 Մեկին բեհեզ և ծիրանի,
 Մեկին բրդե շալ մի չանկի:
 Մեկին ատլաս և դրժդի,
 Մեկին շապիկ մի չի հասնի.
 Մեկին հարամբն հաջողի,
 Մեկին հալալն կորուսի:
 Մեկն ի զրկանացն հարըստի,
 Մեկն յուրայնոցն աղքատասցի.
 Մեկն ե ուժով զարմանալի,
 Մեկն ե վախկոտ սարսափելի:
 Մեկին ըռախտ և զըրեհի,
 Ճոխով նըստի պէտավ ձի.

Մեկ պոկիկ և անվարտիկ
 Հետեակին առաջ փախչի:
 Նա բարկությամբ ի հետ հասնի,
 Զվիզն կըտրեն և չողորմի.
 Զկին և ըզտղայքն առնու գերի,
 Յեվ հանց տանի, վոր ալլ չթափի:
 Իշխան դըրեր ես մեկ մեկի,
 Քան զքանասար գայլ վոչխարի.
 Կամ դերդ վազան նապաստակի,
 Կամ քաջ առյուծ ամեն հոտի:
 Զայս հարցաներ տերն ամենի,
 Վոր մեծ ու փոքրն ճանաչի.
 Յեվ բաղդավորն — հայտնի լինի
 Յեվ անբաղդի սիրտն պատուի:
 Զտոլվաթն ասան թե ուր լինի,
 Յեվ բաղդավորն ուր գտանի,
 Վոր ի շուրջ գամ տասն տարի,
 Յեթե կաթիլմ' ինձ հանդիպի:
 Զի թե թագավոր ե ի թախթի,
 Կամ քահանա ե ի բնմրի.
 Յեվ կամ իշխան ե արքունի,
 Կամ վորդի մեծ թագավորի:
 Յեվ նա տոլվաթ և բաղդ չունի,
 Յեվ վոչ շնորհ խոսից կարգի.
 Նա թող հեղեղն զնա տանի,
 Քարե կարկուտն ալլ ավելի:
 Անբաղդն գա ամթալի,
 Հեզ և հանդարտ առաքինի.
 Գա և կանգնի հետին տեղի,
 Անշուք անշնորք և անհարգի.
 Բաղդավորն գա ճոճկըտալի,
 Գա և նստի հավագ բարձի.
 Լուծն ի փորին ի շուրջ անցնի,
 Յեվ ալէլու մի չի դիպնի:

Բայց վասն մեկ ավուր տոնի,
Վոր թե դատիկ, այլ տոն լինի,
Նա խաչհամբույր յուրն շատ անկնի,
Մորթ և երի և գադանի:

Անբաղդն ճորտ և ավագի,
Յեվ անհաջող զերդ զգերի.
Քան զմոմն հառչեն ի վառ լինի,
Յեվ ծառայէ քան զքրիստոսի:

Ծառայելոցն դեմ չհավանի,
Յեվ վնչ անուշ առ նա խոսի.
Միշտ ի հերես զանբաղդն ունի,
Հույժ անհանգիստ և անհարկի:

Յեվ բաղդավորն մեծարի,
Բազում հարկիք նա ընդունի:
Վոր թե կույր է, միականի,
Կամ խեղ և ծռու միոտանի:

Յեվ զինչ այիւլ առ նա լինի,
Ամենեին այն չերևի.

Այլ համենից նա մեծարի,
Յեվ յուր հարկիքն շատ լինի:

Ամենն ի բաղդն զա կուտի,
Թե հաստուծո տվյալ լինի.
Մեկն յուր կերպիմն և գովելի,
Աղվոր տեսակ ճանաչելի:

Լեզուն բարի, քաղցրիկ խոսի,
Յերբ մարդ ըսե նա հավանի.
Նա և պատված յամեն տեղի,
Համեն մարդո և գովելի:

Մեկն և ձեռք անմանի,
Հասյալ ուսման և արհեստի.
Հիմն արկանե հատակք ծովի,
Կամուրջ կապե վերա գետի:

Մեկն կերպիւ և տնազելի,
Ե ակտերես և աղտեղի.

Մեկի ձեռվին ե զերդ գողի,
 Վոր վնչ կարե կուրդնել ջորի:
 Մեկն ե խիստ սե, վորպես Հընդի,
 Պըռկոշ, դազիբ ե գարշելի.
 Մեկն ե չաղար կապուտ աչվի,
 Կարճահասակ ե փանաքի:
 Մեկն ե ճընշող ե անճոռնի,
 Կոպիտ, փալիտ, յերկայն աքվի.
 Մեկն նըման ե հրեշտակի,
 Յեվ շատ ունի նա գործ բարի:
 Մեկն նըման ե Հուդայի,
 Սպանող, դամազ, գործող չարի,
 Տեղի յեղյալ սատանայի,
 Յեվ բնակարան դիվաց դասի:
 Յես քեզ մեղա յերկնավորի,
 Տյառն աստուծո անեղ մեծի.
 Քո դադաստանն ե հիրավի,
 Անաթով կուտաս ամեն մեկի:
 Տէր քո կամացն ե աշխարհս ի,
 Այդպես լինել զոր ասացի,
 Քեզ որհնություն ի մենջ տացի,
 Ամենազոր տեառնդ հիսուսի¹⁾:

1) Տես՝ Աբիսա. վրդ. Տեվկանց, «Հայերդ», Թիֆլիս, 1882 թ.,
 № 143—150:

ԲԱՐՍԳԻ ՔԻՄԵՄՆ, ՄԱՐԴՈ ԳՈՒՎ, ՅԵԴՅԱԼ,
ԸՆԴ ԼԱՍՅՈՒԾՈ, ԿՈՒ ՄԵՂԱՊԵՆ ՅԵՎ, ՀԵՏՈ...¹

Աստված արդար և հիրավի
Յեւ վողորմած համենայնեւ.
Առ քեզ հանդես կամ ի վիճի,
Թե դու լսես քո ծառայի:
Այս ե զարմանք և հրաշալի,
Վոր կու լինի ի հաշխարհի.
Յեւ հիացումն ազգի ազգի,
Զոր տեսանեմք վերա յերկրի:
Գեմ մեկ Ագամ եր ի դրախտի
Յեւ մեկ Յեւլա յուր նմանի.
Յեւ մի բարբառ Յերրայեցի,
Մինչև կերել պտղոյ ծառի:

1) Այս վոտանավորը Ֆրիկի հռչակավոր «Գանդատի» մի վա-
րիանտն է: «Գանդատ» վերնագիրը, ինչ առաջին անգամ Տեկանցն է
թիւն, քմահաճ վերնագիր է, լոբովհետե Ֆրիկի մինչև այժմ իմ ձեռք-
բերած լոյ մի ձեռագիր վերնագիր չունի, ինչպես և այս վարիանտը
չունի: Ձեռագիր տաղերն հաճախ ունենում են՝ «Ասացեալ Ֆրկանն»,
«Բանք Ֆրիկ գրոցն», «Տաղ Ֆրիկին ե», «Ֆրիկի ճարտար աշխարհա-
կանէ» և այլն: Ներկա վարիանտը, լոբ կրում և «Բարսղի ումնն մար-
դո կռիվ յեղյալ ընդ աստուծո և հետո...» (Թերի) վերնագիրը, արտա-
դրված է Վաղարշապատի մատենադարանի 15-րդ դարի մի հին գրչա-

Ամ, այս ե բան հիանալի,
 Յեվ առավել դարմանալի,
 Վոր մեկ Ագամա և Յեվայի,
 Թե քանի՞ ազգեր ծնան հերկրի:
 Հազար լեզու ամեն մեկի,
 Վոր մին միոյն վոչ հնազանդի,
 Մեկն ե հայ, մեկն ասորի.
 Մեկն Զհուտ, մեկն Վրացի:
 Մեկն ե Գուրթ Գանահացի,
 Մեկն ե Արապ, Ասորեցի,
 Մեկն ե Ալան՝ Արևելցի,
 Մեկն ե Փառագ՝ Արևմտցի:
 Յեվ այլ հարյուր ազգաց յերկրի,
 Վոչ գիտեն զհայր և զորդի,
 Կամ թե աստված կա պաշտելի,
 Տեր և քննող ամենի:
 Ամեն մարդ գինքն իրավ խոսի,
 . . . ելի մեկն ի
 Մեկն ասե, յես եմ առաջի,
 Մեկն թե՛ չկա ինձ նմանի,
 Յեվ այս ազգերս վոր եմք յերկրի,
 Նույն այս կերպիվս եմք ի վիճի:

գրությունից (№ 3595): Այս վարիանտը հիմնովին տարբերվում է թե՛ Տեղանցի հրատարակած վարիանտից և թե՛ Պետ. Թանգարանի № 408 տաղարանից հանված վարիանտից:

Այս վարիանտն ուշագրավ է, բացի խոշոր տարբերություններից, նաև նրանով, վոր կրում է «Բարսեղ» հեղինակի անունը: Տաղարանի վերնագիրը գրված է յեղեղ կարմիր ներկով, վորը յեղծված է և սև թանաքով վերականգնված է: Բարսեղը, վորպես հեղինակ, կարող եր կասկածելի լինել, յեթե վոտանավորի 9-րդ տան մեջ չլինե՛ր՝

«Ամ, ցույց թե, վո՞րմ ե պիտանի, վոր Բարսեղս այլ գիտուն լինի»
 հիշատակությունը: Ուստի կարելի չե յեղրակացնել, վոր ջնջված վերնագիրը վերականգնված է հիշյալ տողերի հիման վրա:

Դժվար է ասել, թե Ֆրիկը նույն ինքն Բարսեղն է, լուրջ բանասիրության առարկա չե այդ, վոր անհրաժեշտ է հետազոտւմ ճշտել:

Ա՛մ, ցո՛ւյց, թե վճիռ մե պիտանի,
 Վոր ԲԱՐՍԵՂՍ ալ գիտուն լինի:
 Զերկիր տվել ես Մահմետի,
 Յիվ զկես չերկրիս Սատանայի,
 Յորեկն ճորտ եմք Մահմետի,
 Գիշերն խաբած Սատանայի:
 Վոչ ունիմք դաշտ փախլստի,
 Վոչ քարանձավս ապավինի,
 Զի պատյալ են շուրջանակի
 Սպանող գազանք և վայրենի:
 Դու խաչեցար մեջ աշխարհի,
 Յիվ խաչ ասաց (?) թողեր հերկրի,
 Այս ի՞նչ պատեն, վոր կու լինի
 Յիվ զիպն ի քո սիրտը չընկնի:
 Մենք քո ծառայք եմք ի հայտնի,
 Ստեղծված ձեռացդ արարողի
 Զմեզ Բը անտես առնես հերկրի
 Յիվ կամ նախատ ամեն ազգի:
 Գեմ քո ծնունդ եմք ավազանի,
 Ու չերկրպագուք՝ քո սուրբ խաչի,
 Ու սգանք ի ձեռն անորինի,
 Վոր կու վարեն անդին գերի:
 Քանի՞ քակեն յեկեղեցի,
 Քանի՞ շինեն մզկիթընի,
 Քանի՞ կանայք թողուն այրի,
 Յիվ վորք քրիստոնեյի:
 Քանի՞ արյուն հեղուն հերկրի,
 Քանի՞ առնեն բան խոտելի,
 Քանի՞ տանջեն զմեզ հաշխարհի,
 Յիվ դու ներես ամենայնի:
 Վոր վոչ խնդրես վրեժ հայտնի
 Յիվ վոչ հայտնես հ՛ոռնկն ամենի,
 Գիւտն, մարմին եմք մսեղի,
 Գեմ արձան չեմք ինչ պղնձի:

Յեղեգն չեմք, կամ խոտ վայրի,
 Վոր խանձ արկյալ ես ի կրակի,
 Զերթ զանդաստան փշաքերի,
 Վոր բարկացար հայոց ազգի:
 Զինչ բարկություն ի քեն թափի,
 Նա ի վերա մեր գա կուտի,
 Ապա թե չեմք ինչ պիտանի,
 Յեվ կամ չունեմք գործ ինչ բարի,
 Կամ քո սրտիդ եմք ատելի,
 Վոր չար արաք ըստ հրամանի,
 Նա դու ջնջե մեզ, մեր վորդի,
 Վոր քո բարի սիրտդ հանգչի:
 Այս ամեն թող գա ու անցի,
 Այս զոր ասացի ի փնաս իմ ազգի,
 Այս եր բան քո հզորի,
 Արդարադատ դատավորի:
 Վոր մեկն ապրի հարյուր տարի,
 Մեկն վոչ ի տասն չհասանի,
 Մեկին մեկիկ վորդի լինի,
 Ան որ ու անժամ ինք մեռանի:
 Հարյուրամյա ծերն ճգնի,
 Երեսնամյա մանուկն ընկնի:
 Այն վոր աղջիկն ե՝ մեռանի,
 Ատամնաթափ պառափն ժրի:
 Վոր կյանք ուզե՝ կյանքըն կարճի,
 Վոր մահ ուզե՝ մահն չի հ[ասնի].
 Ամահու (?) թողենք արժանի,
 Ապա այսօնչ, վոր կու լինի:
 Բալց այս յում կա ու հայտնի,
 Վոր մեկն ունի և վայելի,
 Մեկն վոչ ունի ու վոչ վաչելի,
 Յեվ ե կարոտ դոն մի հացի:
 Մեկին բերդեր և քաղքընի,
 Մեկն հոթեան մի կարոտի:

Մեկն ի պապանց պապք արքունի,
 Մեկն ի պապանց պապքի մոլորի:
 Մեկին հաղար՝ ձի և ջորի,
 Մեկին վոչ այծ մի ու վոչ մաքի,
 Մեկին հաղար կապիճ վոսկի,
 Մեկին վոչ փող մի պղնձի:
 Մեկին հաղար հատ մարգարտի,
 Մեկին վոչ հուլ մի ապրիկի,
 Մեկին բեհեզք և ծիրանի,
 Մեկին չուխա ասվիք չընկնի:
 Մեկին ատլաս մղրըպի,
 Մեկին շապիկ մի չհասնի,
 Մեկին հարամի հաջողի,
 Մեկին հալալըն կորընչի:
 Մեկն ճոշնի և զրեհի,
 Ճահով նստի ի տաճիկ ձի,
 Մեկն բոկիկ և անվարտի,
 Հառջին հետևակի կու փախչի:
 Նա բարկությամբ ի հետ հասնի,
 Զգլուխըն կտրե և չողորմի:
 Զկին և զորդիքն առնու գերի,
 Հայնց կու տանի, վոր այ չթափի:
 Իշխան դրեւ ես մեկ մեկի,
 Զերդ քան ասար դայլն վոչխարի,
 Կամ վաղան քերծ լապաստակի,
 Կամ քաջ արծիւլ ամեն հավի:
 Զայս հանց արեր տեր ամենի,
 Վոր մեծն և փոքն ճանաչի,
 Յեւ տովլաթ վորն հայտնի լինի,
 Յեւ անբախտին լեղին պատուի:
 Զտովլաթն համե թե հւր լինի,
 Յեւ զբախտըն ցույց թե հւր գտվի,
 Վոր իշուրջ դամ տասըն տարի,
 Միթէ շալակ մ' ինձ հանդի [ալի]:

Վոր թե թագավոր ե հաթոռի,
 Կամ քահանա յե ի բեմի,
 Յեւ կամ իշխան ե արքունի,
 Կամ դուստր մեծ թագավորի,
 Ու ինք տովլաթ ե բախտ չունի
 Յեւ վոչ շնորհ խոսակարգի,
 Նա թող հեղեղն զնա տանի,
 Կամ ալըն զինքն վոչ ծնանի:
 Անբախտն դա ամոթալի,
 Հեղ ե հանդարտ ու առաքինի,
 Գա ե կանգնի կրսեր դասի,
 Յեւ ինքն վոչ ինչ պարգև չունի:
 Բախտնվորն դա ճոճկըտալի,
 Գա ե նստի հավաք դասի,
 Լուծն ի փորին թե շուրջ անցնի,
 Ու զալելու մի չդիպի:
 Բայց վասն մեկ ավուր տոնի,
 Վոր թե զատիկ ե ծնունդ լինի,
 Նա խաչամբույր յուր շատ ընկնի:
 Յեւ տնորնեք ե գադանի:
 Անբախտն ճորտ ե ավագի,
 Յեւ զարիպուկ զերթ զգերի,
 Առաջին զնա զմոմ ի վառ լինի,
 Կու ծառայե զերթ քրիստոսի:
 Ծառայելուն գեւ չհավանի,
 Պահ մի վարե, պահ մի հաշտի
 Յեւ յերերուն զանբախտն ունի,
 Նա յուրմե հոռք չունի:
 Բախտավորն համեն տեղ մեծարի,
 Բազում հարկիք նա ընդունի,
 Վոր կուլը ե, միականի,
 Կամ խեղ ու ծուռ կամ մի վոտանի:
 Այլ զինչ վոր հալս հինքն լինի,
 Նա ամենեկին այն չերևի,

Յեւ յուր հարկիք այլ հավելի,
 Զի ամենի բախտն զա և կուտի:
 Մեկն յուր կերպովն և գովելի,
 Աղվոր տեսակ ճանաչելի,
 Լեզուն բարի, քաղցր խոսի,
 Յեւ մեծարած համեն տեղի:
 Մեկն ձեռոքն աննմանի,
 Հասցալ հուսման և արվեստի,
 Հիմնարկ անե հատակ ծովի,
 Կամուրճ կապե վերա գետի:
 Մեկն կերպովն և տանջելի,
 Ե գեշերես և աղտեղի,
 Մեկի ձեռնովին և զերթ գողի,
 Որ չմարթե պաղնիկ ջորի:
 Մեկն նման և հրեշտակի
 Յեւ շատ ունի նա գործք բարի,
 Մեկն նման և Հուգայի,
 Վոր և մատնող և հ'ավանի:
 Յես քեզ մեղա յերկնավորի,
 Տյառն աստուծոյդ անեղ մեծի.
 Քո դատաստանդ և հիրավի,
 Նիաթեն տաս ամեն մեկի:

Ը Ն Դ Դ Ե Մ Ֆ Ա Լ Ա Ք Ի Ն

Ե՛յ ֆալաք, յերբ ծռիս մարդուն, զորն ի բուն փորեա-
նորա հոր,
Հորժամ դու քակես ըզչարխն ու չթողուս վոր դառնա
վորոր,
Սահուն վ' երերուն պահես հաստընվորս ի գիլ'վ ի գըլոր,
Կապիճ մի չարե ցուցնես թե զայդ լից ի հոգ'վ ի ցընոր (?):

Ե՛յ չարխ, ըզվատին տունըն կու լցնես ակով դու
բորոր,
Ձաղեկն ի հերկիր ի վար վըտարես վոր ժողովե կըտոր.
Ձայն վոր խողարած չվայելե՝ կու զուգես անեղ ձիավոր,
Յեվ զըղորդ մարդկանց ըզտունըն քակես առանց բահավոր:

Ֆալաք, թէ քեզ վատ ասեմ նա կանես թէ մարդն ե
մորոր.
Թե չե ի գիտուն մարդն եր նայիս հ'երակ դու խորոր.
Ձանդետ ու ըզնաքաս մարդն հաստընվորս առնես մեծավոր.
Չիմաստուն մարդկաց ըզհացն կու ձըգես ի սար կամ ի ձոր:

Ե՛յ Չարխ, չես քեզ վո՛նց ավտամ յերբ հունիս դո՛շ
վոք կարեւոր,
«Հո՛շ դաւլ ՚վ վո՛շ յերդում ունիս ՚վ վո՛շ հավատ, ով դու
հենգավոր.
Զով վոր կու սիրես այսոր՝ կու դընես ի հոսկի աթոռ.
Վաղիմն յերբ ձրգես հ'աչաց՝ հավասարես հողունն մոխրավոր:

Հորժամ վոր ի հ'ետ քակիս ու ձրգես ի հ'աչքըդ խոլոր,
Վո՛շ թողթ վո՛շ դաւամն ողտես ՚վ վո՛շ հարյուր հազար
ձիավոր.
Տաս ի վրդն ՚վ ի վայր ձրգես, չիմընես դո՛շ վոք թագավոր,
Հընցդուն քարափով ածես՝ վոր հոգնես հազար ուժավոր:

Ե՞ր չես դու առներ ըղորդ դատաստան, այ ծուռ
դատավոր.
Յալաք, դու ծըռին ընկեր ՚վ ըղորդին ես խիստ հենգավոր.
Ե՛յ Չարխ, ամ քեզ լո՛ւն ասեմ, քան դամենն ես խիստ
դու մոլոր.
Զերկինք ու զերկիր և զծով կու պատես դուն հ'որ մի
բոլոր:

Զհիմարքն ընտրեցիր աղեկ, ՚վ խմաստնոց զըլուխն
և ի կոր.
Ծուռ ե, զինչ վոր դու կ'առնես՝ ով լինի հավան քեզ
այդոր:
Յալաքն պացխուն կուտա՝ «Մի հաջեր, անգետ հալելոր,
«Դանի ֆալաք եմ յեղեր, չեմ տեսեր քանց ըզքեզ մոլոր:

«Զարյունդ ի վըրաս ձրգես՝ թե ֆալաքն ե ծուռ
դատավոր,
«Զգիտեմ թե արարչեն լինի՝ դով կամի առնես մեծավոր:
«Դարձյալ կու ասե Յալաքն ընդ աղքատ և ընդ մեծավոր,
«Հազար թե Յալաք եմ չես, չեմ կարող վոր տամ քեզ
կըտոր:

«Հրամանն հ'աստուծո լինի՝ ես զուգեմ ըզքեզ

Թագավոր,

«Յերբ վոր հաջողե աստված՝ ո՞վ կարող ե տալ քեզ կըտոր»:

Պալանք, քեզ մեզ ո՞վ դընէ, զինչ առնես ամենն ե աղվոր,
Բայց ի մեր մեղացն լինի, վոր հաչի աստված մեզ խօլոր:

Գլտես ըզտալոյ տեղին, զանարժանն ու զարժանավոր.

Բայց մեզ կու թըվի այսհանց, թե դու չես աղվոր

դատավոր,

Ջամենն ե հաշվով զուգեր անղալատ աստված դատավոր,

Ե՛յ Չարխ, մո՛ հերիք արա, ու ձըգե ըզքակդ ի հ'ոլոր:

Դարձն զհաբությունս հիսնե ու փոխե զինչ հին

կա ի նոր.

Թե՛ հար թե՛ քարի, թե՛ դուր թե՛ դըժար, որ իհաստընվոր,

Ամենն ի քեզնե կուգա, դու պատճառ, 'վ աստված դատավոր,

Աղքատ իմաստուն լավ ե, քան հաղար անգետ զանձավոր:

Աստենս նա չունի հողի 'վ ի հ'անդենն ե դառն ու

մոլոր,

Մոտ հաստված աղքատ լավ ե քան զհաղար հարուստ

մեղավոր.

Յեղըսյր, մո՛ ով խելք ունի՝ մոտ հ'աստված ե խիստ

փառավոր.

Ոեղքըն չի գայթակղիր, 'վ յուրն աստված ե հովանավոր¹⁾:

1) «Հայ եջեր», Փարիզ, 1912 թ., էջ 39—40:

Հարանկար (Վարդապատի շնորհ-
բանը - Սանատարանի հայկական հին
վերադարձի)

Հարանկար (Վարդապատի շնորհ-
բանը - Սանատարանի հայկական հին
վերադարձի)

Ձինչ վոր կու խոսի, աղվոր մարդարտով բաներն ե շարած.
Թագավոր և դատավորի մոտ և ամենայն տեղիք մեծարած.
Թե ճարտարութեամբ ուտեր մարդ զհացն զինչ չուր եր
հրամայած.

Սնգետն տառապյալն հաշխարհիս վերայ չ'պիտեր մեկիկ
ապրած.

Ի սերմանելո ժամն կու լինի այս ցեղ հանդիպած.
Մեկըն թագավոր լինի, մեկըն աղքատ՝ և մեկըն ցաված,
Մեկին ծերություն հասնի ու ամեն բաներն հաջողած.

Մեկին գերություն հասնի, կամ կտրիճ որոք նա մեռած.
Կամ ինքն 'ի մորեն ծնած, աչք չի կա, կամ կոճղ ե
անկած,

Ձայս վճնց կարենանք գիտել թե՛ այս եր և հանց
բաժանած:

Մտոքս հ'այս բանիս վերա, շատ ատեն 'ի հոգս եմ անկած.
Կասեմ թե՛ եր այս եղեր, վոր ամենն հավասար չե դուգած.
Ամենն ֆալաքին արարքն, մեկին հաշտ՝ մեկին խռոված.

Ի մեկըն սիրով հայի, մեկալին դեմըն խողոտած,
Շատ հասրաթ ունիմ 'ի սիրտս, բայց այսով եմ խիստ
շվարած.

Ալանդ թե մեռնիմ պարտոք, և չը լինի պարտքս վճարած.
Աստված, մի առներ 'ի յիմ շատ մեղացս, վոր չիմմե
գործած.

Մինչ վոր վճարի պարտքերս, վոր 'ի յիմ շալակս ե հանած.
Հայնժամ թող ելնու հողիս, մահն մեղ համար ե հրամայած.
Մարմինս 'ի հողին հանդէի, հ'որես այս մինչ 'ի կատարած.
Մարդույն վոր չուր հացն ու բախտն ու ոռճիկն՝ 'ի վերն
ե գրած.

Ձորն՝ թե դատած կենա՝ թե պարպալ, նա ինքն ե հառած.
Վնչ խիստ արտորալ պիտի, և վնչ անհոգ 'ի ի վայր
նստած.

Բայց պարտ ե արթուն կենալ, վերուստ ե ամեն
պատրաստած¹⁾։

1) Տե՛ս «Միոն» լրագիր, Յերուսաղեմ, 1876 թ., № 1, էջ 13—14.

ՎԱՍՆ ԱՐԳՈՒՆ ԳԱՆԻՆ ՅԵՎ, ԲՈՒՂԱՅԻՆ

Փառք աստուծո միշտ կենդանուն,
Արդար վ' իրավ դատավորին,
Տեսեք, թե ինչ զարմանք եղև
Հետ Բուղային և Արուխին:

Բուղան, դու վհնց կամիր նենգել,
Աստվածադիր թագավորին,
Զոր քրիստոնյայքն ամեն հավսար,
Ի հ'աստուծո կու խնդրեյին:

Արդուն դանըն աստված եղիր,
Ո՞վ ե հաղթող Արդուն դանին.
Արդունըն ի՞նչ վընաս դործեց,
Գիտեմ վորդին եր Աբաղին:

Այն վոր ըղբեղ ի վեր քաշեց,
Յեւ քեղ երես զամեն բարին,
Այնոր փոխրեն զի՞նչ խորացար,
Կամ ո՞վ լըռեր հանցեղ բանին:

Ով անմեղաց հոր կու փորե՞
Ինքն անկանի ի մեջ գըրին.
Սուլթան աղան թող իմացավ,
Ապա քո դործքն զքեղ սպանեցին:

Նոցա չի կայր իսկի գունահ,
 Զինչ քո թերաց կոտորեցին.
 Դու քան զԱրդունըն չ'իր պակաս,
 Ի քո հաճեդ խիստ կու վախին:
 Բուղա եյիր՝ չինքսան յեղար,
 Բեկլար-բեկի իր հեծեկին,
 Զ'գիտեմ թե զի՞նչ կամիր լինել,
 Դու չ'իր որդի Չանկըզ ղանին:
 Զինչ ի վերուստ քեզ չեր տրված,
 Դու յմեր կարիւր հասնել բանին,
 Զոհալն խիստ ի վեր քարշե,
 Հետե զարնե խիստ ի գետին:
 Մըտիկ դըրեք, աշխարհ ամեն,
 Ըսքանչ ե լյացն յերկնավորին.
 Տեսեք, թե ի՞նչ արար աստված
 Ի հատուցումըն հըզորին:
 Քակեց ըզբարձըն հ'աթոռո,
 Զախեց ըզգլուխըն վիշապին.
 Ով կուռըն տա թագավորաց,
 Յուրըն բերե կործանություն:
 Հորժամ ձըգե աստված հ'աչից,
 Ըզգործակից սատանային,
 Հանց խայտառակ հրապարակե,
 Զինչ վոր արար հետ Բուղային:
 Տերըն եզարկ հ'երկնից ի վայր
 Զընկսայ Բուղին և Արուխին,
 Նա ամենայն գըլխավորացն,
 Զինչ ի մեկտեղ խորհուրդ արին:
 Դու յես, տեր, խընդորդ վըրեփից,
 Ի խոր նայիս անդընդային,

Լըսես ձայնի հառաչանաց,
 Յեմ հեծությանցըն տընանկին:
 Դու զըրկելոց ես վողորմած,
 Վորքերըն քո լին և այրին.
 Տեր, դու տեսար յերկնից ի վայր,
 Զինչ քո ծառայքըն քարշեցին:
 Գեմ չի մընաց աղբյուր ու գետ,
 Վոր լացուցացքըս չի խմեցին,
 Գեմ չի մընաց լեռներ ու դաշտք,
 Վոր Մասասչիքըն չկոխեցին:
 Զըմեռն հարան յերթին լալով,
 Վ' ամառն ի քոչըն քաշեցին,
 Բըսան տարի դար քաշեցաք,
 Վոր հալեցալ վոսկր ու մորթի,
 Լոկ շընչավոր եմք մընացել,
 Խեղք, զգայարանք ի մեղ չերևին.
 Զալալեղինն եր մընացել,
 Նա կու դարներ աքցի բանին:
 Տերըն սաստեց խոլոր աչոք,
 Ու ցըրվեցալ տունն ու բարին.
 Հանց փոխարեն արար աստված,
 Այն Գիրգորին և յուր ազգին,
 Վոր ամենայն մարդ վրկայեաց,
 Թե որթախնին անիծեցին:
 Սուրբ Հովհաննեսն իրեն խըռով.
 Այն անորեն թուժան — ճուխին.
 Իսկի չածեր զաստված ի միտ.
 Զուներ յերկյուղ ի յուր սըրտին:
 Հանց խորտակե աստված ըզնա,
 Վոր յուր ազգովն ամեն ջընջին.
 Տիրասըսան, աստվածուրաց,
 Լիրբ, վ' անամոթ այն շուն Սոփին:

Հանչաք վաղի դըռնն ի դռնն,
 Մինչ վոր անկնի ի մեջ դըրին,
 Գեմ չարտրին հանչաք վընաս,
 Վոր հալաներ աստված բանին,
 Կու հրամայե մեծըն Դավիթ,
 Ժողովըրդյան Բաբելոնին,
 Թե յերանի, վոր հարկանե,
 Զորդիքն ի քարըն չարկամին:
 Մեք վաշ ասենք անձանց մերոց,
 Թե վոնց տեսանք ըզթշնամին:
 Գիտեմ կային հանցեղ մարդիկ,
 Վոր ի մեր չարըն խընդային:
 Յերբ նըստեաք ի հրապարակ,
 Ամենն ըզմեղ ծիծաղելին.
 Հանց բարետես աչվի ունինք,
 Վոր նոքա ալլ զըլխիվարին:
 Թող չհուսանա մարդ ի դրբամ,
 Յեվ վոչ իզուր մարդ ծիծաղին.
 Ֆալաքըն տա ժուկ մի դեկան,
 Հետե հանե խիստ ի քամին:
 Ով հանմեղուց մարդ կու ճոշա,
 Դուք նայեցեք հետ յուր բանին.
 Ապա դայս ալլ կամիմ ասել,
 Զինչ Մասասչիքըն դործեցին:
 Խիստ հուսացան ի հանցավորս
 Յեվ պարծեցան չուրյանց մըտին,
 Թե մեք շինենք շատ մի թուման,
 Յերթանք կախենք զորըն ու զալբին:
 Հետ ընկերաց ծուռ են կացել,
 Յեվ շատ մարդկանց տուն քակեցին.
 Խիստ ապիրատ բան խոսեցին,
 Մեղոք դաստված բարկացուցին:
 Զինչ վոր տվել եր տեր նոցա՝
 Զայն դոհությամբ հերիք չարին,

Բարձի թողի արար զամեն,
 Յերթալ ըզհետ յուրյանց սրտին:
 Հանց խարդանավ տերն ծեծեց,
 Վոր իմացան զինչ գործեցին.
 Հորժամ գիտաց թե խրատեցան,
 Յեւ զըզլացան յուրյանց մըտին,
 Տերն զարձալ վողորմեցավ,
 Փոխրենք արար հաւառակին.
 Հանց սատակեաց աստված զնոսա,
 Զինչ Մասեսչեց չար կամեցին:
 Իսրայելի գերիքն եաք
 Զեռն ինք ընկել ի Բուղային:
 Ումեկ հատել եր ի սըրտե,
 Թե զլինչ լինի ճար մեր ըանին:
 Դառն և վողորմ ինք մընացել,
 Թե յերբ հասնենք մեր մուրատին.
 Յերկու գիմաց ինք պարտական,
 Մեկ աստենիս, մեկ անգենին:
 Յուրյանց բարյացքն զըրկեցան,
 Դեմ հաստուծո շատ մի լացին,
 Գանդատ ասցին ի խոր սըրտե,
 Հառաչանոք զայս ասացին:
 «Տեր, մի հաներ զմեզ ի կենացս,
 Մինչ վոր մեր պարտքըս վճարին»:
 Զինչ Մասասչի կան՝ հավասար
 Ամենեքյան թող ժողովին,
 Վոր աղաչենք ըզտեր աստված,
 Վոր ցուցանե Արդուն Ղանին,
 Թե չե աղեկ աչն արտասուենքն,
 Վոր թափեցին Որդու Ղանին:
 Կու հրամայե հոգցող տնուն,
 Թաչար, Ղաղան, Սադադոլին,
 Թե «Շուտ հոգցեք զյուրյանց բաներդ,
 Թե չե ի հետ ձեզ պարտալին»:

Անեծքը չե վոչ ում բարի,
 Շուտ կու բըռնե դադամորդին,
 Աստված յերկնից ականջ դըրել,
 Խիստ կու լըսե մեղավորին:
 Թեպետ վոր քիչ մի կու դատե,
 Բայց կու փորձե զյուր սիրելին.
 Տեր, վոր զՀունան տըվեր կիտին,
 Հաներ արձակ հող վ' ի դեաին:
 Զայս մեղավոր ծառայքս հետին,
 Մի տար տանել մեղաց գետին.
 ՖԼՐԻԿՆՆ երեսքն ի վայր դըրել,
 Յեվ արտասովոք թանայր զգետին:
 Տեր, մի առներ ի մեր գործույս,
 Մեղ հատուցումըն չար բանին,
 Դու չես անմեղ և անդալատ,
 Հողն ո՞վ լինի, վոր չմեղանչին:
 Բաներս աղեկ ու գործքս վատ,
 Զիս մի դատել յիմ արժանին.
 Բըժիշկըն չե վողջաց ի բան՝
 Գեմ դու յեկիր վասն հիվանդին:
 Հերկնից ի վայր խոնարհեցար,
 Վասըն միտ մեղավորին.
 Վողորմությանդ կու մընամք,
 Վոր վերջք առնես դու մեր ցավին:
 Ավուրքս անցավ հետ մասա սիս,
 Յեղըր չի կայ, հուն չերկին,
 Ցավս յերկարեց, վ' ի հոսկը անցավ,
 Այլ չի մընաց համբերություն:
 Տեր, վասն քո աստվածությանդ,
 Հողըն հասիր մեղ հատենին,
 Փըրկյա ըղմեղ ի տանջանաց,
 Յերեկո՞ գերեսս քոյին¹⁾:

1) Թեպե՝ «Արարատ» ամսագիր, Եջմխածին, 1918 թ., Դ—ԺԲ, Եջ
 171—177.

*
* *

Կ'ուզես վոր աղիզ կենաս¹⁾),
Վոր ամեն մարդ զքեզ սիրե,
Դու հողու նման կացիր,
Վոր ամեն մարդ զքեզ կոխե:
Քանց զերկաթն այլ ինչ ամուր,
Վոր կրակն զինք կու հալե.
Դու ջրի նման կացիր,
Վոր կրակն ի քենե վախե:
Դավիթ մարգարեն կ'ասե,
Թ'ապրեցո՞ւ ի մարդո չարե.
Մարդո չարն հանց վատ ե,
Վոր զվարիքն ի առն ածել ե:
Զառյուծն ի զընճիլ դրած,
Վ'ի չըպան կուտան՝ թե քաշե,
Շատ ե չըպային զահլան,
Առյուծին առջև կու քայլե:
Դավիթ արքայի վորդին,
Սողոմոն զայս մեղ կու ասե.
Զխրատն իմաստնիցն տուր,
Առավել զքեզ կու սիրե:

Թե անգետ վ' անհիմար մարդուն,
 Խրատ տաս, զքեզ կու առե,
 Նա թուր ու դանակ կ'առնու,
 Թե կարե զքեզ սպաննե:
 Բազան ի հանտառ մորին
 Թեպետ բու, թեպետ բազալ յե,
 Գոհարն ի ծովին միջին
 Թեպետ քար, թեպետ գոհար ե:
 Խելոքն ի հ'անխելքնի մոտ
 Միտք արան, թե ինչ նման ե.
 Ճրագն ի կուրին առջե
 Կու վառի, ինք տեսնելու չե:
 Մտիկ լեռներուն արան,
 Խելոքնուն խրատ հերիք ե.
 Ուր բարձր լեռ, հոն ձուռն կա,
 Ուր ցած ե, ինչպես կանանչ ե:
 Յեա ան հավերուն հյի,
 Վոր գետինն կուտ չուտեյի.
 Թռչի չերկընտքն անցնեյի:
 Թե սիրուն ակնատ չինկնեյի:
 Ակնատն ի ծովուն կղզին
 Լարած եր, 'վ'յես չի գիտեյի.
 Ամէն հավ վոտոքն ինկեր,
 Յեա վոտքս ու թեա ավելի:
 Մարդն վոր սիրելի անեա,
 Նը դասլը զինքն փորոե.
 Հեռ ան մարդուն մի' նստի՛ր,
 Յերբ յելնե, զքեզ զրուցի:
 Զնետն մահու ձգե,
 Ու զաղեղն դառնա պահե.
 Զարյունդ գետ ջուր վաթե,
 Դառնա մեկ խոսոք վճարե:
 Տեսավ սատանան զԱդամ,
 Ի դրախտին դուռն եր նա կանգնած.

Զծափն ի հ'իրար իզարկ,
 Ու բարկ ինքն ծիծաղաց:
 Աղամ զայն ճուղան երևտ,
 Թ'ինչ տեսար քո փառքդ անխձած,
 Ի ստղուէն ուտել տվիր,
 Չի թողու մեր տերն ի ձեռաց:
 Տեսալ սատանան զՄովսես,
 Արգելեց ու պահ մի լաց,
 Իմ աստվածախոս Մովսես
 Մեր տերն հէր մեղե խռոված:
 Յերբ մեք աշակերտ եաք
 Աստուծո, Աղամ չեր ստեղծած,
 Աղամ ի հողուն ստեղծած,
 Մեք ի մեր փառացն ենք զրկած:
 Չորս բան ան հ'ինեն խրատ,
 Քան զոսկին ու այլ գնոջ ե.
 Զայլոց մեղք դու մի քննեք,
 Զքոյդ հ'երակ մտռքդ անդիճե:
 Զաստված մոտ ի քեզ դու տես,
 Ու զմահուդ որն դու հիշե,
 Ով վար դոր մահուն հիշե,
 Նա բնալ զաշխարհս չսիրե:
 Բանիկ մի դալատ արի,
 Վոր զոճուն ձաղն սիրեցի.
 Խիստ վատահուլ թյուն արի,
 Վոր ոճուն դուռն գնացի:
 Ոճուն մայրն ի դուրս երեկ,
 Զիս խալթեց, և նստա լացի.
 Արժան եմ յես այս լացիս,
 Ո՛վ յեղեր ոճուն սիրելի:
 Զայս վոր հետ ինձ արի,
 Չեր արեր հազար հարամի.
 Շիշայ մի հալած վոսկի,
 Ի գետինն ի վալր վաթեցի:

Հաղար ձի վազան բերի,
 Վաղցուցի, մեկ չի հասուցի.
 Ի՞նչ անեմ հետի խելացս,
 Յերբ առջի անունս ավիրի:
 Ա՛յ խիստ անարժան եմ յես,
 Վոր բարյաց մեկ մասս մի չունիմ.
 Խնդրեմ ի ձենջ, սիրելիք,
 Վոր ասեք մեկ հալը մեր յերկինս¹⁾:

1) Տես՝ Կ. Կոստանյան, Միջնադարյան Հայոց տաղեր և վաղ-
 լորներ, Գ. պրակ, Թիֆլիս, 1896 թ., 35—39:

ՎՈՏԱՆԱՎՈՐ ԱՍՍՅԵՍՒԼ ԺՐԿԱՆՆԻ¹⁾

Թե չի կայր սեր հաշխարհս, կամ սեր չեր յեղյալ,
Արարիչն առ մարդիկ սեր յմըք ցուցաներ:

Գեմ Աբել եր արդար, դավակն Ադամա,
Վոր սիրովն աստուծո զընծայս նվիրեր:

Նոյ սիրով ապրեցավ ի ջրհեղեղեն,
Տապալին զորինակն ասված ցուցաներ:

Աբրահամ հյուրընկալ և աստվածասեր՝
Վասն սիրո զխառնակ մատաղ կու ղեներ:

Գեմ խոնարհ եր Մովսես, այն մեծ նիրելին.
Սեր ուներ հաստատուն առ տեր միշտ խոսեր:

Ահարոն աստուծո ընտիր կատարյալ,
Գավազանըն ծաղկյալ ըզծով պատառեր:

1) Այս վոտանավորն արտադրված և Վաղարշապատի մատենադարանում տպագրվել է ըստ առաջին տպագրության՝ թերթից: Վոտանավորն անտիպ է:

Դավիթ մարդարեւ և աստվածահայր
Վասն սիրույն աստուծո քընարավ չերգեր:

Սողոմոն իմաստուն և մեծ թագավոր,
Գալստյանն հիսուսի տաճար նա շիներ:

Վասն սիրոյ յետ զՀռոման կետին կըլանել,
Վոր երթար ի զնինս քաղաք քարոզել:

Գեմ յերկինք և յերկիր, դեռ չեր գոյացել,
Վոր պիտեր Մարիամըն մայր կատարել:

Գաբրիել զավետիսն ի սուրբ կույսն երեր,
Վոր սիրոյ վասն աստվածըն մարդ ծընաներ:

Կարապետըն Հովհաննես, մեծն ի մարդարես,
Վասն լուսուլն, վոր չերեկ, ըզսեր քարոզել:

Կորուսյալ պատկերին թե չեր գըթացել,
Զան ամեն չարչարանքն հիսուս չեր քաշել:

Վեցթեյան սերովքեք զաստվածն չեն տեսել,
Ի սիրոյն Ադամա ի խաչ յեկաներ:

Ի մահու գերեզման յեղյալ կամեցավ,
Վոր նըստեր ի քերովքես հանդունդք նա հայեր:

Բարությամբ և սիրով ըզմահ խափանյաց,
Ի ժանյաց գաղանին ըզմարդն ազատեր:

Քան զհառաջն ալ սիրյաց զԱդամն առաջինն,
Ի պատիւ մարմնո վ' արչանն մեծարեր:

Վերըստին նորոգյաց զԱդամ վերագույն,
Գեմ խաչիւ զարդարյաց, վոր լույս կու փալլեր:

Համբարձավ և տարավ զԱդամ փառավոր,
Վասն այնոր զայն արար, վոր խիստ կու սիրեր:

Զայն տեղին խոստացալ թողանցն Աղամայ,
Վոր բընալ ի խորհուրդ վ' ի միտք չանկաներ:

Բոլորիցս աստվածն, վոր առ մեզ [եկն] իջալ,
Զոր յեկաց տերն հ'աշխարհս ըսսեր քա[րողեր]:

Քան զամեն ինչ հառաջ սերն ե գոյացել,
Զինչ վոր հոր խոստացալ սիրով կատարեր:

Քան զլինելն եր հառաջ ընտրած սիրելի,
Վոր ըզսերն առաւել նա սերտ կու պահեր:

Թե չուներ հաստատուն սեր սուրբ Յեղիա,
Նա կառնք հրեղեն հողն վննց յեկաներ:

Գեմ հընոցն եր վառար չերեք սիրելուն,
Աղոթյուք և սիրով հուրըն շիջաներ:

Թե չըկալր սերն հոգւուն ի սուրբ Ստեփաննոս,
Այն ահեղ քարկոծին նա վննց համբերեր:

Դանիել եր ձրգած ի գուրն առյուծոցն,
Բայց սիրով և բանիւ զառյուծսըն կապեր:

Բաբսեղ եր հալրապետ և մեծ թագաւոր,
Բայց մեծի և փոքու սիրով խընամեր:

Սուրբն Հակոբ Մըծբնա, այն քաջ սիրելին,
Աղոթյուք նա զերկնից կամարն պատառեր:

Սուրբն Յեփրեմ զայն այն չափ ճառերն վոր ասաց,
Վանց սիրոյն աստուծո ըզմեզ խըրատեց:

Պարբսամ եր մանուկ մինչև ծերացալ,
Զոր եկաց անսլաղ սիրով համբերեր:

Սուրբ Անտոնն եր սիրով հոգուն զորացալ,
Քարեխոս արտասլոք ըզտեր աղաչեր:

Այր ընտիր եր արբա Մարկոս զորավոր,
Վոր սիրով սուրբ հոգւոլն ըզդեսըն հալածեք:

Սուրբ Մակար ի փապարս լերանց բընակեր,
Յեւ սիրով ընդ աստված նա միշտ զըրուցեր:

Բարաղամ եր հրեշտակատիպ կենդանի,
ԶՀովասափըն սիրով ի լուսս մեծարեր:

Կամավոր աղքատիկն Ալեքսիանոս,
Վասն սիրո զհայր և մայր թողուլը, 'վ յեւաներ:

Սըրապիոնն եր սիրով ի տեր փափազել,
Ադոթյուք գետնախիշտ ի տեր վըճարեր:

Սուրբ Գրիգոր վիրապին մարդ եր հողեղեն,
Անհուն տանջանաց սիրով համբերեր:

Կուս կանայքն վոր թողին ըզտուն հայրենի,
Գեմ սիրով արտասվաց ջահըն վառեցին:

Սուրբ Սարգիս զորավորն՝ այն քաջ նահատակն,
Վանց սիրո յուր վորդուլն ի պարս վըկայեր:

Զորն հ'առաջ կամ հետև սուրբքն հավասար,
Վորք թողին զմեծություն ու աշխարհի սեր:

Կռեցին ու տեսին 'վ արին շահ ու դեն,
Նա չկայր այլ աղեկ և մեծ քան ըզսեր:

Սերըն մեծ ե ու փառք, պատիւ թե գիտես,
Ով չարին համբերեր, նա շատ սեր ուներ:

ԶԻնչ եղեն սուրբ վկայքն՝ ի տեր կատարյալ,
Աշխարհի ատեցողք և աստուածասերք:

Զեր կարիք աստուծո, վոր առ մեզ երեկ,
Բայց քարոզ փըրկության և սեր ցուցաներ:

Յերբ աստված խոնարհի և աղքատանա,
Դու խնդրյա մեծություն և աշխարհի սեր:

Հնազանգ եր չլինինք գրոց 'վ որինաց,
Քաշենք զբեռն մեկ մեկի, վոր և ըստույդ սեր:

Շատ տեսնու մարդ ի չերազն զինքըն թագավոր,
Յերբ զարթնու ի քնույն նա փող մի շուներ:

Յերազն և որինակ աչս կյանքս անցավոր,
Յերբ չեկալ հ'աշխարհես, նա լոկ թափուր եր:

Շուտ թափե ըղբինիդ ու քեզ ճար արա,
Յեկ հասիր կենդանւացն զոր գիրքըն ճառե:

Ե՛, Ֆրիկ, թող ի բաց զայս սուտս ի ձեռաց,
Թե դու չես մարդախաբ և կամ ցավի տեր:

Ձըվանի զերկու ծայրն ամուր մի պարեր,
Անցավոր սերն հ'անանց ի՞նչպես նըմանի:

Հանց կըրակ մի վառեր, վոր հ'ինքն դու այրիս,
Ձե մեղաց կերպարանքըն կենդանի սեր:

Հ'այն հըրոյն բորբոքյա հանձինդ 'վ ի հոգիդ,
Վոր աչդ և փուշ մեղաց, ու տընկի քեզ սեր:

Մի լինիր կեղծավոր ու անձնահաճո,
Թե դու յես քրիստոնյա և աստվածասեր:

Ով աստենս ջանք դընե՝ զաստված գըտանե,
Ձայն առնիր ու գործեր, զոր տերըն կամեր:

Գհանամք զաստուծո միշտ և հանապազ,
Վոր զսիրույն շառավիղն ի մեզ կու ծագեր:

Թե չկայր սեր հողուն ի սըրտե բըղխյալ,
Զայս ամեն գեղեցիկ բաներս հիլ ասեր:

Ով հիշե զանարժանս ի սեր հողեր,
Սուրբ հողին անտըլած զչուր մեղքըն քավե:

ՏԱՂ ՅՐԻԿԵ ԱՍԱՅՅԱԼ

Ի ՎԵՐԱ ՄԵԾԱՏԱՆՆ ԵՆՎԱՂԴԱՏ ՂԱԶԱՐԻՆ

Ե՛ր չես յերթար ի միտ ի վայր, ա՛յ գերավոր մարդ
ու տխմար,
Հանց կորուսեր զաղքադ հոգիտ այդ անցավոր մարմնուկդ
համար.
Ի կեր՛վ ի խում ի հետ մեղաց ի շուրջ կուգաս զորն
անդադար,
Զըրկես ու տաս մարմնուկդ ի կեր, գիրացնես վորդանց
համար.

Գերեզմաններն ի վայր հայաց, թե քանի՛ մարդ կա
ի շար.
Ամեն փրտեր ներքե հողուն՝ քան զմեզ քանի՛ հարյուր
հազար.
Նախ ու նասիֆ, քեմխա ու սոֆ կուլիստանիքն որ դու
հազար,
արձր ես նըստեր ի վրայ խալուն՝ հետեվ տի դաս
ատկից ի վայր.

Քան զմեծատունն այլ ո՞վ հարուստ, անչափ ունէք
ակն ու ճոհար,
Կարա հագներ ցեղ ի ցեղաց, փողպատն ամեն
մարգարտաշար.
Ի կեր վ' իխում շուրջ կուգար վ' ի անդենն հունէր խապար,
Ամբարտաւան կեցալ զամեն, հետո մեռալ հրնցկուն
հիմար:

Մեկ մի յուր դուռն կու կենար տառակիլ անուն
աղքատ Ղազար:
Չեր ի տար կապայեկ մի 'վ փոշ հացիկ մի յուր հողուն
համար.
Մեռալդ քնաց աղքատ Ղազար, տեղն եր կանաչ սաղ ու
պայծառ,
Անմահության աղբյուրն առջին՝ շուշան ծաղկունքն
հարցուր հազար:

Նա մեծատունն ասեր լալով թե՛ կնիք մի ջուր,
աղքատ Ղազար.
Նա ինքն հոժար եր վոր կուտար, բայց թողնելու ճարակ
չըկար.
Պաքվ' ի աղոթք խխտ կու կենար՝ վոր հրեշտակաց եր
պարապար.
Տերն տայ ձեզ պարգեք բարի՝ զինչ վոր հառ աղքատ
Ղազար¹⁾:

1) Տես՝ «Հայ եջեր», Փարիզ, 1912 թ., էջ 38.

ՔԻՐԻԿ ԶԱՐՏԱՐ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆ Ե

Ե՛յ անորեն և ամբարիշտ
 Յերխասարդ, լսե զիմքս,
 Վորտեղ չունիս ըսկի բարու
 Յեվ չես հիշել զորդ մահու:
 Յերբ զգլուխըս բանիր
 Զքեղ ցույց տայիր մեջ բողբոռ,
 Հեկեղեցին պիտեք բանալ՝
 Խոստովանիլ տեսուն հաստուծո:
 Յերբ ըզճակատդ ի վեր տայիր,
 Կոխիլ ջանիր հետ ամենուն,
 Զոր քեղ հնազանդ պիտեք կենալ,
 Ի վոտք ընկնիլ ամեն մարդու:
 Աչոքդ նայիս ի կին ոտար,
 Վանց շնության ցանկանալու,

*) Այս վոտանավորն արտադրված է Պետական թանգարանի № 383 ձեռագիր տաղարանից: Տաղարանը բոլորադիր է և դրված է 1611 թ.: Մեծութունը 14,5×10,5: Վոտանավորը տպվում է առանց փոփոխությունների, միայն մի քանի ավելորդ տառեր, վորոնք չեն կապվում բառերի հետ և պարզապես զբչի անփութության արդյունք են, դուրս են գցված: Տեքստը պահպանեցինք նույնությամբ Բացի այն, վոր այս վոտանավորն անտիպ է, սրա վոչ մի վարիանտը դեռ չի գրե-
նված:

Արդար վ՛ուզիլդ պիտեր նայիլ
 Զինչ ըզծնող վանց հաւատու:
 Հորժամ ականջ դընիր չարին,
 Կամ դմբազիւր հետ գուսընու.
 Ավետարան պիտեր լսել
 Կամ զՆսայա կամ Պողոսու:
 Քիտդ և նեխած կացել զամեն,
 Գարշըն և պիղծ հոտոտելո,
 Զայն վոր պիտեր քեզ հոտոտել
 Յեկեղեցին խնդահոտու:
 Յերբ գետին գնելիր գերեսդ
 Վասն կարյաց աղամորդոյ,
 Զինքդ աստուծո պիտեր դնել այն,
 Վոր կարող և նա տալու:
 Շըրթունքըդ ցոպ եր սովորել,
 Պարշոտ եյիր ամեն ժամո,
 Զոր համբուրել պիտեր հուսով
 Ի նշխարաց մարտիրոսու:
 Դու զատամուքդ կրճտեյիր
 Զինչ ննդավոր հարբած ըլտու,
 Քաղցր պիտեր զինքդ բանալ
 Ծիծաղելով դեմ սիրելու:
 Ստամոք անձակ իր դու զուգել
 Զինչ ըզձիու, կամ զջորիու,
 Պարկեշտությամբ պիտեր կենալ,
 Սակավ ուտել զինքդ ի չափո:
 Մարմինդ գեր և և քնքուշ,
 Հեշտ և անհոգ զինք պահելու,
 Հալածանոք պիտեր պահել,
 Ռոճիկ չառնել չար վորդներու:
 Մեջքդ ճըկել ի չար գործո
 Պոռնկությամբ խառնակելու,
 Զոր խոնարհիլ պիտեր հաղոթս:

Ծնկներդ խոց կացել համակ
Ի հետ մեղաց շատ դատելու,
Ծնդրադրությամբ պիտեր պահել
Մեջ գիշերի վ' առավոտու:

Հոգարությամբ յերթիր վոտչութե-
Վանց գողության և սպանելու,
Զոր քեզ լողկիկ պիտեր վազել,
Վասն մեղացը քաշելու:

Վոսկով հանդերձ ես դու հագել
Ի հրապարակ պարծենալու,
Զոր քեզ սևոք պիտեր կենալ,
Վոր զըրկեցար անճառ լուսո:

Մեղոքդ մարդ ես կատարյալ
Խելքդ և պակաս քան գերելու,
Զինչ գանասուն ես մոլորյալ
Ձեռքդ քննող շահ ու գնու:

Թափե գլխիդ և լըթացիր
Յեղ հիմացիր զոր տանջելու,
Գեմ քան դուռը և դու զընչուն,
Մահն ե մոտիկ ազամորդուն:

Լեզուդ մըխել ես չար և սուր,
Ձեռ ձանձրանալ հիշոցն կուտալու,
Փառաբանողդ յեղծած ե դա
Տիվ և գիշեր վ' առավոտու:

Բեբանդ պիղծ ե և զաղիր,
Ի ամեն պիղծ ուտելու,
Պիտեր յուրմովըդ ճաշակել
Սուրբ հ'արենեն և ի մարմնու:
Զխըռհակըդ լան ես դու բացեր,

Ըզհարամն անհողի կուլ տալու.
Կարոտ պիտեր զինքդ պահել,
Ամեն պտուղ պաս կենալու:

Բազումկէ հաստ եր և հաղթող
 Վասն կովույն և ծեծելու,
 Ձան վոր պիտեր տարածել
 Հերկիսն ի վեր, վանց խնդրելու:
 Ձեռքդ պիղծ ե և անմաքուր
 Աղտեղութեանց վ' ի զրկելու,
 Ձինքդ հանց պիտեր պահել,
 Կամ ի յերեսդ խաչ հանելու:
 Միտքդ լցվեր ե նենգությամբ
 Ձերդ դազանի և զգայլու,
 Ձինքդ վողորձած պիտեր պահել
 Դեմ աղքատաց և վորրերու:
 Միտքդ և հոգիդ ե խաւարել
 Հետ աշխարհի սուտ բաներու:
 Ձինքդ պայծառ պիտեր պահել,
 Տաճար մաքրել տլառն աստուծո:
 Դու գորն ի լուսն կաս ի քուն,
 Ձեա ի ասել թե որ կա գալու,
 Դու զայն ատենն ես մոռացել,
 Վոր քո հաշիվ լինի տալու:
 Հորժամ հնչե վողն ահագին,
 Պիտի առնել զքեզ ի հողո,
 Հանց հառաչեա դառ ու դժար,
 Ձինչ վորոտումն վոր և ամպու:
 Հայիս ի հաջ ի դի'վ ի ահյակ
 Դուռն չունիս իսկի բարու,
 Մութն ու խաւարն լինի պատել,
 'Վ ահն ե առել անշնջ հրույն:
 Հիշեա ըզմեղքն քո դամեն,
 Ծար չաւննաա զերծանելու,
 Գնաս վողորմ ու լացվցած,
 Տարակուսած, թե ի՞նչ կա գալու:
 Գա թագաւորն թագաւորաց
 Յեւ հառուցումն առնե բարու,

Չարին զչարն տա փոխան

Ճար չունենաս կաշառելու:

Պապանձեցալ խոսող լեզու,

Գլուխն ի կոր զինչ ըզգողու,

Գաղտուկ նայիս հ'ոներդ ի դուրս,

Թե վո՞ր տեղիքն եմ գնալու:

Տեսուս ըզհուրըն բորբոքյալ,

Մեղաց վորդունքն ի հ'աշու

Կասեն, թե յերբ գա մեր ծնողն,

Վոր մեք ուտենք անուշ խաշու:

Գլուխն ե գեր, վոտքն փափուկ,

Անդամն աղեկ ե խորվելու,

Սիրտն ու սակաւն ե փորոտուն

Թանձր ե պատել դեր ճըրագու:

Բըտած հավով եր սընուցած,

Վ' անուշ գինին տար խմելու:

Մարմինն անուշ բըտել հերակ,

Չունել կասկած ի հոս գալու:

Աղքատն գար մերկ ու գատարկ,

Ըսկի չիտար բազին հողու,

Սեր անմահ մնամ գամեն

Գանձ ու կուսաշ ինձ մնալու:

Մահդ հասալ հանկարծակի,

Չյուր ժողովածն եթող գայու,

Խիստ փոշիման ի վայր մնաց

Չունել պաշար հետ տանելու:

Ավաղ սասաց հազար բերան,

Ակն չունել հանց լինելու:

Ֆրի՛կ, դարդիւր ի խոր քընու

Ու աղոթք արա քեզ գնալու:

Ժանգոտ պըղինձ ենք հավասար,

Ներքե հողին ենք փտելու:

Ջայս փողս տանք, զոսկին առնունք,

Թե մենք ունենք ակն բարու,

Զսուդ մեղացն աստեհն պահեմք,
Վոր դադարենք ի հոն լալու:
Վայ պապիկին բյուրք հաղար
.....

Ֆրի'կ, գինչ ձնձղակ ես դու,
Վոր լուկ ձայնդ ի դուրս գա յերակ,
Վորժամ յելանէ զարկողն ի քենե,
Նա մնաս դու դառն ու դատարկ:

Դու զորնիցըն ի նոր կենաս
Ու հոգաս քեզ բարձրալանդակ,
Չասես թե հանց հողմ ելնե
Ու քակէ ընչոր ի հատակ:

Հեգուց չի թափե ըզքեզ
Վոչ լեղրայր, վոչ քո զավակ,
Միթե դու թափես ըզքեզ
Ու ի մեղացդ մաքրես դու իստակ:

Հորժամ ըզքեզ հառաջ կոչեն
Դու խոսիլ կարես համարձակ,
Հապա թե խարվիս ի տեղս
Ու կենաս դիմաց դու մշակ:

Գործես անողուտ բաներ,
Ու վառես հոգուդ քո կըրակ,
Հորժամ քո խնդիրն գա
Մի ասել թե ինչ կա ճարակ:

Մըճ ու ճլուկ հառաջ ընկեր
Ու գնա ի հուրն անտակ:

Բերեն ըզքո ամեն չարիք,
Ու չափեն կապիճ 'վ ի քիլակ
'վ ամէն քիլակի համար
Տանջելոց ես շատ ժամանակ:

Վորդունք ծրծին զքեզ
Ան կարմիր գինուն փոխանակ,
Հանցեղ ճառճառ քաշեն,
Վազե ամեն մազ ի տակ:

Այն տաք տըներուն փոխան,
Բոխորիկ վառն քեզ կրակ,
Խորվեն զինչ թուղած ըղբեղ,
Զինչ կաքավ ու զինչ լապտատակ:
ՖԼՐԻ՛Կ, ամ դու ճար արա

Ու չեղիր բարյաց դու մըշակ,
Ֆորեն դու գեղեցիկ ցանե
Ի բարի երկիր վ՛ ի արձակ:
Սըպկիկ քաղհանէ դու զինք,
Մի՛ թողուլ զփուշն ի հատակ,
Վոր ի հեձեղու ժամն ժողովես
Զորանն հիստակ:

Ապա յերբ կալցես ըզկալն,
Ու լինի քեզ շատ մի վաստակ,
Հառաջ աստուծո դու հան
Ի հալալ արդյանցըդ տասնակ:
Հաչն ժամ զինչ առմ քեզ մնա,

Դու արա ի չերկու կիսակ
Յեւ զմեկն անգեներն զրկե,
Ու մեկալս ի հոս քեզ ճաշակ:

Զայս կյանքս ուրացիր, ՖԼՐԻ՛Կ,
Անդենին յեղիր դու խնդրակ,
Այս կյանքս ե զըրող կաց,
Անդ չառնուս դու փառք ու պատվ:

Պահոք աղոթյուք ըսպան
Ըզմարմինդ ու լաց դու հ'երակ,
Հոգիդ հայելի դառնա,
Վոր տեսնու զամեն բովանդակ:

ՏԱՂ. ՀՐԿԱՆ ԱՍՍՏՅԱՆ.

Սիրտ իմ, ընդեր ևս խռովեր,
Աչք իմ, ընդեր ևս խալարեր.
Խելք իմ, ընդեր ևս ճապողել,
Միաք իմ, ընդեր ևս շիւլարեր,
Ե՞ր չես դմահու ուրն անդիճել,
Ի հրեշտակի դալուն վախել.
Ձողովո քանդիլն հ'եր չես հիշել,
Հաստուծո հ'երիսս հեռացել.
Ձիր պատվիրանն ևս մոռացել.
Դիմաց հողվույդ ևս քարացել.
Տուն և տաճար ևս դուն շինել,
Գանձ ու դումաշ ևս ժողովել.
Վերա գլխույդ մոխիր ձաղել.
Իսկի տեսել չես, կամ լսել,
Ինչ մեծատուն մարդ ի մեռել,
Ըսկի դեկան հեռ չի տարել.
Ինքն և ժողվել, ինքն և կերել,
Հաց մի չիշխյաց յուրմեն ուտել.
Թէ չե ոտճիկս յուրն արարել,
Ձրոցն ու կրակն ևս քեզ վառել.
Դու քու ձեռքդ ևս խոր փորել,

Յեւ թո կամօքդ ես ներս մըտեր-
 Զայս ռւմ կամիս դու մեղադրել,
 Խնդիր են հենց զքեզ տանել:
 Դասք հրեշտակաց են սրտմտեր,
 Զսառնամանիքն են պատրաստել-
 Ըզտարտարոտն են քեզ պահել,
 Անքուն վորդունքն են կտակել,
 Կան ու մնան զքեզ բերել,
 Զյուրկանց ժանիքն են խիստ սրել-
 Միս և հ'արյունդ են ծարավել:
 Խավարն թանձր և պալ կապել,
 Հուրն նորա միջին վառել-
 Մեղավորացն և պատրաստել,
 Դառն և դժվար եմ գնա լսել:
 Զինչ կարգացել ես ու լսել,
 Զինչ նախահարքն են վկայել-
 Զայն չի կամիս ըսկի լրսել-
 Թե յիմ ճակատն եր զայս գրեր:
 Ո՞վ ե իսկի զաստված խաբել,
 Կամ պատճառով զհոգին թափել-
 Մի մոլորել ու զքեզ խաբել,
 Մի ըզհոգիդ կորուսանել:
 Հ'անանց լուսոյ զքեզ մի զրկել,
 Մեղքն ու զչարիքն մի գործել-
 Մի սուտ խոսել և զոք զրկել,
 Թե չես շնացել կամ գողացել-
 Կամ վկայել և սպանանել
 Յեւ բերանովդ յերդում կերել-
 Թէ զպատվիրանն չես հ'անցել՝
 Ի տանջանացն դու մի վախել:
 Զինչ դու ալոց ես կամեցել,
 Դո առաջին կամքն բերել-
 ՖՐԻԿ, դու հ'Եր ես հիմարել,

Զհոգւուն աչքերդ ես կափուցել:
 Սրտի ականջդ ես դու կարել,
 Զխելքդ, զգայարանք ես դու վարել:
 Այս սուտ կենոքս ես զբաղել,
 Ի մեջ մեղաց ես դադարել:
 Հանշէջ գեհնեն ես շահել,
 Ի աստեն գալու ճարն ե հատել,
 Վոնց դայս լսել շատ մի լացել:
 Յեւ զլուր այտիրն արշամբ թացել:
 Ասաց թե այսոր ճարն ե հատել,
 Գարբիւլյան փողն ե գոչել:
 Դատողական աթոռ դրել
 Յեւ դատաստան անդեն նստել:
 Ահա կուգան զիս կոչել:
 Ում կա լեզու կամ զըուցել,
 Կամ ո՞վ կարե պատասխանել:
 Անդ քաջախոսքն են կարկամել,
 Հանշէջ հրոյն են սարսափել:
 Բարձր ե հզորքն են խոնարհել,
 Զինչ աշխարհիս եյին գործել:
 Զամեն գրել են անդ բերել,
 Յերբ դայն տեսել միտքն են արել:
 Զինչ մոռցված կայր դայն հիշել
 Յեւ փոշիման վայր մնացել:
 Սիրտն ու սակաւն եր խռովեր,
 Զաչկունք ողորմ եր նա ամեր:
 Հաջ ե հ'ահլակ եր նա հայել
 Անդ ոգնական զոք չեր գտել,
 Հ'աստվածալինն եր նա դիմել,
 Հ'առաքելոցն հ'ոտն եր անկել:
 Թե շատ չարիք եմ չեա գործել,
 Յեւ վոչ տան թույլ ապաշխարել:
 Այսորվրնե ճարս ե հատել,
 Զեղ բարեխոս եմ չեա գտել:

Միթե կարեք զիս խալըսել,
Յեւ ի տանջանացն զիս աղատել:
Սրբունքն ամենն են հավաքել,
Զաստվածամայրն են աղաչել:
Զկենդանագիրն հառաջ բերել,
Թե քո վորդին և զայս տվել:
Յերբ դաշն տեսել՝ տերն վողորմել,
Զյուր կամարարքն հառաջ կոչել:
Յուր ծնողին ինքն եր լսել,
Զմեղավորացն մեղքն թողել:
Հրեշտակաց պետքն խոնարհել,
Յեւ արարչին յերկրպագել:
Այս մեր յեղբարքն են կորուսել,
Այսոր գտաք կենդանացել:
Փափագանոք են ժողովել,
Ուրախութիւնն են մեծ արել:
Յեւ զանկեւոց տեղին լցել,
Յեկեղծ՝ որհնյալքն են զորացել:
Մտեք ի լուսն անճառ անցել,
Զոր իմ սրբոցն եմ պատրաստել:
Զայն վոր ում աչքը չե տեսել,
Վնչ աղանջոք իսկի լըսել:
Յեւ վնչ մարդկան սիրտ վկայել,
Յես զայն տեղիքն եմ պատրաստել:
Վոր մարգարեքն են զայն զովել,
Յեւ առաքյալքն են զնա տեսել:
Ֆիլիպ, հերբեք ես դու խոսել,
Մարդիկ զամեն ձանձրացուցել:
Սուտ աղոթք և ծունր ես կացել,
Զհողիդ արդով ես դու խոցել:
Ե՞ր չես ի լալ ապաշխարել,
Յեւ քո այնչափ մեղքն քավել:
Միթե ի հմլդ ես հուսացել,

Զինչ մխիթարք ես դու դրել:
 Այդ չի կամի զքեզ թափել,
 Զինչ քո մտոքդ ես անդիճել,
 Յերկու ծայրիվ կամիս կալնել,
 Զաստըվորիս ազիս կարել:
 Յերկու տերանց սլ ծառայել,
 Հանց զոր չերկուքն եր նա շահել,
 Այդ խորհըրդույդ մարդ չի հասել,
 Վնչ դու կարես զայդ գտանել¹⁾

¹⁾ Տես՝ Արիստ. վարդ. Տեվկանց, «Հայերդ», Թիֆլիս, 1882 թ.,
 էջ 137—141:

ՆՈՐԻՆ ՖՐԷԱՆ ԱՍԱՅՅԱԼ

Ով կու սիրե կուժ ու կթխա,
Դուստր և վորդիք հեզուց մուրա,
Վոնց հարբենա՝ յերթա շնա,
Անճամբ ի մեջ մեղաց մնա:
Յերբ դժոխոց հրավերն գա,
Սև լերեսոք ի վայր մնա.
Անքուն վորդունքն վոր անդ խաղա,
Թե մեր ծնողն ահա կուգա:
Ինչ մեղավոր աստի գնա,
Մեղաց տուռունքն ի դեմ կուգա.
Դան և պատեն ղինչ դուր տղա,
Բանիվ համեն ղիմաց գնա:
Դու սնուցեր ղմեղ, պապա
Յեմ պահեցեր մինչ ի հիմա.
Գիրացուցեր ղմեղ մեղոք,
Բեղ կու սպասեն մինչի հիմա:
Վոչ տառապելի տըվեր կապա,
Վոչ ղրկեցիր քեղ նաֆաղա.
Զամենքն մեք կերանք հաղա.
Բեղ փոխարեն առնենք հիմա:
Ի մեր ձեռիցս ալլ իրք չկա,

Կանգնած լինինք զինչ զծառա...
 Զամենն առ քեզ բերեն հիմա:
 Խիստ վայելեա գրացի նոցա,
 Ու ա քատաց բաժին չիտա,
 Ղրկե վորդոցըն նաֆադա,
 Հառաջ գուղեղդ ուտենք, պապա:
 Հաչաց լուսոյդ գծեռլդ լվա,
 Ականջներուդ դուռն չկա.
 Վաղուց արեւ ենք տուռն զդա,
 Յեւ բընակյալ եմք ի դրմա:
 Այդ բերանի շրթունքդ վոր կա,
 Հ'երակ ընդ ցովի շարժեն դոքա.
 Մենք զինքդ ուտենք զինչ զգադա,
 Ուրախությամբ միշտ հ'արակա:
 Փառաբանիչ լեզուդ վոր կա,
 Ե՞ր կու մըլխիւ չարյոք զդա.
 Յերբ դարձնի տղայն ու լա,
 Գեմ, ծըծցընէ յուր մայրն զնա:
 Զմեզ սընուցեր հոգւոյ տղա.
 Պարտ վոր ծըծենք զլեզուդ հ'իմա,
 Զինչ վոր սրտին կամք լինենա,
 Զայն մարմնոցն խրատ կուտա:
 Իշխանավոր եյիւր դոցա,
 Մարմին սրտին լինի ծառա.
 Յերբ չի բերեր խելքդ ի վերա,
 Հոգիդ թող մեջ հրույն լողա:
 Բոլոր մարմին զինչ առ քեզ կա,
 Զինչ գործեցին հ'երկրի դոքա,
 Աստ պապակի և խիստ դողա,
 Ամեն քո շառղ, աստված վկա:
 Զինչ խմեցիր հ'երկրի կթխա,
 Աստ քեզ անդուլ պիտիւր մաղա.

Մարմինդ ե մեզ տված հիմա,

Մեզ վայելել պիտիք դժա:

Յերբ դու մանուկ իր ու տղա,

Անդ պետ չարիք, աստ ճար չկա.

Դու չես միայն աչդ ցավին տեր.

Ամեն անդարձ այդպես կուլա:

Դժոխք շինել եր սատանա,

Շատ մի հոգիք ժողովել ե նա.

Փրկիչն երեկ վասն Ադամա

Յեւ աղապատ արյամբ զնա:

Սաչիւն երարձ զանեծք նորա,

Զդժոխքն ի հիմանց քակյաց նա.

Յեսայաս անդ կա վկա,

Թե խորտակի դրունք նորա:

Զինչ դժոխոց շինուածք վոր կա,

Հանց խորտակյաց աստված զնա,

Վոր Բելիար դառն կուլա,

Թե այս ինչ բանի հանդիպեցա:

Զայն լերախտի՞քն ու մոռանա,

Զոր նա ունի ի մեզ վերա.

Զամեն բարիքն ե մեզ տվյալ,

Ով կու լսե՛ իմաստանա:

Պաշտել պիտի աստված զնա,

Բերել պիտի խելքն ի վերա.

Հինգ զգայարանքս վոր առ մեզ կա,

Զորս բընությունըս իմանա:

Թող չի խաբե մեզ սատանա,

Վոր դորն ի բուն հարբած կենա,

Գիշերն անհոգ ի քուն կենա,

Ծառայելու ժուկ չե նորա:

Յեղուկ նորա վոր չը զղձա,

Հանց փեթերակ զինչ վոր անդ կա.

Վոչ ում վերա ըսկի չիտա,

Վիշապ վորդունք վոր կու յեռա:

Կան ու մնան թե յերբ կուգա,
Վոր մենք անենք մեզ թամաշա.
Անդ ժողովեր ենք հանդամս նոցա,
Ժանյաց չարաց ո՛վ դիմանա:

Ով զմեղաց հուրն իմանա,
Թո՛ղ զհոգւույն աչքըն բանա.
Սրտի ականջովն լսե զնա,
Զիդչ Վոր տվյալ տերն նորա:

Թո՛ղ վաճառե աղքատի տա,
Ավետարանըն ե մեզ վկա.
Տուր աղքատաց զինչ Վոր քեղ կա,
Գանձ ու դումաշ զինչ Վոր քեղ կա:

Փարթամության չե մաւա,
Վոչ մալն, վոչ մուլքն, վոչ խաղինա.
Գնա՛ւ բարչաց առաջք արա,
Զի յերազի նման ե սա:

Զինչ ցանկութուն Վոր ի քեզ կա,
Համենն ձգե ազատ մընա.
Յերկու տերանց յմօր կարենաս,
Հանց ծառայել Վոր պիտենա:

Թո՛ղ զայս ի բաց Վոր հ'աշխարհս կա.
Գտի՛ր տեղի, ասն մեղա.
Լալով ասն աստված քաւյա,
Զիս ի մեղաց ազատ արա:

Հողածին ծնունդս Ագամա,
Աղաղակենք հուսով առ նա.
ԶՅԲԻՍ, դործոց մեղք չի լա,
Ով Վոր ասե թե հայր մեղա:¹⁾

1) Տես՝ Արիստ, վրդ. Տեվկանց, «Հայերէ», Թիֆլիս, 1882. Թ.
186—191:

ՖԻԻԿԻ ՏԱՂՆ

Հորժամ վոր մահըն մոտենա մարդույն, վոր դա,
 Վոչ ի ծերն կու խնայե վոչ տըղա 'վ վոչ չերեխա.
 Չի քըննել կաթողիկոս, յեպիսկոպոս վոչ քահանա.
 Չի քննել թագավոր իշխան, վոչ զաջնոսիկ վոր կու մուրա:
 Չի ասել թե պարտական և կամ աղքատ և կամ տըղա,
 Չի խղճալ ոտարական՝ թող թե հազար դառն վոր կուլա.
 Անողորմ բաժանե զնոր բաժանած հարսն ու փեսա,
 Վոչ յեղբայր կու խընայե և վոչ՝ քույր՝ առնու գընա:
 Հանց կըրակ տա ծընողացն վոր հալիտյան յերթայ
 մընա,
 Հայրն ու մայրն կու տանի՝ կաթընկերն վորք կու մընա.
 Հանց վորրեր յետ կու թողուն, վոր սար ու ձոր ամեն
 կուլա.
 Ի հիմն տուն կու քակե, վոր այլ իսկի շենք չի մընա:
 Բահլավանաց 'վ ի քաջաց, վոչ չերկնչի, վոչ վախենա.
 Չինչ վոր ծընի՝ ամեն մեռնի, մահն ամենուս համար
 կուդա.
 Վոչ մեծատան, վոչ աղքատի հորժամ հասնի՝ համբեր չի տա.
 Հանց բնույթուն զինչ մահն ունի՝ չեմ իմանալ թե նա
 խղճա:

Հորժամ ելնե տաքն ու կակուղն, դեմ հովն ու չ
 անպիտենա,
 Լըսէ՛ զխըրատ ի ՖԼՐԻԿԵՍ, խսկի աչս կյանքս շահ չիկա.
 ՖԼՐԻԿԵՆ հանց բան ե խոսի, վոր ամենաչն միտք իմանա,
 Ճշմարիտ ե բանս ու կա, վոր այս կենցաղս մարդն խաբ
 կուտա:
 Զորն աղաչել պիտի զաստված, վոր զիտության հոգի
 մեղ տա
 Վոր մենք քննենք զայս կյանքս ու զայն՝ թե վորն
 հոգվույս ի բան կուգա.
 Ով վոր ունի միտք ու հոգի թող զյուր հետի որըն
 հոգա.
 Մահն կուգա հանկարծակի, ալ չի թողու վոր նա շընչա,
 Զավակ, անդեն չե իր թափող, վոչ փոշմանիլն ի բան կուգա.
 Այս ե տեղ զինք թափելու, այսոր ըզքո բանըն հոգա¹⁾:

1) Տես՝ «Հայ եջեր», Փարիզ, 1912 թ., էջ 41-42:

*
* * *

Այս ե համասփյուռ ծաղիկն, վոր թափե ըղմարդն ի
մահու:

Գիտես թե զինքն վոր ուզես՝ սա կենա ի լեռն սիրու:

Զայս դեղս ով ուզել կամի՝ թող զուգե յուր սիրտն

առյուծու,

Շատ լերդ ու լեղի ուտե ու ապա նա զայս գիտընու:

Թողնու զաշխարհիս սլատրանս ու չեղնե ի Լյառն

սիրու:

Գիտես թե զայս ով առնե՝ վասն այն վոր գանձ գըտնու:

Այն գանձն ե ի խոր թաղած, այն ամեն միտք յնրբ

գըտնու,

Ով զինքն ամենե մաքրե՝ նա հոգու աչոք գըտնու:

* * *

.....
Քան ըղձեղ ծանոթ չունիմ, այս զըրանես հեր

հեռանամ

Երբ զաղեկըս քո տեսա, յես անխընա հոգիս կուտամ.

Ինձ աստված ըղձեղ գիտեմ՝ ուր հրամայես ի հոն կենամ.

Թե ի լուսըն կուղարկես, թե ի խավարն՝ հոժար գընամ:

Այլ վոչ չեղնեմ ի հրամանացդ՝ զգլուխ և զարյունըս
գին կուտամ.

Թե դու նայիս քաղցրիկ ի յիս՝ չես վոսոխեն եր վախենամ

Քո ուժովդ հաղթեմ նոցա, վոր ինձ հաղթեն ի հարածամ.

Թե գընես ինձ ցանկ այգուղ՝ ի կոխողեն անհող մընամ:

Յես այգեգործ ըղձեղ գիտեմ, թե պետ չառնես՝ չես
չորանամ.

Զիս տընկյա՝ հ'երկիր բարի, վոր յես հաստատ

արմատանամ.

Ըզհարավ գարնանալին հընչե ի յիս վոր բորբոքամ.

Զիս հոտե ու ի խոր վորե, վոր զարթընչիմ ու

գլարճանամ:

Սաղաղացս ջուր կենդանիդ հ'ոստըս սըրտիս, վոր

կակղնամ,

Առուգահորդ վրտակոք, վոր կանաչիմ և մանկանամ՝
Մի թողուր զիս անտերև և անծաղիկ՝ վոր չբուսանամ,
Զիս սընո՞ւ և դարմանե՞, վոր ի ժամուն քեզ պըտուղ տամ:
Անջըբո յես հմ ցամաքել, ամպ չի ցողել վոր
զովանամ¹⁾...

1) Տես՝ «Հայ եջեր», Փարիզ, 1912 թ., հջ 42

Զիմաստուն մարդն ո՞վ կարե պատմել լեզվով¹⁾
 Ու կամ խոսք մի լեզավ զնեւ ճուհարով,
 Վոր դիտուն ե ու սուրբ՝ ճրագ ե լուսով,
 Վոր գրկած ե անտի տանջի խավարով:

Թե նման ես լուսնին աղվոր սուրաթով
 Վ՛անխել ես մտոք վ՛ալեղծ դու գործով,
 Դու պատկեր ես բրոն՝ նաշխած դեղերով,
 Վոր թե ջուրն թանա ջրնջի նա փութով:

Թե հագգէ ես դու մեծ ու իշխան պատվով,
 Կամ ունես գանձ առատ ու տուն լի վոսկով
 Ու չունիս խելք ու միտք հանձար դու հոգով,
 Ու անասուն ես անբան կամ վոսկի կով:

Իմաստուն մարդն ու սուրբ կամ արյամբ ե
 Վոր հետ քաղցր անձրեհն հերկիր նա ցողեւ
 Իմաստուն մարդն ու սուրբ աղբյուր ջրոյե,
 Վոր ծարաված յինք դեմե զնա, արբուցանե:

Իմաստուն մարդն ու սուրբ հանմահ տնկուն ե.
 Վոր յուր շուքն դիմե, պտղույն ճաշակե
 Իմաստուն մարդն և սուրբ բժիշկ հմուտ ե,
 Վոր հիվանդ ե մեղոք, զնա վողջացնե:

1) Վոտանավորն արտագրված և Վաղարշապատի Պետական մատենադարանի № 3179 ձեռագրից: Այս վոտանավորի մեջ Ֆրիկ անունը չի հիշատակվում, բայց սրան հաջորդող տաղի վերնագիրն է՝ «Նորին Ֆրկան ասացեալ ողբ խորոց սրտից»: Այս և հաջորդ վոտանավորը միատեսակ թեմա, վոճ ու կառուցվածք ունեն, ուստի անկասկած և, վոր այս վոտանավորը լինի Ֆրիկինը: Իսկ վերջում հիշատակված Հովհաննեսը գրելն է: Վոտանավորն անտիպ ե:

Թե չունի մարդն միտք՝ անմիտ զնա կոչես,
Թե չունի բան և խոսք՝ մունջ զնա գիտես,
Ով հոգի չինք չունի՝ մեռած է, թաղես,
Ու հայդ յերեք հանվանեդ զմարդն ճանաչես:

Զարեգակն յերեք չկարես խառնել,
Կամ զլուսույն միություն ի զատ բաժանել:
Աստ զանձանց հակություն չիշխես շփոթել,
Վոչ բնություն զմիություն ի բաց զատանել:

Ծջմարիտ է այս բանս, ուղիղ, հավատա
Յեմ զմտացըդ խավարն ի բաց փարատյա.
Մի լինիր դու տխմար տղա ու անիմա,
Թե աստված հայր ու վորդի ինչ ցեղ լինենա:

ՆՈՐԻՆ ՖՐԿԻԱՆ ԱՍԱՅՅԱԼ ՎՈՂԲ ԽՈՐՈՅ ՄՐՏԻՑ

Պէնսիաներէն հուր վառեցի ու հող 'հաշխարհս ի շուռ կու գամ,
 Վախեմ թե աչն որն աստենին ի չես բարեխոս դոք
 Հունենամ,
 Վասն իմ բազում մեղք ու հարիք դորն ու գիշերն կու
 հողամս

՝ Հահէն անկէ դատաստանին զինչ սեպցյալ ամալ կու ցողամ,
Հորժամ հիշեմ զոր գործեցի տարակուսյալ ու կերերամ,
Յերբ անալոր դատողն հիշեմ, յես ՚հայն անհն զեռ զուռ
դողամ.

Կու սարսափի լիոսկերքս ամեն ջերմն ու հիվանդ ի վայր
մնամ:

Ի սպառնալիցն եմ սոսկալոյս հեմ ի գիտել, թե ո՞ր գնամ:

Ահն և անգոհն ե զիս պատել, այնոք զարյան վտակ
կուլամ,
Յերբ խաբեցա անցավորիս, յես ինձ բարո ինչ կու մնամ:
Յերբ հրեշտակին փողն գողն, յես հարուժեան
չարժանանամ

Յերբ հրեղեն գետն լեւանե, յես այն հրուէն մեջըն մնամ:
Յեղուկ թի այն ձայնըն լսեմ, թի «յերթ հինեն» ու ձախ
մնամ:

Տանիւմ զիս վորդուէնքն ի մոտ, վոր ճանաչեմ և զխտենամ.
Յես տնկեցի հոգո զավակ բաց տե ձեզ կեր հիմիկ կու զամ:
Կասեմ թե ինձի հարկիք արեք, զխտեմ ձեր ծնողն եմ ու
կուլամ.

Վերդուհանքն չեն ինձ լսել, թող թե հազար յերգումն կու
տամ:
Մութն ու խավարն լինի պատել, վոր այլ լուսո հար
չունենամ:

Դառն և վողորմն եմ մնացել, զորքն հոգույս յես վայ
կուտամ:
Սառնամանյաց զողքն կալել, վոր հարկանե ատամ զատամ.
Բայս տե, վոր այս չարիս գիպիմ, վոր ի հառաջ զայս
չիմանամ,
Իմ մանկության խեղկատակին հիմիկ մեկ մեկ համար
կուտամ,
Յերբ ի դատողն ահեղ տանին, կուհար կապիմ ու
մոռնջանամ:

Ամբթալից և սեւրես զինչ մոմ հալիմ վ'զինչ կուպր
յեռամ.
Վասն այն ճարակ ցուցեք, վողորմեցեք թե ինչ լինամ.
Այն տանջանացն չկա վճար, յես հավիտյան ի հոն մնամ.
Սրդարքն ի լույսն ուրախանան, յես ի խավարն մորմոքամ.
'Հիս նայելով ձեզ խղճացեք, զի ձեզ հանկարծ խրատ
կուտամ:
Վոր դուք չգաջք դեմ մուտ ի դիս, յես ի հրո ծով կու
ծվամ:

Յես եմ զրկող և պարտական, բայց տե ի սուգ մեղաց
մնամ,
Աստեն չունիմ հանգստություն. անդ վիշապաց կեր
լինիմ.
Ֆրիկն ասե վողորմազին. արժանի չիմ յես թե ի հոն մնամ:
Զայս խորխորատս վոր փորեցի վոր իմ անձամբս ինեք մնամ
Բաց թե ի լինի հուրն ինձի վառած, վոր քարողեն յես չի
հավտամ:

ՆՈՐԻՆ ՖԻԼԱՆՆ ԱՍՍՅՅԱՒ,

ՎՈՂԲԱՆՔ ԶՂՋԾԱՆ Ի ՀՈԳԻ

Ձանացի թ' ի լույսն չեղնեմ ի խավարն խիստ մոտեցա¹⁾),
Այսոր ճարակ ինչ առնեմ, յերբ մեղոքս յես այլ վ'ի
կորա:

Պոռնիկ եմ ու գող և սոււտ, գիշությամբ ևս աղտեղեցա,
Միտքըս ցանկությամբ դատի, հաղոթից յես խիստ
ծուլացա:

Ալիքս ի դեղին դարձեր, նա մեղոքս այլ վ'ի սևացա,
Ի բաղմադլուխ գազան վիշապի թունիցն ալրեցա:
Սիրով յես ինձ հանց զարկի, վոր մահու հափ յես խոցեցա,
Ակաջ խաբողին դըրի, զաստուծո բանըն մոռացա:

.....
Թ' այս այլ ինձ չը հաջողաց, անանց գեհննն վառե զիս:
Զինչ լեզուք մարմնավորաց, մեծ բերանով թող
վարեն զիս,

Ե՞ր ծնա սրտի մեղաց խիստ անճարակ յես այս գերիս,
Զայս գանգատս վողորմ ասեմ այն գողիին, յերբ գա
մոտ յիս,

Զեմ տեսիլ աստես բարի, անդեն դատե՞լ զիս դու կամիս,
Յերբ հանց ցեղ եր լինելոց, եր հանդիպա յես այս
չարիս:

Մակար չե՞ր մայրս զիս բերել վոր չըի զիպել այս
տառոսիս,

.....
Ե՞ Զրիկ զմիտքդ ժողվե, լավ իմացիր զինչ կու խոսիս:
Յերբոր հեգուց մեռնելու լես, քեզ ճար արա, ինչ
կու նայիս,

1) Վրոտնավորն որտեղից և վաղարշապատի մատենադարանում գտնվող մի պատճառիկից, վորի մեջ թերի յեն՝ 11-34, 41-44, 49 տողերը և շարունակությունը:

Յերբ աստենս չես կենալու, լավ դանդենի հոգսըն տանիս:
Զըսիրտըդ ամեն իրաց վերու, վոր դու ի հետ քեզ
սպարապիս,
Հանցավոր ես, վոր չի մնալ և ի ազգե, զինչ վոր ունիս:
Զինչ տեսանես վոր կու գընա յուրմեն, այսոր զինչ
ըզբաղիս,
Մի հ'անմեղաց զքեզ դատել, յերբ կու գիտես վոր
խափանիս:

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հայկական ԽՍՀ Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեյի վո- րուումը միջնադարյան հայկական խոշորագույն բանաս- տեղծ Ֆրեկի բանաստեղծությունները ժողովածու հրա- տարակելու մասին	5
2. Առաջաբան	7
3. Ս. Պողոսյան յեկ չ. Հարությունյան—Ֆրեկի դարաշրջանը	9
4. Յե. Թորոսյան—X—XIV դարերի աշխարհիկ գրականու- թյունը Հայաստանում	37
5. Ս. Ղանալանյան—Ֆրեկի կյանքն ու ստեղծագործու- թյունները	93
6. Ֆրեկի տաղերը	139

Լեզվ. խմբ.՝ Հ. Պետրոսյան
Տեխ. խմբ.՝ Տ. Խաչվանքյան
Սրբագրիչ՝ Ս. Շահբաղյան
Կոնտրոլ սրբագրիչ՝ Յե. Թորոսյան

Գլավիլիտի լիազոր Ա—9306, Պատվեր 948, Հրատ. № 4168, Տիրաժ 5000

Պետհրատի տպարան, Յերևան, Լենինի փողոց, № 65

[501]

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0387077

264

679